

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 8

Міністерство освіти і науки України
Криворізький державний педагогічний університет
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І ПРАВознавства

Збірник наукових праць

Випуск 8

Кривий Ріг
2010

УДК 94(100)(082)
ББК 63.3(0)
Д 95

Д 95 Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства:
Зб. наук. праць. Вип. 8 / Гол. ред. О.І. Кожухар. – Кривий Ріг,
2010. – 209 с.

ISBN 966-895-485-18

Редакційна колегія:

Кожухар О.І., канд. іст. наук, доцент – головний редактор;
Чирва Ю.І., канд. іст. наук, доцент;
Яшин В.О., ст. викладач.

Рецензенти:

Лобанова А.С., доктор соціологічних наук, професор КДПУ;
Барабаш Н.О., кандидат історичних наук, доцент Криворізького
навчального центру Одеської національної юридичної академії.

У збірнику розглядаються актуальні проблеми всесвітньої та вітчизняної історії, правознавства, методології та філософії історії, методики викладання історичних дисциплін.

Для науковців, викладачів, вчителів, студентів, усіх, хто цікавиться історією.

УДК 94(100)(082)
ББК 63.3(0)
Д 95

Рекомендовано до друку Вченою радою Криворізького державного педагогічного університету. Протокол № 4 від 10 листопада 2010 року.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє думки авторів. Відповідальність за достовірність цитат, фактів, статистичних матеріалів, посилань та ін. покладається на авторів.

ISBN 966-895-485-18

© КДПУ, 2010
© Автори статей

ЗМІСТ

	Стор.
Передмова	5
✓ Печеніна Н.А. Історична географія України: до питання формування території Київської Русі	6
✓ Мак Т.Ф. Нормандське завоювання Англії та його наслідки.....	13
✓ Вєтохіна В.О., Прімак Т.О. Монгольський фактор в історії Північно-Східної Русі	22
Вєтохіна В.О. Особливості формування російського менталітету періоду становлення Московської держави (XIV-XVI ст.)	30
✓ Жаріков О.І. Нариси з історії торгівлі на Криворіжжі (уривки з книги)	46
✓ Москаленко В.Г., Пустомітенко О.Д. Меценатська діяльність Івана Мазепи	65
Яшин В.О. Кваліметричні таблиці з історії єврейства південноукраїнських земель другої половини ХІХ сторіччя	77
✓ Яшин В.О. Дослідження історії єврейства у ХХ-ХХІ ст. (історіографічний огляд).....	90
Чирва Ю.І., Корупятник І.В. Битва під Ель-Аламейном як корінний перелом у Північній Африці в ході Другої світової війни	131
✓ Косіненко О.В., Черновол Л.І. Стан культурно-побутової сфери промислових центрів Дніпропетровщини в другій половині 40-х рр. ХХ ст.	139

- ✓ **Кожухар О.І.** Утворення і трансформація руху "Солідарність" у Польщі..... 147
- ✓ **Чирва Ю.І.** Нагірно-Карабахський конфлікт: витоки і основні етапи розгортання..... 159
- ✓ **Москаленко В.Г.** Історія розвитку інституту виборів в Київській Русі (X-XII ст.) 168
- ✓ **Мішалова О.В.** Проблематика історичного нарративу в просторі сучасної української та російської філософської думки (історіографічний огляд) 178
- ✓ **Журба Л.В., Прахова С.А.** Інформаційно-комунікаційні технології в системі проблемного навчання історії..... 201

Передмова

Восьмий випуск збірника наукових праць «Дослідження з всесвітньої історії і правознавства» відображує результат п'ятирічної роботи колективу кафедри всесвітньої історії над науково-дослідницькою темою «Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства».

У збірнику репрезентовані дослідження, що із сучасних науково-концептуальних позицій висвітлюють важливі, вузлові моменти світової історії. Ми добре усвідомлюємо, що історія України також є невід'ємною складовою частиною загального історичного процесу. Відтак, частина пропонованих статей присвячена дослідженню місця нашої Батьківщини у загальносвітовій історії людства та питанням локальної історії.

Методологічні підходи авторів іноді відчутно різняться. Це зрозуміло і це добре: адже не існує єдиної, загальної і безспірної історичної істини. У множині поглядів, автори залишаються єдині в одному: у своїй щирій любові до власного покликання – науки історії.

*З повагою до вдячного читача
колектив кафедри всесвітньої історії.*

ПЕЧЕНІНА Н.А.,
доцент, кандидат
історичних наук

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ: ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Історична географія як наукова дисципліна займається вивченням фізико-географічного середовища минулих епох та тих змін, що відбувалися в певний історичний період на певній території. Сформувалася вона як суміжна наука на стику історії і географії. У своєму розвитку вона тісно стикалася з етнографією, топонімією, з рядом інших наукових дисциплін. Історики XVII – XVIII ст. були одночасно і географами, тому в історичних творах нерідко містилися географічні описи держави, аналізувався вплив географічного середовища на історію народу, характеризувалися природні явища. Вчені XIX – XX ст. також досліджували проблеми взаємовідношення людини і природи в минулі історичні періоди.

З 90-х років XX ст. при Інституті історії України НАН України працює відділ спеціальних історичних дисциплін, де питання історичної топографії досліджують П.Тронько, Я.Верменич; історичної економічної географії – Т.Балабушевич, М.Дмитрієнко; демографії, етнічної і соціальної історії – О.Попельницька, В.Шандра; адміністративно-територіальному поділу України – М.Дмитрієнко, О.Маркова, М.Крикун, Я.Верменич.

Дана стаття є спробою дослідження політичної географії України часів Київської Русі.

Виникнення давньоруської держави було великою подією, яка визначила подальший історичний розвиток східних слов'ян. У VII ст. відбувалася консолідація племен Середнього Подніпров'я – полян, сіверян і древлян, в цей час вони почали об'єднуватися у федерацію племен Руська земля. На VIII – IX ст. припадає наступний етап складання території Київської Русі. На початку IX ст. Руська земля була вже стабільним державним об'єднанням. Її територія за «Повістю минулих літ» охоплює племена полян, древлян, полочан, дреговичів, сіверян, новгородців, тобто виходить за рамки Середнього Подніпров'я [1, с.6].

За X – XI ст. в давньоруській державі об'єднуються усі східнослов'янські і неслов'янські племена від Ладозького озера до Чорного моря і від Карпат до Середньої Волги.

Складання території Київської держави – поступовий процес. Її кордони були нестійкими, змінювалися увесь час. Зміни території Київської держави насамперед пов'язані з діяльністю київських князів.

У 882 р. київський стіл захопив Олег. Об'єднання Північної та Південної Русі стало основою виникнення загальноруської держави, Київ було проголошено столицею об'єднаної держави. Крім того, відбувається збирання руських земель та консолідація їх навколо Києва. В основу консолідації земель Олег заклав модель централізованої держави, а не традиційної для Руської землі федерації племен.

Наприкінці IX – на початку X ст. до складу Київської Русі ввійшов ряд слов'янських князівств, які ще зберігали незалежність. На початку X ст. влада київського князя поширювалася вже на полян, новгородських словен, кривичів, сіверян, радимичів, древлян, хорватів, уличів, на неслов'янські племена чудь і мерю [1, с.13]. Територіальне зростання Київської Русі пов'язується з воєнними походами Олега, але в основі цього процесу лежали внутрішні фактори – економічна, політична і культурна консолідація східного слов'янства.

Початок князювання Ігоря збігся зі значним погіршенням внутрішнього становища Русі. Першими вийшли з покори Києву древляни, на яких Ігор пішов війною, підкорив їх і наклав данину, більшу за ту, яку вони давали Олегу [1, с.24]. Протягом трьох років Ігор вів боротьбу з уличами, поки вдалося взяти їх місто Пересічен. Але й після цього уличі не підкорилися. Частина їх залишила Подніпров'я, відійшла на захід, де оселилася між Південним Бугом і Дністром.

Після смерті Ігоря у зв'язку з неповноліттям його сина Святослава регентшею стала княгиня Ольга. Першим актом внутрішньої політики княгині Ольги було придушення древлянського повстання, повернення у підлеглисть Древлянської землі й обкладання древлян тяжкою даниною. Ольга провела деякі реформи, суть і зміст яких полягали у регламентації повинностей залежного населення, унормуванні процесу збирання данини, створенні осередків центральної князівської влади на місцях –

«становищ» і «погостів». Таким чином, за роки правління Ольги посилилася централізація в управлінні державою.

Становище Русі зміцнило за князя Святослава. Всю свою увагу він спрямував на воєнні походи в сусідні країни, що диктувалося не тільки особистими його нахилами, а й зовнішньополітичними завданнями, які стояли тоді перед державою. Протягом 964-966 рр. він завершив об'єднання руських земель. Першим заходом молодого князя було повернення під владу Київської Русі в'ятичів, які тоді перебували в залежності від Хозарського каганату [1, с.38]. З цією метою він здійснив похід на Оку і Волгу. Повернувши до київського підданства в'ятичів, Святослав взяв хозарську фортецю Білу Вежу (Саркел), переміг ясів і косогів (предків осетинів і черкесів) і наклав на них данину. У результаті походів Святослава Хозарська держава занепала. Перемога над Хозарською державою прискорила процес східнослов'янської консолідації, але водночас відкрила кочовикам шлях на захід, що створило для Русі велику небезпеку.

Ще Ігорю довелося зіткнутися з печенігами 920 р., але ця зустріч сталася десь у південних степах, коли печеніги безпосередньо не загрожували слов'янським землям. Певний час роль щита між Руссю і печенігами відігравала Хозарська держава, проте після її занепаду печеніги просунулися до Середнього Подніпров'я і стали господарями південноруських степів аж до Посулля і Поросся. Слов'янські поселення на схід і південь від цих рубежів у X ст. перестали існувати. Небезпека загрожувала місцям Подніпров'я і безпосередньо Києву.

Для зміцнення центральної влади Святослав поділив князівства між своїми синами. На київському престолі він посадив свого старшого сина Ярополка, в Древланській землі – Олега, у Новгороді – Володимира [1, с.40]. Цей захід поклав початок державній реформі, в результаті якої вся Руська земля опинилася під владою однієї князівської династії. Реформа мала великі наслідки у політичному житті країни.

Вчені по-різному оцінюють діяльність Святослава, оскільки мотиви і наслідки його дій не були однозначні. Дбаючи про високий міжнародний авторитет Київської Русі, а також зміцнення її економічних позицій на чорноморських ринках, Святослав не виявляв аналогічного інтересу до внутрішніх справ країни. Будучи талановитим полководцем, який здобув ряд блиску-

чих перемог, він, проте, не зміг належним чином оцінити небезпеку для Русі з боку печенігів.

Державне управління у Київській Русі після смерті Святослава залишалося певний час таким, яким воно склалося за його життя. У Києві князував Ярополк, в Овручі – Олег, у Новгороді – Володимир, на решті земель – князі місцевих династій. Ярополк, що виконував функції київського князя ще за життя Святослава, під час його воєнних походів, після смерті батька став великим київським князем.

У міжусобній боротьбі, що почалася після смерті Святослава, перемогу здобув Володимир. Ставши великим київським князем, Володимир протягом перших п'яти років правління об'єднав усі східнослов'янські землі. 981 р. він повернув західні руські землі, які потрапили під владу Польщі. Двічі Володимир ходив на в'ятичів: 981 р. і 982 р., 983 р. – на ятвягів, що жили між Німаном та Бугом і переміг їх [1, с.49]. У 984 р. Володимир підкорив радимичів. Під 992 р. літопис занотовує похід Володимира на Закарпаття, з того часу там закріплюється назва Русь.

У 993 р. відбувся похід Володимира на хорватів [1, с.68], яким завершилося об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської Русі. Після цього встановилися мирні відносини Русі з сусідніми державами.

За часів князування Володимира завершився тривалий процес формування території давньоруської держави. Визначилися й закріпилися кордони Київської Русі, які в основному збігалися з етнографічними межами східних слов'ян. Вони проходили в районі верхів'я Оки і Волги на сході; Сули, Дону, Росі й Південного Бугу – на південному сході та півдні; Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану і Західної Двіни – на заході; Чудського озера, Фінської затоки, Ладозького та Онезького озер – на півночі. Держава мала площу майже 800 тис.кв.км., та відзначалася винятковою для часів середньовіччя етнічною однорідністю. Лише незначну частину її населення становили неслов'янські північні племена – чудь, меря, весь.

У сфері постійного політичного впливу Київської Русі перебував цілий ряд сусідніх територій, де здавна жило слов'янське населення. Протекторат над цими територіями забезпечував їй вихід до міжнародних торговельних ринків. Йдеться, насам-

перед, про райони Північного Причорномор'я, Крим і Приазов'я, де молода давньоруська держава з перших днів свого існування успішно конкурувала з Візантійською імперією. Найміцнішими позиції Русі були в Приазов'ї. Уже з X ст. тут існувало давньоруське князівство з центром у Тмутаракані (колишнє грецьке місто Таматарха).

З IX – X ст. у сферу політичного впливу Русі потрапив і Крим. За часів Володимира Святославича до складу Тмутаракані ввійшов район Керченського півострова, головне місто якого отримало руську назву Корчев. Зміцнили також позиції Русі в торговельних містах Херсонесі та Сурожі (Судаку), де знаходилися колонії давньоруських купців.

Подальше піднесення Київської держави відбулося за Ярослава Мудрого. Як і Володимир, він більше дбав про консолідацію, розбудову й захист своїх земель, ніж про приєднання нових територій, хоча і він здійснив декілька походів, спрямованих на розширення кордонів Русі. В 20-ті рр. XI ст. Ярослав боровся зі Святополком за повернення західних земель, у 1022 р. ходив до Берестя [1, с.85], 1030 р. – узяв Белз, 1031 р. – ходив на Польщу і повернув Русі Червенські міста [1, с.87]. В 30-40-ві роки Ярослав ходив проти ятвягів і литовців, проти чуді (естів), зробив спробу підкорити північні землі. У 1036 р. київська дружина розгромила під стінами Києва печенізьку орду [1, с.88-89]. Київська Русь стала найбільшою державою Європи, її кордони простягалися від Волги до Карпат і від Росі до Балтійського моря.

Ярослав Мудрий помер у 1054 р.. Спадкоємцями він залишив синів та племінників, між якими поділив землі Київської Русі. Київ, Новгород, Деревська і Турово-Пінська землі дісталися старшому синові – Ізяславу; Чернігів з Сіверською землею – Святославу; Переяслав з південним Лівобережжям – Всеволоду; Волинська земля – Ігорю; Галицька – племіннику Ростиславу Володимировичу. На старшого сина Ізяслава як князя київського покладалася роль глави держави.

Але реальна сила й особистий авторитет Ізяслава були недостатніми для ролі старшого князя. За таких умов могла розпочатися міжусобна боротьба. Усвідомлюючи її негативні наслідки для Русі, троє старших братів – Ізяслав, Святослав і Всеволод — уклали союз для спільного управління державою. Союз старших Ярославичів тримався близько 15 років, протягом яких вони спільно здійснювали найважливіші політичні акції.

Невдовзі суперечності між старшими Ярославичами знову загострилися. У результаті тріумвірат їх розпався. З 1073 по 1093 рр. Ярославичі по черзі займали київський стіл, а наприкінці XI ст. на політичній арені виступив син Всеволода Ярославича, переяславський князь Володимир Мономах. Спільно з іншими князями Мономах організував походи проти половців, напади яких на руські землі в цей час посилювались.

Походи проти половців доповнювалися заходами щодо укріплення кордонів Русі. Відбудовувалися старі фортеці й закладалися нові. Наприкінці XI ст. були побудовані лінії оборонних укріплень на півдні Київської Русі – по Сулі, Росі й Дніпру. Найважливіше значення мала Посульська лінія, яка захищала лівобережні руські землі від половецьких нападів. Від верхів'я річки до її гирла відомо 18 давньоруських городищ – сторожових фортець. Серед них найбільш вивченим є стародавній Воїнь, який знаходився у гирлі Сули.

За часів Володимира Мономаха зміцнилися політичні зв'язки з Києвом князівств і земель Київської Русі. У відносинах з удільними князями Володимир виступав як необмежений монарх. Як глава держави Володимир Мономах досяг становища свого діда Ярослава Мудрого. Йому корилися всі землі й князівства Київської Русі.

За князювання Володимира Мономаха припинилися спустошливі половецькі напади та внутрішні феодальні чвари. Мирні умови сприяли розвитку господарства і культури, зростанню міст і феодальних замків. Саме до цих часів належить виникнення багатьох нових городищ і селищ. Йшов процес економічного зміцнення феодальних князівств.

Але єдність руських земель вдалося підтримати лише на короткий час. У XII столітті на теренах Русі одне за одним з'являються окремі самостійні князівства і землі: Галицьке, Волинське, Київське, Муромське, Переяславське, Ростово-Суздальське, Чернігово-Сіверське, Полоцько-Мінське, Смоленське, Тмутараканське, Турово-Пінське князівства та Новгородська і Псковська землі. У цю добу роздрібненість набула рис стійкої, прогресуючої тенденції. Так, якщо у XII ст. утворилося 15 князівств (земель), то їхня кількість на початку XIII ст. сягала вже 50.

Отже, історична політична географія Київської Русі умовно складається з двох періодів. Перший з них охоплює приблизно IV – IX ст.. Стародавні джерела, насамперед візантійські (Йордан, Маврикій Стратег, Прокопій Кесарійський, Менандр), свідчили про наявність в антів і слов'ян військових союзів племен під керівництвом вождів, а також загальних народних зборів. На основі цих джерел можна зробити висновок, що східні слов'яни вийшли з рамок родоплемінного ладу і перед нами – союз племен, так звана «військова демократія». Одночасно проходить процес концентрації майна, насамперед землі та худоби, в руках верховної верстви дружини. Зростання розмірів території потребує нових методів і форм управління, поступово відмирають родові органи управління, зменшується значення й вплив всіляких народних зборів. Значно зростає роль вождів – князів, які спираються на досить вузьке коло земельної аристократії, верхівки військової дружини.

Соціально-економічний розвиток (зростання продуктивності хліборобства, скотарства, поширення ремесел, торгівлі) привів у IX ст. до особливого росту економічної, військової та політичної могутності князів, княжий двір стає місцем політичної влади, управління, суду, економічної сили.

Багато вчених називають другий період, IX – XII ст., – княжою добою. Це період формування монархії. В IX – X ст. ще продовжувався процес формування княжих держав, а XI – XII ст. характеризується концентрацією політичної і військової влади, єдністю виконавчої і судової влади, зростанням ролі народних зборів (віче). В XI – XII ст. розпочинається процес роздроблення влади між родичами володаря, між князями, військовими, відбувається розподіл судової влади (світські і церковні суди), у боротьбі з князями володар піднімає роль віча, однак воно не стало постійним органом влади. Величезні простори монархії (від Чорного до Балтійського морів) створюють умови для впливу місцевих органів влади, росту значення місцевих органів управління. Зароджуються причини падіння величезної монархії.

Джерела

1. Літопис руський за Іпатіївським списком / Пер. з давньорус. Л.С.Махновця. Відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.

МАК Т.Ф.,
доцент, кандидат
історичних наук

НОРМАНДСЬКЕ ЗАВОЮВАННЯ АНГЛІЇ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

В історії людства є події, які стали поворотним моментом, і скільки б не минуло часу продовжують оцінюватись неоднозначно, таким великим було їх значення. Для Великобританії такими стали події 1066 року. І проблема нормандського завоювання Англії у 1066 р. вже протягом декількох століть залишається однією з центральних в англійській історичній думці [6]. Ця дата за визначенням вчених на пострадянському просторі стала кінцем англосаксонського періоду [3, с. 61], і початковою точкою відліку нової, нормандської епохи [5].

О 9-й ранку осінньої днини 1066 року Вільгельм, герцог Нормандський зійшов на Сасекському узбережжі у міста Певенсей. Ступивши на англійську землю, він за щось зачепився і впав. Це було поганим знаком, і ті, що були поруч глухо зойкнули. Але Вільгельм обернув все на свою користь. «Слава Господу! Я оволодів своїм королівством; дивіться, земля Англії у моїх руках!», - промовив герцог. При цьому один з солдатів кмітливо зірвав в'язанку жмиху зі стріхи будинку і передав господарю в якості ще одного символу, що означало право на володіння багатствами Англії [4, с. 244-245].

Війська на південному узбережжі Англії висадились 28 вересня. І ніхто не завадив нормандцям зробити це. Точна чисельність військ невідома, але можна стверджувати, що армія Вільгельма була невеликою: до її складу входило не більше двох тисяч важко озброєних кінних вершників і близько трьох тисяч піхотинців [3, с. 61]. Отже, у 1066 році герцог Нормандії Вільгельм всього з декількома тисячами солдат перетнув Ла-Манш, щоб спробувати стати правителем Англії і його спроба завершилась успіхом. Це, до речі, був останній раз, коли іноземне вторгнення в Англію було вдалим.

Вільгельм народився близько 1027 року в м. Фалайсе у Франції. Він був незаконнонародженим сином Роберта I – гер-

цога Нормандського. Вірогідно, більш важливим є момент, що Вільгельм був єдиним сином герцога. Перед тим, як відправитись у паломництво до Єрусалиму, Роберт назвав Вільгельма своїм наступником.

Паломництво такого роду в ті часи було дуже популярним, але доволі небезпечним заходом, не повернутись живим з цієї подорожі було досить реально. Навіть просто затриматись на шляху повернення було знаком для оточення, що залишилось, що сталось найгірше, оскільки саме таким чином завершувалось більшість мандрівок. У випадку Роберта, як і інших великих феодалів, в разі будь-якої затримки на шляху його сусіди швидко скористались би обставинами, щоб заволодіти герцогством. І французький король не знехтував би такою можливістю. Саме тому, перед тим як відправитись до Єрусалиму, Роберт домігся від своїх васалів, щоб вони принесли клятву вірності його незаконному сину Вільгельму. Барони виконали вимогу.

З паломництва Роберт не повернувся, 1035 р. він помер у Палестині, і у віці восьми років Вільгельм став герцогом Нормандським.

Після загибелі Роберта барони і родичі померлого повстали проти бастарда. Серед них було багато тих, хто претендував на небезпечну роль покровителя, але боротьба була дуже запеклою, і якби не втручання французького короля Генріха I, сам Вільгельм міг і не вижити. Завдяки цій підтримці герцогський престол залишився за Вільгельмом. В роки боротьби за вплив на нащадка престолу і в умовах стану анархії, що було незвичним для Нормандії, багато знатних людей залишили герцогство, тікаючи до Англії, де до влади прийшов Едуард Сповідник, родич герцога Нормандського (останній був правнуком діда Едуарда – нормандського герцога Ричарда I).

Обставини, за яких дорослішав герцог Нормандський, вірогідно, вплинули на нього. В будь-якому випадку в історію Вільгельм увійшов як людина жорстка, що звикла діяти блискучо. При цьому, зневажаючи блюзнірство і доводячи в будь-який спосіб свої здібності як жорсткого правителя, в офіційних документах Вільгельм іменував себе Вільгельм Незаконнонароджений [1, с. 183]. В той час вже ніхто не наважувався назвати його так в обличчя. Розправляючись з непокірними, безжальний

правитель створив герцогство з чіткою централізованою системою правління, яке, можливо, було і невеликим за розмірами, але зробило свого герцога багатою людиною, що була міцніше багатьох західних правителів.

Після довготривалої серії війн, примусивши своїх баронів коритися його владі, Вільгельм встановлює повний контроль в своєму графстві, в якому система васалітету діяла бездоганно. Отримавши можливість витратити кошти на власний розсуд, Вільгельм утримує найманців, споряджаючи їх у відповідності до останнього слова військового мистецтва. Його армія з тисячі рицарів була величезною на ті часи. Французький король не мав такої армії. Її не могла мати і Англія, послаблена і дезорганізована на початку XI ст.

Претензії на англосаксонський престол сформувались за наступних історичних обставин.

Об'єднання Англії в єдине королівство завершилось у 829 році під проводом Уессекса. Але одноосібне правління, що тільки стверджувалось, зразу ж отримало перевірку додатковим навантаженням. Рухи з Скандинавії норманів вже в IX ст. стають періодичними, і Англія першою опиналась на шляху у однієї з гілок вікінгів – данів. Багаторічна боротьба точилась з постійними поступками норманам; у 1016-1035 рр. данець Кнут Великий навіть правив державою, до складу якої входили і Данія, і Норвегія, і Англія. Англосаксонські королі намагались вишукувати засоби, щоб зберегти державність, але в XI ст. наступив момент, який привернув пильну увагу до острова з боку Вільгельма Нормандського. Англосаксонський король Едуард Сповідник (1042-1066) помирає, не залишивши по собі прямих нащадків. Але він був сином нормандки. Багатолітня традиція змушувала герцога Нормандського діяти. Його честолюбство примушувало діяти рішуче.

Ще за часів правління Едуарда Сповідника Вільгельм отримав від нього підтримку своїх претензій на корону Англії. Засобом тиску з метою дотримання цієї обіцянки стало і те, що Вільгельм деякий час утримував в бранцях брата королеви Гарольда Годвіна. Після смерті Едуарда саме його англосаксонська знать обирає королем, і він зрікається обіцянки. Вільгельм отримав вагомі засади для вторгнення, і це рішення приймалось в

стані глибокого обурення. Що не виключало раціональні дії. На острові знаходились великі нормандські колонії. І підтримка християнської церкви теж не була зайвою. Що до її втручання у боротьбу за англійський престол, то мотиви були теж досить глибинними.

Феодална система мала міцні зв'язки, але коли Гарольд порушив клятву відданості Вільгельму, одного цього було замало, щоб розпочинати війну. Такого роду зобов'язання не завжди були непорушними, інколи були пустою формальністю, тимчасовим засобом для досягнення мети. С. Джуєтт висловлює наступне припущення з приводу того, як виправдовував Вільгельм своє прагнення діяти рішуче проти Гарольда: «Якщо це взагалі можливо – кризь провалля часу дістатись до суті того, що відбувалось, - то головний аргумент проти Гарольда Узурпатора був релігійного характеру – дійсна або уявна заява Едуарда про право Вільгельма на престол і клятва Гарольда на святих мощах в Руані. Це було рідкісне богохульство: нормани були відомі своєю відданістю церкві. Їх герцог був досконалий в особистому житті, вважався відданим захисником віри, завдяки чому був без зусиль укладений договір з Ланфранком, великим архієпископом» [4, с. 229].

За таких обставин Вільгельм та усі його люди знали, що якщо ти хочеш отримати Англію, єдиний шлях досягти цього – битва. Право на спадок в ці часи – понад усе. І це надало сил в битві, яка завершилась перемогою.

Ерли Середньої та Північно-Східної Англії не надали Гарольду військової допомоги. В вирішальній битві при Гастінгсі 14 жовтня 1066 р., не дивлячись на впертий супротив, англосакси були розбиті, король Гарольд загинув в бою, а Вільгельм захопив Лондон і став королем Англії (1066-1087). Саме тоді його починають називати Вільгельм Завойовник. Перемога під Гастінгсом вирішила подальшу долю Англії. Ще багато років розпошені загони англосаксів продовжували турбувати володарів-нормандців, але влада останніх ствердилась в Англії назавжди.

Феодалні стосунки в середньовічній Англії розвивались дещо уповільнено, якщо порівнювати цей розвиток з Францією. Феодалні порядки в основному вже панували в Англії до середини XI, але цей процес був далеким від завершення, значна ча-

стина селян за таких умов залишалась вільною. Феодальний маєток і система феодальної ієрархії до цього часу також не набули завершеної форми. Влада англійського короля над великими землевласниками була дуже слабкою.

Натомість герцог Вільгельм, як зазначалось вище, мав тверду владу над своїми васалами – нормандськими баронами, що прийшли з ним з континенту. Французький історик Д. Бартемі доводить, що саме між 1060 та 1130-м рр. у Франції розмах як видовищ ритуалу посвяти в рицарі і турніри досяг надзвичайних масштабів для середньовіччя [2, с. 37], що означає ствердження військових цінностей в суспільстві, що, в свою чергу, неможливо без сталої системи васалітету.

Оскільки завоювання було дуже жорстким, а система, що принесли з собою нормандці передбачала централізацію влади, перспектив у Англії було небагато. І все ж таки Вільгельму і його баронам знадобилось декілька років для того, щоб підкорити собі всю Англію. У відповідь на масові конфіскації земель у англосаксів, які супроводжувались закріпаченням таких, що залишались ще вільними селян, спалахнула низка повстань. Всі вони були найжорстокішим чином придушені.

Після остаточного підкорення країни нормандськими феодалами конфіскація земель продовжилась у величезних розмірах. Англосаксонська знать втратила майже всі свої землі. Оскільки роздача землі проводилась поступово, по мірі її конфіскації, до рук нормандських баронів потрапляли маєтки, що знаходились у різних областях Англії. В результаті цього володіння багатьох баронів опинились в стані розпорошених у різних графствах, що, безумовно, було пересторогою для створення територіальних князівств, незалежних від королівської влади.

Надзвичайно велике значення в укріпленні феодального ладу в Англії мав земельний перепис, що його провів Вільгельм по всій Англії. Цей перепис містив відомості про кількість земель, худоби, господарського реманенту, відомості про чисельність васалів у кожного феодала, про кількість селян в маєтках і про те, який прибуток приносив кожний маєток. Перепис отримав назву «Книга Страшного суду», вірогідно, по аналогії зі «Страшним судом», оскільки ті, що давали відомості повинні були під страхом суворого покарання говорити все, нічого не

приховуючи. Цей перепис проводився у 1086 р., особливі королівські уповноважені виїздили у графства і сотні, де і відбувався перепис на основі свідчень, що давались під присягою шерифами графств, баронами, старостами, священниками і певною кількістю селян від кожного села. В XI і на початку XII ст. населення Англії, за приблизними розрахунками, в основі яких статистичні дані «Книги Страшного суду», складало приблизно біля 1,5 млн. чоловік, з них величезна більшість (не менше 95%) мешкали в селі і були зайняті у сільському господарстві.

Перепис дав королю можливість точно знати розміри землеволодіння, матеріальні ресурси і доходи кожного з своїх васалів для того, щоб у відповідності з цим вимагати від них феодалної служби. Крім того король намагався отримати точні відомості для обкладання населення майновим грошовим податком. Не дивно, що перепис викликав страх і ненависть.

Перепис прискорив закріпачення селян, оскільки більшість з вільних або напіввільних селян були занесені у «Книгу Страшного суду» у якості віллнів, тобто залежних. Таким чином, цей захід сприяв остаточному оформленню в Англії феодалного ладу.

Нові великі землевласники – барони, отримуючи землі в процесі завоювання безпосередньо від короля, ставали його прямими васалами. Вони були зобов'язані королю військовою службою і значними грошовими внесками. Вільгельм вимагав васальної служби не тільки від баронів, але і від рицарів, що були васалами баронів. З введенням прямої васальної залежності всіх феодалних землевласників від короля система васалітету отримала в Англії більш завершений і більш централізований характер, ніж на континенті, де зазвичай діяло правило «васал мого васала – не мій васал». Та система васалітету, що склалась таким чином в Англії зіграла суттєву роль в посиленні королівської влади.

При організації управління на місцях королівська влада використала стародавні збори сотень і графств. При цьому Вільгельм не тільки зберіг всі податки, що були введені в англосаксонський період, але ще й збільшив їх. На вищих церковних посадах, як і в світській адміністрації, англосакси були замінені нормандцями, вихідцями з Франції, що також зміцнило стано-

вище Вільгельма та його баронів. Нормандські барони, з появою яких феодальний тиск в країні посилювався, були оточені ворожим англосакським населенням і були змушені, в усякому разі на початку, підтримувати королівську владу.

В правління одного з синів Вільгельма Завойовника – Генріха I (1100 – 1135) склалась і сформувалась система державного управління, центром якої був королівський палац. Значну роль в управлінні державою стала грати постійна королівська рада, куди поруч з деякими великими феодалами входили і королівські чиновники, в першу чергу судді і особи, що відали казною та зборами податків.

Крім королівських суддів, що засідали у судовій курії короля, важливе значення набули виїзні королівські судді, що проводили судові засідання на місцях. В процесі судової практики королівських суддів поступово виробляється так зване «Загальне право», тобто єдине для всієї країни феодальне королівське право, яке поступово витискало право місцеве. За правління Генріха I оформилось і королівське казначейство, або «Палата шахової дошки». Назва пов'язана з системою підрахунку грошових сум. Столи у казначействі були поділені лініями на декілька смуг, за якими у певному порядку розкладались і пересувались стоси монет, що з зовнішньої сторони нагадувало гру у шахи. «Палата шахової дошки», як і судова курія, складала частину королівської ради.

Після смерті Генріха I, який не залишив синів, почались феодальні міжусобиці, що припинились лише в 1153 р., коли внаслідок угоди, укладеної між обома ворогуючими таборами, Генріх Плантагенет, граф Анжуйський, був визнаний нащадком престолу.

Правління Генріха II Плантагенета (1154-1189) – важливий етап у розвитку феодальної держави в Англії. Генріх II став доволі рішучим королем, до того ж непогано освіченим для свого часу.

До складу англійського королівства за правління Генріха II увійшли великі володіння анжуйського дому у Франції – графства Анжу, Пуату, Мен, Турень. Крім того англійським королям на континенті як і раніше належала Нормандія. Герцогство Аквітанське також увійшло до складу володінь англійського

короля (внаслідок шлюбу Генріха II з Алієнорою). Наявність таких значних володінь у Франції значно збільшило матеріальні ресурси англійського короля.

Використовуючи це, Генріх II провів реформи, які дозволили зміцнити королівську владу, яка дещо послабла під час феодалних усобиць. Елементи централізації в державі були посилені.

Була проведена судова реформа. Кожна вільна людина могла тепер за певну плату отримати дозвіл перенести свою справу з будь-якого помісного суду, тобто суду феодала, до королівського суду. Від такої реформи виграли перед усім рицарі, тобто середні та дрібні феодала, а також заможні вільні селяни і городяни. Більшості населення країни – залежних селян, вілланів ця реформа не торкнулась. Залежні селяни залишились підсудними тільки суду феодала.

Іншою реформою, що була проведена в правління Генріха II, була реформа військова, яка полягала в тому, що військова служба феодалів на користь короля обмежувалась певним, відносно невеликим терміном. Натомість король вимагав від феодалів особливої грошової виплати, так званих щитових грошей. На ці гроші король винаймав до себе на службу рицарів, що зменшувало його залежність від феодалного ополчення баронів. Крім того, король зобов'язував всіх вільних людей мати певне озброєння, в залежності від їх майнового стану, і за закликом короля з'являлись в повному озброєнні на військову службу. Всі ці реформи посилювали королівську владу і сприяли централізації державного управління.

Таким чином, нормандське завоювання прислужилося тому, що за півтора століття з території, де феодалні стосунки були не дуже виразними, довгий час зберігалась значна кількість вільних селян, а королівська влада не мала важелів впливу на розвиток ситуації, Англія перетворюється на централізовану державу, де король фактично є головним сеньйором для феодалів, система васалітету працює результативно. Король отримав ресурси, якими міг розпоряджатись на власний розсуд і, завдяки проведеним реформам, мав структури, що посилювали його вплив – армію найманців і королівський суд. Не пройшовши повільно всі етапи централізації, а ставши такою державою вна-

слідок жорсткого завоювання в стилі доволі строки, Англія перетворилась до XIV ст. на могутню сусідку для Франції, яка йшла природнім шляхом централізації, і не всі процеси були завершені. Сутичка була неминучою, і Англія мала всі політичні переваги і неабиякий економічний інтерес на континенті. Чи можна, отримавши від історичної долі політичний шанс, використати його так, щоб переваги перед конкурентами завжди залишались у того, хто стартував першим? Столітня війна дала відповідь на це питання. І була вона тривалою.

Література

1. Азимов А. Англия: от Стоунхенджа до Великой хартии вольностей. – М.: Эксмо, 2009
2. Бартеlemi Д. Двор князя и расцвет посвящения в рыцари в Нормандии в XI-XII веках // Средние века: исследования по истории Средневековья и раннего Нового времени /Ин-т всеобщ. Истории РАН. – М.: Наука, 1942 – Вып. 71 (1-2) / [отв. Ред. П.Ю.Уваров; сост.С.К.Цатурова]. – 2010
3. Глебов А. Англия в раннее средневековье. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 1998
4. Джуэт С. Завоевание Англии норманнами . – Мн.: Харвест, 2003
5. Махун С. Вильгельм I Завоеватель: начало нормандской эпохи в Англии // Зеркало недели. - № 34. – сентябрь. – 2005
6. Якуб А.В. Проблема нормандского завоевания в английской исторической мысли XVII- начала XX века // <http://www.omsu.omskreg.ru/histbook/articles/y1996/a074/article.shtml>

**ВСТОХІНА В.О., доцент,
кандидат історичних наук
ПРИМАК Т.О.,
студентка III курсу
історичного факультету КДПУ**

МОНГОЛЬСЬКИЙ ФАКТОР В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Проблема монголо-татарського впливу на розвиток російської державності і культури завжди хвилювала російське суспільство, в надрах якого поступово сформувалися дві країні точки зору.

1. Монголо-татарське іго принесло розорення і загибель тисячів людей, затримало розвиток Русі, проте суттєво не вплинуло на життя і побут русичів, їх державність. Цю точку зору захищали знамениті російські історики С.М. Соловйов, В.Й. Ключевський, С.Ф. Платонов, М.М. Покровський, радянські – І.Б. Греков, Б.О. Рибаків, В.В. Каргалов, П.П. Толочко, сучасні історики – В.К. Кантор, М.М. Александров та інші. Головна ідея їх досліджень полягає в тому, що Росія почала відставати від країн Західної Європи завдяки масштабним руйнаціям, людським втратам, необхідності платити важку данину тощо. "Саме нашестя стало причиною тимчасової відсталості нашої країни від найбільш розвинутих країн Західної Європи" [6, с. 132].

2. Монголо-татари здійснили помітний вплив на суспільну і соціальну організацію русичів, на формування і розвиток Московської держави. Вперше дану точку зору висловив М.М. Карамзін, а потім її розвивали М.І. Костомаров, М.П. Загоскін, інші. В ХХ ст. євразійці (М.С. Трубецької, П.М. Савицький, Л.М. Гумільов) детально обґрунтували її, вважаючи, що: "Без татарщини не було б Росії" [9, с. 690-691]. "Простепо́ві" праці виходили також і в радянські часи: в 20-30-ті рр. – це роботи А.Ю. Якубовського, В.А. Пархоменка, В.А. Гордлевського; в 70-ті рр. – В.А. Белявського і В.О. Довженок. Інші вітчизняні (Р. Бабенко, О. Вітолін) і російські (О. Петров, В. Топоров) історики вбачають і позитивні впливи монголів на руські князівства, зокрема, у площинах державності, фінансової системи, пошто-

вих зв'язків, організації шляхів сполучення, фіскальної системи і адміністративного апарату [2, с. 11].

Ознайомлення з історіографією обраної теми дозволяє зробити висновки, що такі дослідники як С.М. Соловійов, В.Й. Ключевський, В.К. Кантор, П.П. Толочко інтерпретують монгольське нашествя як однозначно негативне явище; М.С. Трубецької, П.М. Савицький вбачають в ньому позитивні риси і схильні до його ідеалізації; М.С. Грушевський, Г.В. Вернадський, В.Н. Топоров, Р.В. Бабенко в своїх працях демонструють як позитивні, так і негативні наслідки монгольського фактору в російській історії. Отже, оцінка цього періоду в історії руських князівств (позитивна, негативна чи синтезна) в більшій мірі залежить від тих аспектів дослідження, які є для науковців пріоритетними. Тому метою нашої історичної розвідки є визначення, на основі опрацьованої наукової літератури, впливу монгольського фактору на розвиток Північно-Східної Русі й початки формування її державності (друга половина XIII-XIV ст.).

Монголо-татарське нашествя стало переломним моментом у розвитку руських земель, зокрема Північно-Східної Русі. Похід Батия та встановлене після нього на два століття іноземне іго призвело до тривалого занепаду в економічному, політичному та культурному розвитку східного слов'янства. Десятки тисяч людей загинули в битвах або були забрані в полон. Так, за підрахунками археологів у IX-XII ст. на Русі було 74 міста, із них 49, т.б. дві третини, були розорені Батием, причому в 14-ти життя не відновилося, а 15 міст перетворилися на села [5, с. 502]. Джерела повідомляють про тисячі руських рабів в Орді. Адже середні за чисельністю жителів міста (Ростов, наприклад) мали населення не більше 10 тис. людей, а в крупних (Київ, Чернігів, Володимир) налічувалося близько 20-30 тис. жителів [5, с. 504].

Внаслідок різкого скорочення населення величезних збитків зазнало сільське господарство. Знелюдніли та занепали старі землеробські центри Русі (Київська земля, Північно-Східна Русь), жителі яких, що вціліли від загибелі чи полону, залишили ці місця і втекли у глухі малодоступні для монголо-татар лісові хащі Верхнього Поволжя та далі на північ – у Заволжя. На думку історика М.М. Александрова, паралельно з цим поглиблювалися

процеси феодалізації, аграрізації та становлення вотчинного землеробства. На нових територіях населення переходило до малодвірної моделі розселення, повертаючись до підсічно-вогневого землеробства [1, с. 26]. Кордон землеробства відійшов далеко на північ, а південні родючі степи отримали назву "Дике поле". Будь-яке переміщення завойовників по руських землях, навіть у періоди мирних відносин з золотоординськими ханами, супроводжувалося пограбуванням та розоренням селян: ординські вершники могли вбити, захопити в полон і забрати разом з сім'єю до Орди [3, с. 520]. Скрізь на місці квітучих міст залишалися руїни. Наприклад, столицею Рязанського князівства стало місто Переяславль-Рязанський через те, що стара Рязань була вщент зруйнована й її не вдалося відбудувати. Загибель і полон кваліфікованих ремісників призвели до падіння ролі міст у політичному і економічному житті країни, до втрати багатьох ремісничих навичок, спрощення ремесла і ремісничих виробів. Занепад ремесла гальмував розвиток дрібнотоварного виробництва [6, с. 129]. Перестали виготовляти скляний столовий посуд та віконне скло. На кілька десятиліть зупинилося кам'яне будівництво. Зникли назавжди або відродились лише через двісті років такі види ремесла, як скань, чернь, перегородчаста емаль, різьблення по каменю та інш. У результаті нашестя виявилися зруйнованими й економічні зв'язки міст з сільськогосподарською округою, посилювався відрив руських міст від світових торговельних шляхів. Академік Б.О. Рибаків писав про наслідки монголо-татарського нашестя: "Русь була відкинута назад на декілька століть, і в ті часи, коли цехова промисловість Заходу переходила в епоху початкового накопичення капіталу, руська ремісничка промисловість повинна була вдруге проходити частину того історичного шляху, який було зроблено до Батия" [5, с. 526].

Постійний вивіз срібла, основного грошового металу Русі, мав тяжкі наслідки для її господарства. Срібла не вистачало для торгівлі. Сильного удару зазнали політичні, культурні та торговельні зв'язки з іноземними країнами. Монголо-татари відокремили Русь від Чорного моря, порушили її зв'язки з Візантією, з землями Закавказзя та Середньої Азії. Погіршились умови торгівлі з країнами Центральної та Західної Європи. Лише міста Західної та Північно-Західної Русі – Новгород, Псков, Смоленськ –

не втратили своїх позицій [6, с. 126]. Вектор руської зовнішньої політики, що проходив по лінії "Північ-Південь" кардинально змінив свій напрямок на "Захід-Схід".

Монголо-татарське завоювання призвело до посилення гніту та феодальної залежності селянства. Міста як політична сила, спроможна протистояти зазіханням феодалів, послабли під час нашестя. У цих умовах феодальна залежність селян розвивалася у найбільш грубих формах. Закабаленню сприяли і ординські переписи: обов'язок регулярно сплачувати данину, яка, проходячи крізь руки феодалів, посилювала залежність селянства, прикріплюючи його до землі і до власника вотчини. Руські феодали, змушені віддавати завойовникам частину феодальної ренти у вигляді "ординського виходу", намагалися компенсувати її за рахунок посиленої експлуатації власного народу [1, с. 23].

Багато загинуло у ці часи князів та дружинників – професійних воїнів, що призвело до гальмування темпів соціального розвитку країни. У Північно-Східній Русі в другій половині XII ст. лише почали виникати боярські села, але цей процес зупинився і світське феодальне землеволодіння почало заново виникати після навали монголів.

Монголо-татарське нашестя важко відбилосся на культурі Русі: була втрачена більшість цінних пам'яток давньоруської літератури та писемності; бібліотеки рукописних книг, звичні для домонгольської Русі, стали рідкістю; літописи, хронографи, "житія", поетичні повісті дійшли до наших днів лише у рідкісних списках, до того ж дуже пошкоджених малограмотними переписувачами – більшість давніх рукописів загинула. Лише в одному-єдиному списку зберігся видатний твір давньоруської літератури – "Слово про Ігорів похід". Занепало і руське літописання, яке до нашестя Батия досягло свого найвищого розквіту. У багатьох великих культурних центрах Русі, що були зруйновані монголо-татарами, літописання зовсім припинилося на довгий час. Літописи стали простим зведенням попередніх записів, не об'єднаних спільною ідеєю, "політичною волею" літописця; на деякий час з них зникли загально-руські теми [7, с. 46-47].

У політичному плані негативні наслідки монголо-татарського нашестя проявилися, насамперед, у порушенні поступової ліквідації процесу феодальної роздробленості. Мон-

гольське завоювання консервувало політичну роздробленість Русі, послабило зв'язки між різними частинами держави. Разом з цим нашестя загальмувало, але не змінило характер розвитку соціальних відносин на Русі. Кочовики не мали на меті включення руських земель до складу своєї імперії. Мова йшла лише про підпорядкування їх даниною. Тому сам характер внутрішніх відносин на Русі в значній мірі залишався недоторканим завойовниками. Через монголо-татар відбулося засвоєння русичами цінностей політичної культури Китаю та Арабського світу. Відбулися зміни у структурі і формі функціонування влади, пов'язані з занепадом удільно-вічового порядку і зростанням тенденції до самодержавства. І.П. Єрмолаєв визначає деспотичну природу Московської держави, яка склалася у кінці XV ст.: "Влада її правителів носила самодержавний характер. Одна з причин російського деспотизму полягала у тривалих феодално-васальних відносинах Русі з могутньою золотоординською державою" [4, с. 34]. Швидке збільшення великокняжого домена у XIV ст. через "купівлі" (відкуп ординських податків) та отримання ярликів, а також тривале утримання цього домену від удільного роздроблення, безперечно, сприяло посиленню великокняжчої влади. Однією з версій, що пояснює оформлення васалітету руських земель від Бату-хана є те, що Батий шукав могутнього союзника для подальшої політичної боротьби за владу в імперії [4, с. 35]. Васалітет був не лише підпорядкуванням, а й однією з найважливіших середньовічних форм політичного співробітництва. Васал не просто залежав від сюзерена, а й був його помічником. Князі, в свою чергу, багато разів просили допомоги у золотоординців, за допомогою яких розправлялися зі своїми політичними суперниками.

Залежність від Орди виховувала в руських князів безконтрольність їхньої влади над народом. Збираючи данину, князі грабували населення свого князівства, частково скеровуючи кошти для боротьби з Ордою.

У другій половині XIV ст. Північно-Східна Русь взяла на себе роль об'єднання руських земель в єдину державу. Переможцем за право керувати цим процесом виявилось Московське князівство. І.П. Єрмолаєв зазначає, що велике значення для формування самодержавства на Русі мала "вотчинна" психологія

її правителів. За переконаннями північно-східних князів, все, що було на їхній землі, належало їм, у тому числі і всі люди, що жили на цій землі. Історик вводить термін "вотчинний режим": створена у кінці XV ст. Московська держава мала форму "особистої" вотчини великого князя, в якій між приватною власністю вотчинника і владою правителя не існувало принципової різниці [4, с. 40-41]. У Західній Європі, навпаки, вважалося, що король є господарем в країні у політичному сенсі, а не в якості власника.

У спадок руським землям від монголо-татар дістався розгалужений бюрократичний апарат, безконтрольність адміністрації, яка управляла всім соціумом та економікою. Умовою функціонування подібної влади було панування державної та суспільної власності на землю і залежне становище індивіда, за яким відносини між людьми визначалися владою, що стояла над ними. На Русі цінність влади стала вищою за цінність права. Влада підпорядкувала собі поняття права власності, честі і гідності людини. З цього моменту в руському суспільстві обов'язки почали переважати над правами. Було запозичено форми політичного спілкування ("бити чолом" – погоджуватися на деспотію) й усвідомлено каральну силу держави, а не суспільства. Все це, разом з запозиченими принципами військової організації, спрямовувалося на посилення влади правителя. Московський великий князь став визнаним правителем і полководцем Русі, особисто вирішуючи військові справи; всі полки мали єдину організацію, поділялися на десятки, сотні і тисячі на чолі з десятниками, сотниками і тисячниками, утворюючи передовий, великий, правої і лівої руки, а також засадний полки; попереду йшов сильний сторожовий загін, за ним – авангардний. Такий устрій війська допомагав руському князю у більшості випадків отримувати успіх у битвах.

Запозичення елементів соціальної структури яскраво прослідковується у побудові княжого "двору", який стає схожим на "орду" Чингізидів. Історики проводять паралелі між руськими "дітьми боярськими", які служили при дворі князя та татарськими "огланами", руськими "богатирями" та монгольськими "багатурами", риндами і озброєними сокирами охоронцями монгольських ханів. Навіть руський звичай місництва мав монгольське походження [1, с. 26]. Проте в цілому тема соціальних запози-

чень залишається слабко розробленою в історіографії, хоча зміни в соціальній структурі, викликані монгольським завоюванням, були дуже значними. Наприклад, зникнення практики поховань представників знаті у великих курганах [5, с. 487].

Безперечні й побутові запозичення в Орді. До татарської мови сходять ряд слів – козак, отаман, осавул, шабля, спадок, папаха, казна, ясак, що свідчить про значний ординський вплив у військовій та адміністративній сферах життя русичів [8, с. 115].

У часи монголів на Русі розповсюдилися й деякі східні патріархальні звичаї, зокрема, обмеження прав жінок, успадковане русичами: дівчат запирали у високих теремах, оберігали від спілкування з чоловікам; заміжні жінки повинні були відповідним чином одягатися (обов'язково носити хустку); жінки обмежувалися у майнових правах, у побуті. Кардинально змінився й одяг на Русі: від довгих білих слов'янських сорочок і довгих штанів вони перейшли до золотих каптанів, кольорових шароварів, мурмолок. Русичі носили східні "халати", "дохи", "шуби", "сарафани" [8, с. 122].

Залежність від монголо-татар, широкі торгові і політичні зв'язки з Золотою Ордою та іншими східними дворами сприяли шлюбом руських князів з татарськими "царівнами", прагненню запозичувати звичаї ханського двору, що сприяло поширенню східних традицій від верхів до низів руського суспільства. Велику роль у тому відігравали і східні купці, що дедалі частіше приїздили на Русь Волгою. Поступово руські землі не лише у політичному, але й до певної міри в культурному відношенні перетворювалися на периферію Великого Степу. Принаймні у європейців, що наново знайомилися з побутом Русі у XV-XVIII ст., було чимало підстав іменувати цю землю "Татарією". Із-за різниці у темпі і напрямку суспільного розвитку в житті Русі і Західної Європи, що мали в X-XII ст. схожі форми, на XIV-XV ст. виникли якісні відмінності [3, с. 596].

Разом з тим у цей період закладалися підвалини розвитку діалогу руської (російської) і східних, мусульманських культур (зокрема, татарської). Почався синтез елементів цих двох культурних світів, що стали основою багатонаціональної держави.

Отже, вибір Сходу у якості об'єкта взаємодії виявився для Русі доволі стійким. Він позначився не лише у пристосуванні до східних форм держави, суспільства, культури в XIII-XV ст., але й у напрямку експансії централізованої Російської держави в XVI-XVII ст. Навіть у XVIII ст., коли Росія повернулася обличчям до Європи, європейці відзначали схильність її давати східні "відповіді" на "питання" Заходу, що сприяло посиленню самодержавства і кріпосництва як основ європеїзації країни.

Список використаних джерел та літератури

1. Александров М.М. Ордынское иго // Преподавание истории в школе. – 2008. – № 3. – С. 21-27.
2. Вітолін О. Монгольське нашествя: проблема його сутності та наслідків у етноісторичній концепції Л.М. Гумільова (історіографічний аспект) // Історія в школі. – 2005. – № 2. – С. 9-13.
3. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь / Лев Николаевич Гумилев. – М.: Мысль, 1989. – 764 с.
4. Ермолаев И.П. Золотоордынский фактор в становлении российского самодержавия // Преподавание истории в школе. – 2006. – № 8. – С. 34-41.
5. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII в. / Борис Александрович Рыбаков. – М.: Наука, 1982. – 590 с.
6. Каргалов В.В. Монголо-татарское нашествие на Русь / Вадим Викторович Каргалов. – М.: Наука, 1966. – 173 с.
7. Каргалов В.В. Московская Русь в советской художественной литературе / Вадим Викторович Каргалов. – М.: Высшая школа, 1971. – 184 с.
8. Нефедов С.А. Монгольские завоевания и формирование российской цивилизации // Вопросы истории. – 2006. – № 2. – С. 113-123.
9. Савицкий П. Степь и оседлость / Петр Савицкий // Классика геополитики, XX век. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. – С. 688-699.

ВЄТОХІНА В.О., доцент,
кандидат історичних наук

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОГО МЕНТАЛІТЕТУ ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (XIV-XVI ст.)

Проблема етнокультурного, цивілізаційного, релігійного самовизначення Росії зберігає свою актуальність і сьогодні (хоча, звісно, формулюється зовсім інакше ніж у XIII ст. або у період становлення Московської держави). Протягом двох останніх століть було написано чимало історичних, богословських, філософських праць, які неоднозначно трактували питання про особливості російської локальної цивілізації, її взаємодією з Православним Сходом, Західною Європою, з євразійською степовою спільнотою, з ісламським світом. Здійснити у рамках невеликої статті навіть короткий перелік всіх існуючих різномовних теорій, концепцій, історіософських схем з даної проблематики неможливо. Тому автор поставив собі за мету показати, як на уламках Київської Русі, включених до сфери впливу сусідніх етнокультурних спільнот, виростала своєрідна московська державність, формувалися основні риси самосвідомості великоросів.

Історична реальність свідчить про багатогранність світу і плюралістичність його розвитку. Подібне розуміння історичного процесу міститься в концепціях культурно-історичних типів М.Я. Данилевського, А.Дж. Тойнбі, О. Шпенглера. Останній, зокрема, писав: "Я бачу феномен багатьох культур, які з первородною силою виростають із надр країни, що їх народила, до якої вони строго прив'язані протягом всього свого існування і кожна із них накладає на свій матеріал – людство – власну форму, і у кожній власна ідея, власні пристрасті, власне життя, бажання і відчуття, і, нарешті, власна смерть" [8, с. 20].

Сутність цивілізації, її неповторну своєрідність визначає ряд факторів, серед яких найчастіше згадуються: географічне (природне) середовище; система господарювання; соціальна організація; релігія (духовні цінності); ментальність; особливості епохи, в якій цивілізація існує.

На одне із перших місць у цьому переліку виступає ментальність (менталітет). Це поняття використовується різними суспільними науками: психологією, соціологією, філософією. Піонерами його застосування в історії стали французькі вчені "Школи Анналів", які орієнтувалися на пошук стійких структур свідомості, що визначали, на їх думку, стрижень історичного розвитку. Єдиного, загальноприйнятого визначення поняття ментальність (менталітет) не існує. У французькому філософському словнику записано: "Менталітет – це сукупність розумових настанов, звичок мислення, фундаментальних вірувань індивіда" [1, с. 236].

В радянській історичній науці першим намагався сформулювати поняття ментальності А.Я. Гуревич – палкий пропагандист традицій "Школи Анналів" в Росії: "Ментальність – це наявність у людей того чи іншого суспільства, що належать до однієї культури, певного спільного "розумового інструментарія", "психологічної оснастки", яка надає їм можливості по-своєму сприймати і усвідомлювати своє природне і соціальне оточення і самих себе [1, с. 237]. Отже, визначення французьких вчених робить наголос на індивідуальності, а А.Я. Гуревича – на суспільній свідомості. Останньому в історичних описах надається певної переваги, оскільки історія як наука має справу перш за все з суспільними системами.

Ментальність, не дивлячись, на здавалося б, ефемерність категорії, формує соціальну поведінку суспільства, груп, індивідів. А.Я. Гуревич писав: "Хаотичний і різномірний потік сприймання переробляється свідомістю у більш-менш упорядковану картину світу, і це світовідчуття накладає відбиток вічності на всю поведінку людини. Суб'єктивна сторона історичного процесу, спосіб мислення і почуттєвості, притаманний людям даної соціальної або культурної спільноти, включається в об'єктивний процес їх історії" [1, с. 237]. У більш широкому історичному контексті поняття ментальності адекватне поняттю "суспільна свідомість та його особливості". Щоб зрозуміти сутність цивілізації, необхідно реконструювати притаманний людям цієї цивілізації спосіб світовідчуття дійсності, т.б. менталітет. Зникнення цивілізацій і поява нових викликані не стільки розвитком виробничих сил суспільства, скільки змінами в ментальності і системі його основопокладаючих цінностей та ідеалів.

Основні особливості російського народу і російської суспільної свідомості, що благополучно пережили і спроби європеїзації, і ефемерні надії на побудову комунізму, сформувалися в епоху Московської держави, проте відчуваються вони і понині, помітно впливаючи на хід останніх реформ. Політичне об'єднання руських земель на північному сході передувало господарській і етнонаціональній консолідації. Певні етнічні особливості населення Північно-Східної Русі проявилися ще у домонгольський період, однак формування російського народу розгорнулося в процесі і під впливом створення власної державності, й завершилося у XVII ст., коли історія Русі добігала кінця.

Росіяни зберегли зв'язок із слов'янським письмом, мовою, традиціями, але населення Московської держави на цьому етапі складалося не лише з русичів, але й багатьох народів, що здавна проживали на цій території: карелів, комі (зирян), ханти, мансі, мордви, татар (останні осідали на руських землях з XV ст. з послабленням Монгольської держави), інш. Отже, від початку полем історичної діяльності росіян стало багатонаціональне середовище, мозаїчне з точки зору цивілізаційних характеристик. Сама історична ситуація зробила їх відкритими для контактів з іншими народами, толерантними для будь-якого етнонаціонального оточення, а отже й формувала відповідну ментальність. То було найважливішою умовою існування і життєдіяльності росіян. В цей період у взаємовідносинах з іншими народами переважали процеси асиміляції, злиття багатьох племен, які не були винищені, а злилися з русичами.

Руський народ періоду свого становлення (XIV-XVI ст.) усвідомлював себе частиною християнського світу, прагнучи активно демонструвати свою причетність до нього. Величезну роль у формуванні його суспільної свідомості, соціокультури відіграло православ'я, запозичене у давнині із Візантії. Візантійський вплив вже тоді був відчутним у духовному житті, культурі, але особливо потужним він став у період формування і розвитку Московської держави. Візантійські начала ствердилися в державній організації, Руській православної церкві, руському національному характері і звичках, знайшли своє відображення і модах, обрядах, смаках, укладі життя, просторово-архітектурних образах [2, с. 364]. Зі Сходу приїздили іконописці, переписувачі

духовних книг, богослови. Однак, необхідно зазначити, що візантійзм не придушував національні руські начала, а органічно ними засвоювався. Кілька характерних прикладів. На Вселенському християнському соборі 1439 р. Папська курія і Константинопольська патріархія підписали акт про прийняття православною церквою католицьких догматів і верховенства Римського папи за умови збереження православних обрядів і богослужіння. Митрополит Московський Ісідор (із греків), якому Великий князь Василь II Темний (1425-1462) не рекомендував їхати на собор, повернувся на Русь з твердим наміром втілити унію в життя. Однак князь наказав змістити його з митрополичого престолу як "латинського злого перелюбника" й ув'язнити в Чудовому монастирі. А 1442 року Собор руського православного духовенства за пропозицією князя призначив митрополитом Іону без санкції Константинопольського патріарху, що означало проголошення Руської церкви незалежною (автокефальною) від Візантії, а, значить, вільною від унії.

Іван III (1462-1505), овдовівши, одружився на грецькій принцесі Софії (Зої) Палеолог, небозі останнього візантійського імператора. Завдячуючи грекам, які приїхали з нею, московський двір міг ґрунтовно ознайомитися з візантійськими порядками. Проте шлюб був укладений на певних умовах – сини Софії могли претендувати лише на удільні князівства і не мали права на великокняжий престол, що передбачало не допущення посилення впливу греків у династичних питаннях. Проте Іван III прихильно ставився до першого сина від Софії Василя, який все ж таки опинився на московському престолі (Василь III, 1505-1533), що насправді не призвело до посилення греків (Василь III, на відміну від попередників, умів писати, цікавився західними нововведеннями; будучи греком по матері, охоче протекціонував італійським архітекторам і будівничим, західним медикам, богословам-грекам. Але він і гадки не мав європеїзувати руське суспільство, лишився чужим духу Відродження). Ці приклади говорять про те, що "візантійська традиція отримала свого подальшого розвитку в Росії у власній версії християнських ідей і текстів, а православ'я набуло яскраво вираженого національного характеру" [2, с. 365].

Православ'я як духовна система проголошувало вірність давнині, незмінність ідеалів, орієнтувалося на духовне перевтілення, стимулювало прагнення до самовдосконалення душі, наближення до християнських ідеалів. Споконвічна потрійна церковна антиномія: Бог і "мир" (світ), Небо і земля, Дух і плоть – безумовно вирішувалася руським православ'ям на користь Бога, Неба і Духа. Віруючого орієнтували на досягнення вищого смислу суцього, пошук Бога (тобто вищих цінностей), правди (тобто ідеала), морального закону (тобто справедливості, рівності тощо). Кожне діяння потрібно було співвідносити з певним православним постулатом-ідеалом, що сприяло в подальшому появі такого феномену культури як духовність [7, с. 83]. Але при всьому тому православ'я не надавало стимулів для суспільного прогресу і перетворення реального життя людей. Воно заклиало терпіти: "Господь муки терпів і нам велів". Вважалося, що чим більше людина страждає за життя, тим вище буде оцінено її подвиг Богом. Для православ'я характерним є колективізм особливої форми – соборність, образом якої виступає Свята Трійця, що символізує виток і джерела життя, ідею єднання світу і загальної любові, все протилежне усобицям, роздробленості, індивідуалізму. Отже, Руська православна церква – як найкрупніша корпорація суспільної системи – об'єднувала весь народ духовно [2, с. 367].

Відомо, що важливою особливістю східного християнства (православ'я) є яскраво виражена ідея соціалізму, суспільства соціальної рівності [8, с. 162-163]. Християнство виникло як вчення – антипод класовій диференціації і соціальній нерівності в суспільстві Римської імперії. На ранніх етапах існування християнства ідея соціалізму була виражена дуже сильно. У західному християнстві, яке постійно змінювалося, соціалізм поступово перетворився на "блудного сина", який після бунту обов'язково повернеться у лоно суспільства. Православ'я ж виступало за близькість до джерел і незмінність ідеалів, тому більшість із них залишалися активними протягом століть, а ідея соціальної рівності перетворилася на найважливіший з догматів. Православ'я завжди докоряло багатим і втішало бідних. Святі на Русі найчастіше страждальники й великомученики. Відмова від багатства, життя у бідності, аскетизм і навіть повне усамітнення в пустині почиталися за ознаки високої духовності.

Падіння Візантії дозволило Руській церкві набути повної незалежності (автокефальності), проте одночасно Русь опинилася відрізаною від християнського світу. Роль релігії в суспільстві, у порівнянні з давніми часами, суттєво зросла. Церковне життя в Московській державі набуло рис фанатизму, ствердився культ жертвності. Особливо почесними в суспільстві стали юродиві, блаженні, пустельники, відшельники, затворники. Церква проповідувала смиренність, покірність долі, мала колосальний вплив на всі сторони життя суспільства: від повсякденних турбот до державних проблем. Падіння Візантії переконало великоросів у порчі православ'я, склалася думка, що руський народ повинен стати на чолі всього православного світу замість греків, а московський государ, відповідно – посісти місце візантійського імператора.

За Івана III (1462-1505) Рим безуспішно намагався добитися від Москви виконання Флорентійської унії. Руська православна церква, ізольована від християнського світу, створювала особливий світ, просякнутий релігією, уявленнями про праведне життя, як головне призначення людини, прищеплювала монашеські ідеали суспільному життю, прагнучи ліквідувати грань між монастирем і миром (общиною).

Весь розпорядок життя визначався церковними обрядами безвідносно до соціального статусу людини (від великого князя до селянина). Тривалі, багатогодинні (до 9 годин) богослужіння, суворі пости – аскези, церковні свята, покаєння і причастіє Святих Дарів – визначали основний ритм життя. Руське православ'я набуло своєрідного національного характеру. Саме цей період російської історії з інтенсивним духовним життям, ідеалами духовного подвижництва прийнято називати Святою Руссю (сам термін вперше згадується у листі А. Курбського Івану Грозному – "святорусская земля") [6, с. 536-537].

У порівнянні з давніми часами, в період формування Московської держави змінилося становище жінки, соціальний статус якої знижується. Сімейне право перебувало в руках церкви. Всередині сім'ї влада її голови стає безмежною: батько (большак) розпоряджався майном сім'ї і долею кожного її члена. Це стосувалося і шлюбів дітей, яких голова сім'ї міг одружити або видати заміж проти їх волі. Церква засуджувала батька лише тоді,

коли він доводив дітей до самогубства [4, с. 151]. Православна церква, регулюючи шлюбне законодавство, дозволяла особі вступати до шлюбу лише тричі (!), категорично забороняючи четвертий шлюб. Розлучення ("распут") сприймалося як виключення. Жінки зі знатних сімей рідко з'являлися на вулиці і вели теремний спосіб життя. До зради дорівнювали спілкування дружини з чужими людьми поза домівкою без дозволу чоловіка, у разі чого останній отримував право на розлучення. Дружина в аналогічній ситуації не могла вимагати розлучення: чоловіка церква карала епітимією (осудом).

Під впливом монголо-татарського іґа в цивільному житті ствердилась жорстокість, звичаї огрубіли. У якості покарання невинувато часто застосовували смертну кару, тортури, покарання батоґом – від нього не звільняли навіть людей знатного походження [2, с. 90]. Жорстокість стала законом, знайшовши своє відображення у правових нормах. Ані "Руська правда" (правовий кодекс Київської Русі), ані Новгородська і Псковська судні грамоти (республіканські правові кодекси) такої жорстокості не передбачали. Рівень грамотності й освіти, у порівнянні з домонгольським періодом, впав. Освічені люди були рідкістю і це тоді, коли в Європі розвивалось книгодрукарство, що сприяло розповсюдженню освіченості й книжкового знання. Освіченість у Московській державі стала досягненням в основному вищого православного духовенства. Духовні письменники готували життя святих, описи подвигів руських у боротьбі проти татар (повість про Євпатія Коловрата, Мамаєве побоїще тощо). Одним із головних центрів духовності і книжності був Кирило-Білозерський монастир: обитель підтримувала тісні зв'язки з Візантією, в її стінах збиралися відомі книжники. Важливою справою лишалося літописання. У період роздробленості воно набуло місцевого характеру, а тепер поступово перетворювалося на загальнооруське. Перший московський літописний звід загальнооруського значення був укладений при дворі митрополита Кипріяна ("Звід 1408 р.").

Державна зацікавленість у книгодрукарстві з'явилася за часів Івана IV (1533-1584), який, на пораду митрополита Макарія, 1553 р. облаштував у Москві книгодрукарню для видання священних книг. Друкарні дав життя Іван Федоров, надрукував-

ши першу книгу "Апостол" (1564 р.). Пізніше вийшли друком "Діяння святих апостолів", "Часовник", "Псалтир з Часословом", 1574 р. – перша друкована східнослов'янська "Азбука". Розроблена Іваном Федоровим система навчання грамоті виявилася надзвичайно практичною і функціонувала в Росії протягом 120-130 років. Поява книгодрукарства відкрила нову еру в історії руської культури, хоча поширювалося друковане слово надто важко. Переписувачі книг озлобилися проти І. Федорова та його товаришів, вбачаючи в них загрозу своєму промислові. Типографію знешкодила пожежа, а самі друкарі змушені були тікати до Литви. Проте справа їх не загинула – книгодрукарство повільно, проте неухильно поширювалося й поглиблювалося в Російській державі, друкована книга ставала доступнішою за рукописну.

Серед простих священників і д'яків грамотних було мало, шкіл не існувало, лише в середині XVI ст. (у 1551 р.) Стоглавий собор православної церкви з огляду на низький освітній рівень духовенства постановив облаштувати в будинках кращих міських священників училища, в яких вивчалися б "грамота, книжне письмо, церковний спів і аналойне читання". Учнями училищ були переважно діти священників, але не заборонялося і "всім православним християнам" віддавати дітей на навчання до них. Однак, мета освіти для всіх була єдиною: "чтобы им (учням – В.В.), пришед в возраст, достойным быть священнического чина" [2, с. 209]. В середині XVI ст. за ініціативи митрополита Макарія був створений збірник творів, який отримав назву "Великі Мінеї Чет'ї" (від грецького "щомісячні читання"). Він містив життя святих, повчання, інші релігійні тексти. Монументальний звід складався з 12 томів по 1500-2000 листів великого формату. То було коло читання освічених людей Московської держави. У XVI ст. число грамотних зросло, проте на незначну кількість. Бібліотеки, що існували на великокняжому дворі і в монастирях, склалися в основному із релігійних, в т.ч. грецьких, книг, але користувалися ними мало і головним чином у разі необхідності (духовні письменники). В цілому, як зазначають дослідники, для московського періоду в історії Росії характерним було падіння богословського і літературно-книжного рівня у порівнянні з домонгольським часом [7, с. 76].

В цих умовах православ'я відіграло колосальну роль в житті росіян. Воно визначало всі сторони світобачення, весь устрій життя русича. Оскільки навіть серед священників мало хто читав Біблію або інші церковні книги (неграмотні священники "з голосу" завчали набір молитов і псалмів для служби і тим послуговувалися все життя), не говорячи вже про рядових громадян, то в духовному житті великого значення набував ритуал, тобто обрядовість. Він торкався всіх сторін життя і був детально розробленим. Це надавало людині відчуття причетності до вищих православних таємниць, перетворювало навіть прості дії в сакральні, містичні, такі, що пов'язують людину з вищими силами.

Наприклад, що є прозаїчнішим, ніж їжа з матеріалістичної точки зору? У православ'ї вона була сакралізована і символізувала зв'язок з вищим світом. Наприклад, яблука нового врожаю не можна було їсти аж до яблучного Спасу в середині серпня. Пости (утримання від їжі тваринного походження, а в суворіші пости і від рибної їжі) протягом всього року займали багато часу: одноденні (середа й п'ятниця), двотижневі (наприклад, з 1 по 15 серпня – на честь Пресвятої Богородиці), сорокаденні (Великий піст навесні). В цілому пости охоплювали до 200 днів на рік [2, с. 101-102].

Велику роль у православній руській культурі відігравали ідеали – взірці для наслідування. Суспільним ідеалом часів формування російської державності стало подвижництво, подвиг на честь Христа, суспільства. Моральним символом періоду становлення Московської держави став Сергій Радонезький, духовний наставник Дмитра Донського [6, с. 530]. Які риси Сергія в історичній традиції перетворили його у святого? Смиренність, скромність, працелюбство, вміння непомітно і тихо, проте неухильно і твердо нести свій хрест, здійснювати власний подвиг. В подальшому подвижництво стало важливою рисою руської соціокультури. Особливим щастям вважалася зустріч з подвижником. Їх подвиги були зафіксовані в житіях, які грамотними читалися, а неграмотними переказувалися. Всі святі, за виключенням державних діячів, які канонізувалися за богоугодну діяльність, – це подвижники, люди, що повністю зреклися світського життя і піддали себе суворим випробуванням: йшли жити у дикі місця, в печери, куріні – це називалося "піти у п'устинь" (пустельники),

піддавали себе суворому постійному посту і голоду, випробуванням самотністю (затворники). Подібний звичай був поширеним у Візантії, але там були інші кліматичні умови. За суворого клімату і природи Московської Русі аскетизм подібного роду дійсно був подвигом. Подвижників, незалежно від віку, називали "старцями", до того ж серед них було багато людей знатного походження.

Особливо прославився Ніл Сорський (в миру Микола Майков, із сім'ї д'яка – державного службовця). Після постригу в монахи він здійснив подорож на Афон у Грецію та, як припускають, у Палестину, де близько познайомився з ідеями ісіхазма Григорія Палами, які з XIV ст. набули виключного значення у візантійській релігійній свідомості [3, с. 307]. "Не зовнішня мудрість, – вчили ісіхастів, – а внутрішнє самозанурення відкриває шлях до істини". Занурення в себе створює стан спокою (ісіхії), "фаворського світла", тобто спілкування з Богом.

Ідеї Палами були відомі на Русі, але не мали послідовників. Ісіхазм став надбанням російської релігійності завдяки Нілу Сорському. Він не був у буквальному сенсі послідовником Палами (паламістом), не торкався теми "фаворського світла" і не може бути віднесеним до якоїсь певної візантійської школи [4, с. 91]. Ніл Сорський репрезентував російський ісіхазм як продовження традицій давніх візантійських відшельників. У центрі чернечого життя, вважав він, стоїть молитва як засіб боротьби зі спокусами і гріховними помислами, марнославством і гординою (зверхністю). Відповіддю на спокусу мають бути "умное делание" (духовне життя, життя розумом), "сокрушение" (глибоке переживання), "слёзный дар". Повернувшись з паломництва, Ніл і нечисельні його послідовники заснували скит, де вели аскетичний, подвижницький образ життя (на річці Сорка, звідси - Сорський). Бідність в очах пустельника була вірним шляхом для досягнення ідеала духовного життя. Він вчив: "Возлюби нищету, и нестяжание, и смирение" [6, с. 541]. Його самозречення було таким великим, що він заповідав не поховати себе, а викинути тіло диким звірам. Проте учні не виконали заповіту вчителя і поховали його з великою пошаною й урочистостями. Невідомо, чи був Ніл Сорський канонізований у святі, однак він увійшов в історію руського православ'я під іменем "великого

старця". Закладені ним традиції ісіхазма проіснували кілька століть і полишили яскравий слід в історії православ'я і руської культури.

Суворе життя подвижників розвивало особливі якості, недоступні пересічній людині: їм вбачалися видіння пророчого характеру, вони набували можливості лікувати шляхом психологічного впливу тощо. За життя подвижники справляли надзвичайне враження на людей. Відомі випадки, коли монголо-татари, вражені зустріччю з подвижником, негайно приймали християнство [2, с. 91].

Пророчі і чудодійні здібності приписувалися й юродивим, блаженним (з матеріалістичної точки зору – люди з психічними відхиленнями). Серед них було чимало і таких, які не страждали психічними розладами, але свідомо вибирали собі подібне життя. Образ юродивого – бездомного, роздягнутого (інколи і взимку босоніж), у важких веригах на тілі, вкритому струп'ями, начебто звільняв його від норм і правил суспільства. Багато з них дійсно уславилися надзвичайними пророцтвами, мали відношення і до державних справ. Історія містить чимало тому прикладів. Так, Покровський собор на Красній площі у Москві народ міцно пов'язав з іменем знаменитого юродивого Василя Блаженного, який народився 1469 р. у селі Єлохові (нині район станції метро "Бауманська" у Москві) і свідомо обрав життя юродивого. Прославився тим, що захищав простих людей перед владою, не лякався звинувачувати навіть страшного царя Івана Грозного [2, с. 368].

Сподвижники пропагували ідеал монашества: відмова від світського життя, майна, земних радощів, соціальна відстороненість і суворий аскетизм. Вплив цих ідеалів на суспільство був таким великим, що навіть деякі представники аристократії перед смертю бажали прийняти схизму (постригтися у монахи), щоб постати перед Богом звільненим від всього земного, заповідали поховати себе у храмах або монастирях.

Поряд з духовними існували і раціональні уявлення про світ, без яких також неможливо було обійтися. В основному вони визначалися практичними потребами: необхідністю вимірювати землю, будувати дома і церкви, спостерігати за погодою. На той час вони не мали теоретичного обґрунтування і не знахо-

дили відображення у якихось підручниках чи нотатках. То була практика, що передавалася від покоління до покоління, від майстра до майстра. Узагальнюючі уявлення про світ були запозичені із Візантії ще у період Київської Русі, а також із православних праць. Найважливіша потреба будь-якого суспільства – календар, для складання якого необхідно знати річне коло Місяця і Сонця. Ще за перших віків існування християнства була складена Пасхалія, тобто розпис перехідних від Місяця до Сонця православних свят до 1492 р. (7000 р. від створення світу). Цією Пасхалією і користувалися в Московській Русі у якості календаря [4, с. 69]. Отже, навіть календар був релігійним.

Уявлення про Всесвіт черпалися із творів православних візантійських авторів – Козьми Індиклопова (пловця в Індію) та Спифанія Кипрського (IV-VI ст.), У відповідності з ними земля була чотирикутною площиною, довжина якої вдвічі перебільшувала ширину. Вважалося, що вона стояла на самій собі і була оточена океаном. За океаном виднілася ще земля, на кінці якої височила стіна. Вона колом утворювала небесну сферу, в якій жили Бог і святі, а на землі – грішні люди. Рухом зірок і місяця, погодою управляли янголи.

Проникнення до Росії в XVI ст. із Європи окремих природничо-наукових уявлень про будову Всесвіту (в основному ідей Коперника, опублікованих 1543 р. в книзі "Про коловорот небесних сфер", де доводилося, що Земля – одна із планет, яка обертається навколо Сонця) було різко негативно зустрінуте православним духовенством і визначене як дуже небезпечне: адже якщо припустити, що планети рухаються самі по собі, незалежно від божественної волі, то відтак недалеко й до такої страшної ересі, що й людина може жити поза божественними настановами.

Отже, уявлення про Всесвіт базувалися на православних постулатах перших віків існування християнства і були незмінними. Щоб не допустити їх розмивання під тиском життєвих реалій, церква вела постійну боротьбу з ересями, з усім, що не узгоджувалося з православним світоглядом і православними ідеалами. Плюралізм, різномислення не припускалися. Середньовічний світ Русі був статичним і стабільним. Відступ від канонічного православ'я жорстоко карався.

Особлива роль православ'я і православної церкви у XVI ст. була закріплена в державній доктрині, яка отримала назву "Москва – Третій Рим". Продовжуючи візантійську традицію, руська православна церква проголосила божественне походження влади царя: "Цар своїм єством подібний всім людям, а владою подібен вищому Богу". Автором цієї знаменитої формули вважається старець Псковського Єліазарова монастиря Філофей. Він написав послання Василю III та Івану IV, в яких доводив, що історія людства – це історія трьох царств, носіїв ідеї християнства, – Риму, Візантії і Русі. Рим як центр християнства загинув, оскільки потрапив під вплив латинства (католицизму). Візантія була завойована турками й потрапила під вплив мусульманства. Отже, єдиним центром істинного християнства лишилася Руська держава. "Два Рима падола, – писав Філофей, – а третій стоїть, а четвертому не бути" [7, с. 83]. Так Філофей стверджував богообраність царської влади, неподільність громадянської і духовної сфер життя.

В майбутньому Росія прагнула виступати захисником християнських цінностей, доводила, що причетна до витоків християнства. В період Московського царства особливо популярною стала легенда про Андрія Первозванного, який передрікав створення могутньої православної держави на Східноєвропейській рівнині. Ця легенда обростала подробицями, деталями, слугувала обґрунтуванням важливої тези: православна церква в Московській державі – апостольська, тобто біля її витоків стояли першоучні Христа. Іван Грозний і його сучасники ні на мить не сумнівалися в істинності легенди. Грозний, приймаючи послів із папського Риму, говорив: "Ми вже від самого заснування християнської церкви прийняли християнську віру, коли брат апостола Андрій прийшов у наші землі, ... а пізніше, коли Володимир звернувся до віри, релігія була розповсюджена ще ширше" [4, с. 106].

Папський Рим пишався давністю християнства, воно ствердилося там у I ст. н.е. Проте, якщо визнати реальним епізод про відвідини Андрієм Первозваним Київських гір у I ст. н.е., то руські землі залучилися до християнства одночасно з Римом (задовго до появи Візантії) і незалежно від нього. Ідея про Москву – Третій Рим утверджувала рівноправне становище її серед найдавніших центрів християнства (Риму і Візантії), а Іван IV своїм твердженням прагнув продемонструвати, що Москва ні в кого не збирається приймати естафету.

На основі сказаного можна сформулювати особливості російського менталітету епохи Середньовіччя. Російський тип свідомості специфічний, його стрижень – духовна сторона життя. А. Тойнбі зауважив, що "парадоксальним, але глибоко істинним і важливим принципом життя є те, що для того, щоб досягти якоїсь певної мети, варто прагнути не самої цієї мети, а чогось ще більш піднесеного, того, що перебуває за межами цієї мети" [5, с. 515-516]. Найбільшою мірою цей принцип є справедливим для Росії. Руського важко подвигнути на справу в ім'я повсякденної задачі, він орієнтований на вищі цілі та ідеї, які носять релігійно-ідеологічний характер. Заради "великих ідей і великих цілей" він готовий прийняти, виправдати і визнати будь-яку, навіть найтяжчу повсякденність. Пріоритет духовності породив такий феномен, як месіанство [7, с. 82-84]. Звідси походження прагнення всіх врятувати: на меркантильний Захід принести духовність, на жорстокосердий Схід – християнське милосердя. Ця риса суспільної свідомості на масовому рівні виправдовувала завойовницьку політику Російської держави. Стверджувалось, що істинні цінності знаходяться лише в Росії і зосереджені у православ'ї. Навіть монархія вважалася істинною тільки в Росії – царство (православна монархія). Інші монархії – "неправильні", тому завойовані народи повинні бути щасливими, що їх залучили до істинних цінностей.

Звертає на себе увагу й те, що пріоритет духовності передбачав також захоплення аскезою. Аскеза визнавалася як свого роду зовнішнє відображення прагнення до вищої мети, а багатство, життя в розкошах, прагнення до матеріального статку – як відображення приземленості, відсутність ідеалів, духовна злиденність і порок. Набуття духовності незмінно пов'язувалося в масовій свідомості зі звільненням від власності, земних благ і благополучного життя, з самообмеженням. Характерно, що захват викликала не злиденність сама по собі, а добровільне самообмеження людини в ім'я великих цілей.

Російському менталітету притаманні колективізм, слабко виражена особистісна свідомість. Індивідуалізм ніколи не користувався симпатіями мас. Якщо в Європі в протестантському середовищі віра штовхала людину до активної суспільної і економічної діяльності, як основи індивідуального порятунку, то в Росії порятунок міг бути лише колективним на чолі з православним царем. Звідси важливість таких понять, як "справжній цар",

святість його влади. Сумніви у цих категоріях викликали політичні і соціальні потрясіння, самозванство. Держава, набута у ході боротьби за незалежність, розглядалася як головне національне досягнення і багатство. Етатизм, пріоритет держави і державності стали ще однією яскравою рисою ментальності російського народу. Інтереси держави і особи були неподільними, сприймалися кожним як свої. Держава розглядалася як предмет національної гордості. Будь-яке послаблення держави, а тим паче її крах (що ставалося неодноразово в історії), ставали сильним ударом для національної самосвідомості, призводило до росту націоналізму.

Православне світорозуміння позначалося й на суспільних ідеалах, інколи найнесподіванішим чином. У відповідності з догматами православ'я світ багатогранний, проте досконалий і гармонічний. Уявлення про неподільний поліфонічний світоустрій отримали назву соборного ідеалу. Якщо щось роз'єднати в цій гармонії, світ помре, гармонія зникне. Соборність століттями виховувалась православ'ям, з цієї ідеї витікали й деякі інші особливості православної уяви про світ. Наприклад, для західної, раціоналістичної свідомості є очевидним, що частка складає лише елемент цілого і не може надати повної уяви про нього. Тільки поєднавши всі частки разом, можна уявити ціле з усіма його особливостями і характерними рисами. У православ'ї і ціле, і його частка мають повний, однаковий набір ознак. Вони тождественні по суті, різниця лише в масштабі, ступені. Якщо частка має лише окремі ознаки цілого, то вона ущербна і значить порушується гармонія світу. Це світобачення мало потужний вплив на суспільні ідеали російського народу, суттєво позначилося навіть тоді, коли православні цінності офіційно відкидалися. Ідеологією росіян була влада, для якої характерні неподільність і багатofункціональність, однотиповість за структурою і функціями центральних і місцевих її органів. Різниця позначалася лише в масштабі. Чи варто дивуватися, чому в Росії так важко здійснюється поділ влад.

Отже, формування російського менталітету періоду становлення Московської централізованої держави (XIV-XVI ст.) можна віднести до східного типу цивілізацій (за визначенням російської дослідниці Л. Семеннікової), маючи на увазі не географічний схід, а Схід як символ особливого світосприйняття і образу життя, як антитезу Заходу. Ментальність народів, зокрема

російського, яких відносять до східного типу, має яскраво виражену своєрідність: харизматичний характер суспільної свідомості, сприйняття реальності не лише через чуттєвий досвід, але і через віру у надприродні сили, через призму релігійної догматики; розуміння мети існування як наближення, рух до божественного ідеалу; зосередженість на духовному, розуміння головного змісту буття як осягнення вищого сакрального смислу, а не реалізації конкретних цілей; будова суспільства на принципах колективізму, підпорядкування особистих інтересів суспільним: общинним, державним; вертикальний характер (відносини підданства) будови суспільства, коли всі зв'язки в ньому замкнені на владних структурах – етатистський тип суспільства і деспотичний тип держави; наявність найважливішого компенсаторного механізму – релігійних цінностей. Мрії, проекти і спроби прискорити розвиток, покращити життя у межах існування конкретної людини складають важливу частину історії цивілізації східного типу.

Список використаних джерел і літератури

1. Гуревич А.Я. Историческая наука и историческая антропология / Арон Яковлевич Гуревич // История – нескончаемый спор. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2005. – С. 236-259.
2. Лихачев Д.С. Избранные труды по русской и мировой культуре / Дмитрий Сергеевич Лихачев. – СПб.: Изд-во СПбГУП, 2006. – 416 с.
3. Милуков П.Н. Очерки истории русской культуры / Павел Николаевич Милуков. – М.: Мысль, 1991. – 501 с.
4. Новиков М.Н. Христианизация Киевской Руси: методологический аспект / Михаил Николаевич Новиков. – М.: Наука, 1991. – 251 с.
5. Тойнби А. Постыжение истории: Сборник / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
6. Шаповалов В.Ф. Истоки и смысл российской цивилизации / Виктор Федорович Шаповалов. – М.: Фаир-Пресс, 2003. – 624 с.
7. Шубарт В. Европа и душа Востока / В. Шубарт. – Нью-Йорк: Русское эзотерическое общество, 1990. – 127 с.
8. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / Освальд Шпенглер. – М.: Мысль, 1993. – Т. 1. – 265 с.
9. Ярецкий Ю.Л. Российская цивилизация: прошлое и настоящее / Юрий Львович Ярецкий. – М.: Изд-во Московского государственного социального университета "Союз", 2000. – 232 с.

**ЖАРИКОВ О.І., викладач
соціально-гуманітарних дисциплін
Криворізького комерційно-
економічного технікуму**

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ТОРГІВЛІ НА КРИВОРІЖЖІ (уривки з книги)

Замість передмови

О.І. Жаріков займається історією Криворіжжя вже дуже давно. Він відомий своїми краєзнавчими публікаціями в місцевій пресі та на історико-краєзнавчих сайтах. Пропоновані уривки складають частину нової книги О.Жарікова «Історія торгівлі», що готується до публікації і присвячені дослідженню розвитку цього виду діяльності на Криворіжжі. Подається в істотному скороченні.

1.1. Військова слобода

Ще у 60-х роках XVIII сторіччя козацький зимівник Кривий Ріг був переведений у розряд військової слободи одночасно отримавши податкові пільги та звільнення від певних повинностей, як місце розселення частини Бузького козацького війська.

На правому березі річки Саксагань розташовані поштова станція та будинок для приїжджих, а на лівому – мешкав маркітант.

Хто такий маркітант?

Marketender - від італійського mercatante – торговець. В історії людства маркітанти з'явилися ще в Стародавній Греції та Римі, найбільше поширення отримали в європейських феодалних арміях, коли було відсутнє централізоване постачання військ. Існували до початку XX століття.

Маркітанти були чимось на зразок рухомого обозу. До кожного ескадрону приписано певне число маркітантів, розділених на два типи - кантін'єри і віванд'єри.

Дуже часто цю функцію виконували жінки. Але вельми несправедливо було б думати погано про їхні моральності, тому що це були здебільшого, дружини солдатів або унтер-офіцерів, які служили у тому ж ескадроні.

Кантіньєрки (від французького слова - кухня, кухарки) зазвичай продавали товари і продукти з власного «намету». У холодну пору їм наказувалося розводити вогнище і готувати гарячу їжу. У них можна було придбати так само всілякий дріб'язок на кшталт ниток і голок. Така торгівля могла вестися тільки в тилу, або поки не засвистять кулі.

Вівандьєрки (мабуть від французького слова *guerre* - бойові подруги) зазвичай вони мали з собою невеликий бочонок горілки, кухоль, тютюн і набір набитих тютюном трубок. Часто вони рятували поранених, перев'язуючи їх і підносячи чарку. (Дуже багато солдатів гинуло від больового шоку). Тобто вони слідували за ескадроном в саму битву і там роздавали свої запаси.

В російській армії особливого положення про маркітантів, на відміну від пруської чи французької армії, не було. У воєнний час пильний нагляд за їх діяльністю, рівнем цін на предмети що ними продавались і т. п. входило в коло обов'язків комендантів - головної квартири і корпусних, які взагалі стежили за тим, щоб торгівля йшла спокійно і не переростала у бійку. У цілому маркітанти могли запропонувати солдатам взагалі все, що тільки тим могло знадобитися.

Є всі підстави вважати, що саме «намет» маркітанта став першим об'єктом постійної традиційної торгівлі у Кривому Розі. Що до виникнення самого Бузького козацького війська, то воно тісно пов'язано з російсько-турецькою війною 1768 - 1774 років.

У 1810 році в Російській імперії була розпочата чергова адміністративна реформа, зміст якої проявився у створенні військових поселень - особлива система організації війська, яка поєднує військову службу з сільськогосподарською працею. (...)

8 жовтня 1817, в ході військової реформи – було створено 3-й Бузький уланський полк, його формували з половини 4-го Українського уланського полку і бузьких козаків. Він увійшов до складу Бузької уланської дивізії. Було встановлено однострій уланського зразка з білим приладовим сукном, білим приладовим металом і шапками білого кольору (у 1818 році змінено на жовте). Військову слободу Кривий Ріг було переведено до розряду військових поселень 6 грудня 1828 року разом з сусідніми Широком і Шестернею. У військовому поселенні Кривий Ріг розташовувалися 3-й і 4-й взводи 3-го ескадрону.

У 1847 році у військовому поселенні Кривий Ріг нараховувалось 554 будинків поселенців, а у 1852 було вже 12 будинків для офіцерів, швацька, столярна, малярна і слюсарна майстерні, лазня, 8 взводних конюшень зі складами при них, кантоністська школа, полковий манеж, кузня, сарай для гармат, при кожному поселенні торгівельна лавка і, окремо розташовувався, магазин.

Можемо констатувати факт того, що саме в цей період на Криворіжжі відбувається формування постійної торгівельної мережі магазинів.

Повертаючись до розгляду ролі торгівлі і торгового люду (купецтва) у підприємницькій діяльності XVIII сторіччя, дослідники відзначають її панівне становище, підкреслюючи, що підвищена зацікавленість питаннями комерції, що було характерним на Криворіжжі у цей час, було покликано зростанням ролі торгівлі у цей період суспільного життя.(...) До того ж у цей період Кривий Ріг починає перетворюватись на центр ярмаркової торгівлі. Ще до реорганізації Кривого Рогу у військове поселення тут відбувалися дві щорічні ярмарки.

Ярмарки були однією з найбільш розвинених форм оптової торгівлі того часу. Основними причинами активного зростання ярмаркової торгівлі були територіальні і природно-кліматичні особливості, характер розселення населення, рівень розвитку спеціалізації господарств.

Починались вони на місцевих, сільських ярмарках. Тут відбувався процес задоволення місцевого попиту і формувалась товарна пропозиція на уїзні, міські ярмарки, основними операторами яких виступали селяни-перекупники, селяни, що торгували самостійно. Економічний механізм такої торгівлі виглядав наступним чином «... произведя какой-то один вид продукта, экономические субъекты вынуждены вынести его на рынок и там обменять на необходимый им набор других продуктов, собственниками которых являлись другие, независимые от них экономические субъекты». З уїзних центрів товари переміщувались до більш потужних – адміністративних, а звідти ще далі до основних господарських і транспортних центрів.

(...) Форма військового поселення припинила своє існування у 1857 році, а вже у 1860 році Кривому Рогу, на відміну від багатьох інших поселень, указом Олександра II було надано статус містечка. У 1861 році у нашому місті з'являється така форма торгівлі як базарна торгівля.

Спочатку базари відбувалися на Ярмарковій площі (зараз територія Хлібозаводу № 1), і Базарній вулиці (зараз Жовтневій) на площі сучасного скверика ім. Михлика, потім - на площі яка і у наш час є територією Центрального ринку, але у 1889 році знову повернулися на старе місце. Основна причина - відсутність води.

У 1867 році, з метою запобігання пияцтву, земством було видано розпорядження про перенесення базарного дня на понеділок. Місцева громада просила перенести його на п'ятницю, але отримало відмову. В результаті все залишилося як і було базари продовжували проводитися у неділю. Починаючи з 1895 року базари проводились по неділях, п'ятницях та святкових днях.

На 1913 рік основним місцем базару стала вулиця Базарна, а згодом - площа Базарна, де спочатку продавали лише коней і худобу. У районі площі і вулиці нараховувалося до 100 крамничок і рундучків (лавок).

У тогочасній торговій системі базари, звичайно, були важливою ланкою.

Через них значною мірою здійснювалися обмін промисловими та сільськогосподарськими товарами, здійснювався економічний зв'язок між містом і селом. Найбільш ходовими місцевими товарами на криворізьких базарах були зерно і худоба.

Торгівлею збіжжям займалися здебільшого торговці-скупники. Відвідуючи сільські базари, міські торги та ярмарки, вони скуповували хліб у селян і землевласників, а потім перепродували його оптовим торговцям або безпосередньо збували на внутрішньому чи зовнішньому ринку.

Після 1861 року отримала поштовх у своєму розвитку і ярмаркова торгівля, їх проводилось вже чотири на рік: Сорока Мучеників, цей ярмарок починався з 9 березня; Нікольський, з 9 травня; Успенський, з 15 серпня; і Дмитрівський, з 26 жовтня. На кінець XIX сторіччя Кривий Ріг став одним з найбільших центрів на Півдні України з продажу коней та великої рогатої худоби. Крім того у цей час знатні ярмарки проводились у Веселих Тернах (2 ярмарки на рік), у Широкому (2 ярмарки на рік) та Лозуватці. Всі ярмарки проводились у різний час, що забезпечувало безперервний товарообіг на протязі всього року.

У Кривому Розі, Широкому і Олександродарі 1 числа кожного місяця відбувалися так звані «скитські» базари. До ярмарків районного значення відносилися: Травневий (1 травня) і Серпневий (20 серпня), які проходили у Миколакозельську (нині Миколаївка у Інгулецькому районі) і три Шестерянські: Проводський (на Фомину неділю), Петропавлівський (20 червня), Різдвянобо-городницький (8 вересня).

Другим за рівнем попиту після худоби на ярмарках Криворіжжя було зернохліб. Виручка від його продажу складала близько 25 % порівняно з продажем худоби і коней і досягала 45-50 % суми усіх інших, реалізованих на ярмарку товарів. Третіми по вагомості були тканини і галантерейні товари. За ними йшли бакалія та взуття.

З 1914 року проведення ярмарок було регламентовано спеціальними правилами, які, зокрема, приписували закінчувати ярмарок в день свята чи пам'яті святого, назву якого вони носили. Встановлення балаганів дозволялося не раніше як, за один день до відкриття торгівлі. Визначалися розміри проїздів і кварталів. Для кожного роду товарів потрібно було відводити особливі місця, вивіски з інформацією про їх місцезнаходження повинні були розміщуватися у кількох людних місцях. Вимагалася присутність ветеринарного лікаря або фельдшера для вилучення хворих тварин. Власник ярмарку повинен був видавати вивірені ваги.

Поступово змінювалися форми і методи торгівлі на ярмарках. Ширше практикувалася оптова торгівля за зразками, торгівля у формі аукціонів. Одні оптові ярмарки скорочували обсяг товарообігу, інші, навпаки, із спорудженням залізниці розширювали торгівлю, перетворювалися на міжрайонні та всеросійські торгові пункти.

На оптових ярмарках посилилась насамперед тенденція спеціалізації торгівлі. Серед порівняно великого асортименту (понад 40 найменувань) виділявся один або кілька видів товарів, які визначали специфіку того чи іншого ярмарку.

Розвитку ярмаркової торгівлі у XIX сторіччі сприяла слабкість стаціонарної торгівлі, швидке зростання кількості населення Кривого Рогу та рудничних селищ. Так, у 1898 у Кривому Розі нараховувалося 51 торговельна одиниця при середньому річному обігу 16,785 тис. крб.

На ярмарок приїздили не лише з метою купівлі-продажу, але і просто відпочити, зустрітись із знайомими. Для розваг діяли спеціальні заклади, які користувалися великою популярністю. Зокрема на Ярмарковій площі, містечка Кривий Ріг, давав вистави цирк мадам Ефруа (Москва), ляльковий театр, працювали атракціони та заклади для азартних ігор.

Побудова і введення у експлуатацію залізниці (з 20 лютого 1881 року по 1885 рік) сприяло не лише розвитку ярмаркової торгівлі а і постійної стаціонарної торгівлі, яка, порівняно з іншими регіонами Російської імперії, швидко зростала, та стала переважаєти з 80-х років XIX століття. Її введення прискорило і здешевіло доставку товарів безпосередньо до споживача, зробило, врешті-решт, непотрібним посередництво багатьох ярмарків і колишніх гужових перевалочних пунктів. Кількість постійних торгових підприємств (крамниць, магазинів, складів, шинків, корчм) швидко збільшувалась. В умовах швидкого індустріального розвитку стаціонарна торгівля набула нових форм. Неухильно збільшувалися її обсяг і асортимент товарів. Як і в промисловості, відбувалися концентрація капіталів, поступове витіснення з оптової та роздрібної торгівлі дрібних та середніх торговців великими універсальними і магазинами що мали багато філій.

Ставало більше магазинів і крамниць, що торгували оптом і вроздріб, лотків, палаток, різних підприємств, що займалися продажем горілки, вина, тютюну тощо.

Знаковим, у історії Кривого Рогу, можна вважати 1873 рік, коли почали видобуток залізної руди промисловими засобами. Містечко почало розвиватись прискореними темпами, а, з часом навіть з'явився літературний штамп про Кривий Ріг як про «місто руди і металу». Хотілось би поставити запитання читачу. Як ви вважаєте – місто розвивалось завдяки видобутку руди, чи завдяки її продажу? Відповідь можна передбачити, безумовно видобуток залізної руди призвів до появи нового товарного найменування, а місто розвивалося завдяки її продажу.

Ось як описували Криворіжжя у середині 80-х років XIX сторіччя у альбомі присвяченому 10-й річниці введення в дію Катеринославської (зараз Придніпровської) залізниці: «Земля, по якій пролягла Катеринославська залізниця, є чотирикутником, біля 350 км в довжину і 175 км у ширину, що обмежений з захо-

ду річкою Буг, зі сходу - басейном річки Дон, у середній частині перетинається річкою Дніпро і далі спускається до Чорного й Азовського морів».

(...) Передмістя Кривого Рогу «Карнаватка» (Катеринославської губернії) - особливе селище з базаром та цілим рядом торгових закладів. Жандарм у відставці Банов на північній стороні станції збудував крамницю, котра отримала назву «Картомиш». Тут Банов продавав горілку і пиво. Німець Рокс відкрив перукарню і при ній корчму, помешкання для відпочинку вночі й будинок розпусти.

Місцевість на протязі 9.6 км між станцією Кривий Ріг і станцією Довгинцево являє собою котловину, яка на відстані 0.8 км від станції Кривий Ріг перетинається долиною річки Інгулець, а потім поступово підіймається до станції Довгинцево. Далі лінія йде по западині, при виході з якої наліво від колії, у чотирьох десятках метрів було видно на штучному насипі пам'ятник Олександрю Миколайовичу Полю, відкритий після його смерті, вдячність за заслуги та принесену користь, з написом «Корисній діяльності О. М. Поля у Кривому Розі в 1870 - 1890 роках від Акціонерного Товариства Криворізьких залізних руд» (до наших часів пам'ятник не зберігся, на тому місці, де він стояв, встановлено пам'ятник Богдану Хмельницькому).

Далі, по ліву сторону від колії, майже до самого роз'їзду Червона, залишається на виду містечко Кривий Ріг, котре широкою дугою огинає лінія, відокремлена від нього широкою Червоною балкою, частини якої підходять до самої колії залізниці, на відстані 1-2 км. від станції Довгинцево. З правої сторони колії не було ніяких селищ, і тільки за річкою Червоною за обрієм було видно село Новодмитріївка і трохи ближче, кілометрах в п'яти від колії, будівництво Ямчитської сільськогосподарської школи Херсонської губернії (вона була відкрита 30 грудня 1889 року) з садом і лісом до неї.

(...) На початку XX сторіччя у довідковій книзі «Весь Катеринослав» XVII випуск якої було здійснено у 1915 році в Катеринославі у видавництві Л.І. Сатановського знаходимо інформацію яка свідчить про те, що для ефективного оподаткування торгівельної діяльності урядом створюється поділ на певні види і розряди торгівельних приміщень, а саме:

1. Під оптовою торгівлею малась на увазі продаж усякого роду товарів насамперед партіями, головним чином, торговцями та промисловцями, як на біржах, так і всякого роду і найменування торговельних закладів, судів і інших приміщень, де б така не знаходилась.

2. Роздрібна торгівля, переважно у роздріб, а не партіями, продаж усякого роду товарів як дрібним торговцям, так і споживачам з усякого роду і найменування торговельних закладів. Ця торгівля не може відбуватись на біржах і взагалі значними партіями.

3. Дрібна торгівля, є також роздрібним продажем, але не всіх товарів, а з виключеннями, і до того ж лише споживачам, а не торговцям.

Крім того існував поділ купців на гільдії (німецькою *gilde*), які у царській Росії виникли у XVIII сторіччі і проіснували до 1917 року, як сословні об'єднання купців.

Ще за імператриці Єлизавети Петрівни у 1742 року купецтво було поділено на три гільдії, у 1755 році було прийнято статут таможні, що регулював торговельні відносини на території Російської імперії. У купці записували торговців, що заявляли капітал не менше за 500 рублів, решта приписувалась до міщан. Гільдій-ний збір складав 1% «с об'явленного по совести» (без документального підтвердження, на віру) капіталу. Відмінялася рекрутська (служба у війську) повинність, вона замінювалась внесенням платні у розмірі 360 рублів за кожного рекрута. У 1785 році були встановлені нові розміри гільдійного капіталу.

Найбільш швидко змінювався капітал, що встановлювався для купців третьої гільдії. Якщо на момент введення величина гільдійного капіталу (1775 рік) і до останнього перегляду (1807 рік) для першої гільдії зріс у 5 разів, для другої (за максимальною позначкою) – у 2 рази, то для третьої у 8 раз. Влада прагнула адміністративними методами «зміцнювати» економічний стан купців, стимулюючи їх до нарощування капіталу.

Змінювалась і величина гільдійної збору: у 1775 році вона складала 1,0%, у 1797 році була збільшена до 1,25, у 1810 – до 1,75, у 1812 році – вже 4,75, а у 1718 році – 5,225 %.

Купці першої гільдії мали право на оптову і роздрібну торгівлю як на території Російської імперії так і за кордоном, будувати фабрики і заводи, морські і річкові суда. Купці другої гільдії мали такі самі права, але торгувати вони могли тільки на

території Росії. Купці третьої гільдії займались дрібною торгівлею, їм було дозволено мати малі підприємства виробничого характеру, виробляти різноманітні вироби, утримувати дрібні річкові суда, шинки, лазні і гостьові двори.

Під час царювання Олександра I, у 1807 році, купецтву було дозволено утворювати товариства. За маніфестом від 1 січня 1807 року, товариства поділяли на повні і товариство на вірі.

Повне товариство – товариство, що утворено двома або декількома купцями однієї гільдії, що об'єднували власні капітали з метою здійснювати торгівлю разом і під однією назвою фірми, пізніше такі об'єднання стали називати торговими домами. Члени такого гурту називали себе товаришами.

Товариство на вірі – це суспільне об'єднання, що складалось з одного або багатьох товаришів разом або багатьох вкладників, що довірили власні капітали для торгівлі під іменем товаришів і компанії. Взаємовідносини товаришів між собою і вкладниками визначались угодою, що укладалась у відповідності до діючого цивільного торговельного права. Товариства користувались правами на торгівлю тільки по тій гільдії, до якої були приписані торговці.

Пізніше, виходячи з потреб розвитку економіки видів товариств стало більше, за рахунок акціонерних товариств, товариств на паях і артільних товариств. Акціонерне товариство і товариство на паях – об'єднання, призначення, характер діяльності, функції і особливі переваги яких визначались їхніми височайше затвердженими статутами.

Артільні товариства – об'єднання робітників, за добровільною угодою для здійснення завдань служби, виконання робіт, промислів, що виконати силою однієї людини неможливо. Артіль складалися з дійсних артільників, новаків і пацанів. Кожна артіль мала старосту і рахівника, що обиралися не менше ніж на рік.

Ті, хто мав бажання бути в артілі, робили вступний внесок грошима, якщо грошей не було то вони вираховувались із заробітків у майбутньому, під час розподілу із спільного дувана (доходу). Ті хто вступав до артілі без вступного внеску до його сплати вважалися новакими або пацанами.

Розуміючи значення купецтва у справі розвитку держави і підкреслюючи важливість ролі купців, Олександр I наказав Міністерству комерції завести «оксамитову книгу» знатних купецьких родів. Купці усіх трьох гільдій були звільнені від рекрут-

ської повини. Купці першої і другої гільдії звільнені від тілесних покарань.

Микола I продовжив цю діяльність, встановив для купців особисте і спадкоємне громадянство. Особисте громадянство могли отримати особи купецького звання, що мали університетську освіту або закінчили комерційне чи технічне училище. Спадкоємне громадянство – купці першої гільдії, що перебували в ній не менше 10 років, або купці другої гільдії, що перебували в ній не менше 20 років. Спадкоємним громадянином могли стати купці, що були нагороджені орденом або чином комерції радника. Приналежність до спадкоємного громадянина звільняла від рекрутської повини, тілесних покарань і подушної податі, давала право на державну службу.

Стан роздрібної і оптової торгівлі в кінці XIX початку XX століть можна зрозуміти навівши такі данні - на 1 січня 1914 року з 666 юридичних осіб зареєстрованих у Кривому Розі 302 займались торгівлею.

Якщо в Кривому Розі в 1892, 1893 роках було 47 торгових підприємств, які мали обіг у 355 тис. карбованців і прибуток 77735 карбованців, то у 1898 році 55 торговельних закладів мали обіг 927,4 тис. карбованців і отримали прибутку 150,4 тис. карбованців. Причому з цієї суми на долю купців, що мали певну гільдію, припадало 871 тис. карбованців у обігу і 120,8 тис. карбованців прибутку, решта - дрібні торговці.

Тобто є підстави стверджувати, що за п'ять років (з 1893 по 1898) товарообіг зріс на 261,2 %.

Найбільшою за кількістю торгових закладів була вулиця Поштова (зараз проспект Карла Маркса) де їх, разом з примикаючи ми провулками було понад 120, потім вулиця Базарна (зараз вилиця Жовтнева) - до 90 магазинів і лавок. Причому, на останній, переважала торгівля продуктами харчування.

Починаючи з 1909 року вітрини місцеві крамниці почали освітлювати спеціально вмонтованими електролампами. У вікнах магазинів по продажу тканин вивішували кольорові літографії, де зображувались моделі жіночого і чоловічого одягу. Ці картини обов'язково мінялись залежно від сезону. Вітрини хутряних магазинів прикрашались опудалами різних звірів (маг. Шульмана по вул. Поштової). Обов'язковим елементом роботи поважаючих себе власників торговельних закладів були зазивали і рекламні листи, які безкоштовно роздавались перехожим, роз-

повсюджувались через пошту, наклеювались на рекламні тумби і паркани. Зокрема підкреслювались скидки для різних категорій потенційних покупців. Дві основні торгові вулиці - Поштова і Базарна пропонували покупцям меблі, медикаменти, продукти із всіх кутків Росії і з-за кордону. У вітринах годинникових магазинів виставлялись виразні, корпуси яких були вироблені з каміння, годинники під скляним ковпаком. Магазины готового одягу розміщували на своїх вітринах чоловічі і жіночі манекени в повний зріст, використовували і манекени верхньої частини тулуба, на яких демонструвались піджаки, жіночі блузи, а в корсетних майстернях - корсети. У вітринах дамських перукарень манекени використовувались для демонстрації жіночих зачісок. В тих перукарнях, де були манікюрниці, в вітринах на атласній подушечці лежала жіноча рука з тонкими пальцями, а поруч ставилася табличка «холя нігтей».

Своєрідно виглядали вікна аптек, прикрашені великими скляними кулями, наповненими підфарбованою в різні яскраві кольори водою. Ввечері ці кулі підсвічували ззаду, що надавало їм таємничий вигляд. Магазины канцтоварів привертали увагу перехожих великими олівцями, виставленими у вітринах. Меблеві магазини робили «затишні куточки» із диванів і гіркою подушок у мережєвих наволочках, перед ним простилали килим, а на нічний столик ставили вазу з штучними квітами. Про зниження цін повідомлялось у великих оголошеннях, що виставлялись у вітринах.

Вітрини продуктових магазинів були заповнені муляжами продовольчих товарів, що не завжди мали правдоподібний вигляд. За склом молочних магазинів лежали великі куби «масла», а також круги і кулі сирів з дірочками на зрізах. Яйця виточувались з дерева, а молочні пляшки з середини були пофарбовані в білий колір. У вікнах крамниць красувались великі куски «м'яса» підвішені на гачках або знаходились на тарілках. Обов'язковим елементом оздоблення було лежаче на таці порося, розрізане поперек на куски. Вітрини ковбасних крамниць заповнювались муляжами ковбас і окороків. Висіли і лежали на блюдах бутафорські сосиски, ковбаски з пап'є-маше або дерева. Муляжі товарів вкладались і у вітринах рибних магазинів «осетри», «оселедці» та інша риба лежали в натуральну величину на тарілках, «ікра», солені та копчені оселедці в бутафорських діжках.

Лише консерви були натуральні. В вітринах бакалійних магазинів, які ще називались колоніальними, бутафорії було набагато менше, ніж в інших продуктових крамницях. Викладка була з натуральних продуктів тривалого збереження. В центрі ставились великі копчені «головки» цукру, загорнуті в особливий синій папір, який називався «цукровим». Кругом лежали пачки рафінаду, чай виставлявся в паперовій і жерстяній упаковці, кофе - в спеціальних скляних банках з металевою кришкою, какао - в жерстяних банках фірмової упаковки. Сипучі товари поміщались в білих холщових мішках з написом назви товару. В вітринах також вивішувались рекламні фірмові плакати, які звертались до покупців з закликом: «Вимагайте товари тільки нашої марки». Вікна винних магазинів мали батареї пляшок різних форм, кольору і фактури. Винні пляшки, як правило, знаходились в лежачому положенні, а горілка, лікери і наливки - в стоячому. Інколи в центрі ставили велику бутиль з етикеткою якої-небудь популярної горілки, а навколо неї - пляшки звичайних розмірів. Розміщувались також винні діжки, дном до скла вітрини, де знаходилась реклама виноробної фірми.

Яскраво виглядали вітрини тютюнових магазинів, заставлені великою кількістю коробок і пачок з цигарками і папіросками, папіросними гільзами. В центрі знаходився турецький кальян, а часом і вирізана з дерева голова турка в чалмі із вставленою у рот папіроскою. З появою місцевих газет на їх сторінках також почали розміщувати рекламу.

Зрозуміло, що при такій розгалуженій торгівельній системі повинні були існувати певні правила роботи, державних нормативних актів з цього приводу не існувало, але це не є свідченням того що таких правил не існувало взагалі. У 1905 році відбувся страйк наказних людей (продавців) у місті Олександрівську (зараз Запоріжжя) наслідком якого було створення документу який отримав назву «О добровольном соглашении приказчиков и торговцев о регулировании рабочего дня», у наш час ми його могли б назвати «Основні правила роботи магазину», надамо їх мовою і стилістикою оригіналу:

«Мы нижеподписавшиеся с одной стороны, уполномоченные всеми хозяевами г. Александровска, делегаты от хозяйств, а с другой стороны, уполномоченные всех приказчиков г. Алекса-

ндровска, делегаты от приказчиков, пришли к следующему миролюбивому соглашению, которое принимаем к обязательному исполнению:

1. 12-часовой рабочий день, включая сюда 1 час на обед, в течении 7 месяцев - с 1 октября по 1 мая и 13-часовой рабочий день, включая сюда 1,5 часа на обед с 1 мая по 1 октября. Магазины имеют быть открыты по первому условию с 8 часов утра до 8 часов вечера. Причём, в виду того, что магазины будут открыты эти 5 месяцев 14 часов в сутки, приказчику предоставляется право пребывать в магазине лишь 13 часов, для чего он должен входить в соглашение с хозяином, от какого часа и до какого он должен быть в магазине: от 6 до 19 или от, 7 до 20. Но при этом хозяин не может заставить приказчика работать более 13 часов в сутки.

В воскресные, праздничные и табельные дни магазины должны быть открыты и работа должна производиться от 11 до 14, в последний лее воскресный день перед праздником св. Пасхи и в последних два воскресных дня перед праздником Рождества Христова, а также во время работы ярмарок работа в магазинах производится целый день.

2. Приказчики прослужившие в магазине у хозяина не менее 1 года, имеют право воспользоваться в течении года 10-дневным отпуском с сохранением полного оклада жалованья.

3. Учреждение комиссии из хозяев и служащих при правлении местного Общества Приказчиков, для рассмотрения могущих возникнуть недоразумений между хозяевами и их приказчиками. Комиссия избирается по приглашению Председателя общества Приказчиков, собрание состоит из хозяев и приказчиков на 1 год.

4. Расчётные книжки, т.е. каждый хозяин, обязан выдать приказчику книжку с указанием срока службы.

5. Договор найма годовых приказчиков начинается со дня поступления их на службу, причём обе стороны, как хозяин, так и служащие, должны предупредить друг друга за 1 месяц до окончания срока найма о своём нежелании возобновить договор на следующий год, в противном случае хозяин обязан уплатить уволенному служащему одномесячное жалованье.

Если бы возникли исключительные обстоятельства, которые побудили хозяина уволить приказчика среди года, он, приказчик, представляет этот вопрос на рассмотрение комиссии, предусмотренной п.3 этих правил, при чём приказчик не вправе привлекать хозяина к судебной ответственности за клевету, выражающуюся в сообщении обстоятельств комиссии, хотя эти обстоятельства не были доказаны.

6. Приказчики обязательно должны быть принимаемы хозяевами на определённый срок, о чём должно быть помечено в расчётной книжке. Служба без определённого срока не допускается.

7. В тех магазинах, где имеются %% отчислений от фабрикантов, таковые обязательно поступают в пользу приказчиков и распределяются между всеми без исключения приказчиками, пропорционально получаемому жалованию.

8. Уплату жалования приказчикам хозяева должны производить не менее 2-х раз в месяц, 1 и 15 числа вперёд за каждые полмесяца. Приказчики, нанятые на 1 или 2 месяца, не пользуются этим правом, а получают жалование за время, которое прослужили.

9. Во время болезни приказчика хозяин обязан выдавать ему полный оклад жалования за всё время болезни, но не более 2-х месяцев, причём хозяин обязан принять обратно болевшего приказчика, если болезнь длится не более 3-х месяцев.

10. Вежливое обращение хозяев с приказчиками, а приказчиков с хозяевами, причём приказчикам вменяется в обязанность, безусловно, вежливое обращение с покупателями.

11. Хозяева обязаны платить находящимся у них в услужении в магазине мальчикам, либо деньгами, либо натурой, т.е. столом, квартирой и обмундировкой, затем хозяева не имеют права возлагать на них какие либо обязанности домашнего свойства, не связанных с торговым делом. На случай открытия для мальчиков вечерних образовательных занятий мальчики должны быть освобождены хозяевами за час до закрытия магазинов.

12. Хозяева обязаны предоставлять приказчикам утреннее довольствие, т.е. чай, сахар и хлеб за свой, т.е. хозяйский счёт.

13. Выговоры не должны делаться хозяевами своим служащим в присутствии покупателей.

14. В свободное время от покупателей и работе по уборке товаров, служащие имеют право сидеть.

15. Все эти правила касаются часовых мастеров, находящихся при магазине часов, а также шляпных мастериц и мастериц изящных работ при галантерейных и других магазинах.

16. Все эти правила распространяются на хозяев производящих торговлю без приказчиков.

17. Все эти постановления должны быть отпечатаны и помещены в расчётных книжках с 14.05.1905 года».

У пересічного читача може закратись думка «при чому тут страйк продавців у Олександрівську до Кривого Рогу?», відповідь дуже проста – коли укладалася ця угода то за основу бралися умови праці продавців у Кривому Розі, чи не є це показником високого рівня культури торгівлі у Кривому Розі.

Після скасування кріпосного права в Україні виникають різні форми економічного самозахисту громадянства, які ґрунтувалися на багатовікових народних традиціях. Найважливішою з них стає кооперація як рух самозахисту економічно слабких і соціально принижених верств населення. Важливу роль не лише в національно-культурному, а і в економічному піднесенні українського народу відігравали українські суспільні організації 60-70-х років XIX століття.

(...) Якщо в Західній Європі кооперативний рух почав інтенсивно розвиватися в середині XIX століття, то в Україні та Росії цей процес активізувався лише в кінці XIX століття внаслідок ринкових реформ С. Вітте та П. Столипіна. До цього державна економічна політика безнадійно відставала не тільки від потреб, але й від практики розвитку кооперації, на заваді якої було передусім напівкріпосне становище селянства як наслідок непослідовності й незавершеності реформи 1861 року та ряду наступних реформ. Досить нагадати, що ще у 1893 році, коли в країні бурхливо проходив процес мобілізації землі, формуючи селянина-власника, був прийнятий закон про непорушність общини. І тільки указом П. Столипіна 1906 року цей закон було скасовано.

Ініціатором організації першого споживчого кооперативу в Україні виступила харківська громада. Статут харківського споживчого товариства був затверджений 6 жовтня 1866 року.

Від початку товариство налічувало 64 члени з повним (50 карбованців) та 292 - з неповним паєм. Крім торгівлі предметами першої необхідності, товариство мало свої їдальню, пекарню, фабрику овочевих напоїв, забезпечувало своїх членів паливом. Товариство ознайомлювалося з кооперативним рухом на Заході, його представники побували у Великобританії, Франції та Німеччині, підтримували зв'язки із зарубіжними кооперативними організаціями. У 1870 році з ініціативи харківського споживчого товариства було заплановано провести кооперативний з'їзд та утворити споживчу кооперативну спілку. Проте харківський губернатор заборонив проведення цих заходів на тій підставі, що діяльність таких товариств не повинна поширюватися за межі одного міста.

Споживча кооперація майже до початку ХХ століття не мала будь-якої законодавчої бази, утворення споживчих кооперативів дозволялось на підставі існуючого щодо благодійних товариств «устава общественного призрения».

Наслідком великої підготовчої роботи в галузі поширення кооперативної ідеології, західноєвропейського досвіду розвитку різних видів кооперації та першого вітчизняного досвіду, узгодження дій уряду, законодавчих і керівних кооперативних установ став досить інтенсивний розвиток різних видів кооперації в Україні. Так, вже на 1912 рік у Російській імперії було утворено 6700 споживчих товариств, з яких 2500 припадало на Україну. Їх кількість в Україні невпинно зростала: з 3022 у 1914 р. до 4166 у 1916 р.

Кооперація на Криворіжжі до 1917 була тісно пов'язана з кооперативним рухом в Російській імперії і до кінця ХІХ століття розвивалася слабо. У 1893 році було створено перше Долгінцевське транспортно-споживче товариство (товариство споживачів-службовців Катеринославської залізниці). Причиною повільно розвитку кооперативного руху було нерозуміння населенням необхідності цієї справи і брак підготовлених організаторів товариств, негативне ставлення з боку адміністрації Херсонської губернії, відсутність відповідної правової бази. Перші кооперативи мали кредитно-позичкову направленість, рідше - споживчу. Найактивнішими прихильниками сільськогосподарських кооперативів на початку ХХ століття були земські агрономи, які стали і першими інструкторами.

Після того, як статути кооперативних товариств дозволено затверджувати губернаторам (1897) та закону від 1 червня 1895 року про організацію дрібного кредиту створюється Веселотернівське кредитне товариство і ряд товариств у Кривому Розі. Ще інтенсивніше кооперація почала розвиватися після 1905 року. З цього часу також зароджуються тенденції відносно створення власних кооперативних союзів, незалежних від системи російської кооперації. Але у 1913 році такі споживспілки було ліквідовано і підпорядковано Споживчому товариству Півдня Росії, правління якого знаходилось у Харкові. Якщо у 1900 року в межах сучасного Криворізького району було 4 кооперативи, то у 1905 році - 9, у 1916 році - 24.

Після 1905 року на Криворіжжі відбувалося масове відкриття споживчих кооперативів. У Верхньодніпровській частині Криворіжжя в 1915 році найбільш значними були Веселотернівське споживче товариство, яке обслуговувало 15 сіл однойменної волості з населенням 7631 чол.; Катерининське - 941 чол. (зараз селище ім. Артема); Лозуватське обслуговувало також і Красну Балку, Глеюватку, Суху Балку з загальною численністю населення 13019 чол. Мар'янівське товариство обслуговувало 470 осіб, Недайводське - 1726, Новопавлівське - 2760, Покровське (Шмаковське) - 1378, Петрово-Бажановське - 820, Сергіївське (Ордовасилівської волості) - села з населенням 2720 чол.

Розуміння того в чому бачили проблеми розвитку кооперативного руху дає ознайомлення з циркулярним посланням Катеринославської губернської земської управи кредитним та ссудоощадним, споживчим та сільськогосподарським товариствам від 31 серпня 1911 року (надаємо у відповідності до оригіналу у повному обсязі):

«Екатеринославские Губернское Земство имея в виду, что главным тормозом в развитии кооперативов является недостача деятелей, способных руководить специальными задачами их, признало настоятельную необходимость в устройстве бесплатных краткосрочных курсов по кооперации для представителей кооперативов Екатеринославской губернии как кредитных, так и сельскохозяйственных.

Губернская Управа, получив в настоящее время надлежащее разрешение на устройство означенных курсов со 2 по 15

октября сего года имеет честь просить командировать на это время в качестве слушателя лицо заинтересованное делом кооперации и о командировании его на курсы заблаговременно уведомить Агрономический Отдел Губернской Управы.

При этом прилагается программа краткосрочных курсов по кооперации и положение о них.

За Председателя Губернской Управы   К. Фон Гесберг
За Губернского Агронома   Ив. Архангельский

I. Программа

Краткосрочных курсов по кооперации, устраиваемых Екатеринославским Губернским Земством со 2 по 15 октября 1911 года.

а) Операции кредитных товариществ, потребительских обществ: в чём они заключаются, как следует их вести и какая от них польза.

б) Разъяснение нормальных уставов в связи с существующими законоположениями.

в) Отчётность.

Примечание: Параллельно с теоретическими разъяснениями ведутся практические занятия.

II. Положение о краткосрочных курсах о кооперации:

а) Обучение на курсах бесплатно.

б) Слушателями курсов могут вляться лица, командированные кооперативными учреждениями и сельскими обществами Екатеринославской Губернии, но не более одного от каждого.

в) Курсы разделяются на три группы: 1) мелкого кредита, 2) потребительских обществ, 3) сельскохозяйственных обществ.

г) Курсы продолжаются от 2-х до 3-х недель и в целях большего удобства ведения занятий со слушателями, могут быть повторены дважды, в зависимости от числа этих слушателей».

Слід зазначити, що такі приписи повторювались і у червні 1912 року № 10117/2543, і у квітні 1913 року №7100, у 1914 році не проводились у зв'язку з початком Першої світової війни, тобто є підстави стверджувати, що вони відбувались на постійній основі, крім того матеріали Херсонського обласного державного архіву з приводу діяльності Херсонського Губернського Земства

свідчать про те, що на цих курсах навчалися представники і Херсонської і Таврійської губерній.

Головною метою споживчої кооперації у період Першої світової війни була боротьба зі спекуляцією, збільшення кількості кооперативів та членства в них, створення спілки під назвою «Об'єднання».

Отже, наприкінці XIX — на початку XX ст. на Криворіжжі кооперативний рух, незважаючи на великі труднощі та перешкоди, набув значного розвитку. Він став важливим чинником господарського, культурного і духовного піднесення місцевого населення.

Бурхливий розвиток торгівлі підвів до розуміння необхідності підготовки фахівців для торгівлі на постійній основі і у 1908 році у Кривому Розі за ініціативою директора-розпорядника відділення акціонерного товариства «Криворізьких залізних руд» Роговського Матвія Антоновича і директора Донецького рудника Павлова Івана Івановича, відкрито комерційне училище - перший середній учбовий заклад, у Кривому Розі, в якому крім загальноосвітніх дисциплін в обсязі середньої освіти викладали такі дисципліни як: бухгалтерія, рахівництво, комерційна географія, товарознавство та інші, що мали відношення до торгівельної діяльності. Директором було запрошено викладача Катеринославського комерційного училища В'ячеслава Григоровича Морачевського. Училище розташовувалось по вулиці Глинка (сучасна вулиця Глінки, якщо бути більш точним то пізніше в цій будівлі була розташована 1 середня школа, була знесена з незрозумілих причин у 1970 році). Перший випуск 18 фахівців відбувся у 1915 році.

Загальний термін навчання, з урахуванням 2-річного підготовчого класу складав 10 років. У 1910 році у Криворізькому комерційному училищі навчалось 150 хлопців і 59 дівчат. Протягом вказаного року на утримання училища витрачено 21803 карбованці.

Отже, протягом XIX - на початку XX сторіччя у криворізькій торгівлі відбулися нові якісні зміни. Збільшився асортимент товарів, зросли обсяги товарообігу, виникли прогресивні форми з продажу товарів.

МОСКАЛЕНКО В.Г., доцент,
кандидат історичних наук
ПУСТОМІТЕНКО О.Д.,
студентка I курсу
історичного факультету КДПУ

МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА МАЗЕПИ

У різні періоди історії України меценатська діяльність відзначалася своїми характерними особливостями. Значний її розвиток припадає на епоху Козаччини – Гетьманщини. Вагомий внесок в духовно-культурну спадщину вніс гетьман Іван Мазепа (1687 - 1708). Вивчення цієї проблеми набуває особливої актуальності у зв'язку із загальним переосмисленням історії діяльності гетьманів, поверненням до наукового обігу замовчуваних раніше тем. До життя та державної діяльності І.Мазепа зверталися ряд дослідників, які в своїх наукових працях висвітлювали різносторонні аспекти в період його гетьманування, але меценатська діяльність висвітлена, на нашу думку, недостатньо [1]. До «біографічного реквізиту» гетьмана Мазепа, як правило, відносять його високу освіченість, знання іноземних мов та казкову заможність. Не можна оминати і ту обставину, що свої багатства гетьман щедро дарував на розбудову церкви та культурних установ. Його меценатство в царині церковної архітектури породило цілий напрям у стилі, що зветься мазепинським або козацьким барокко.

Актуальність звернення до вивчення та узагальнення відомостей про І.Мазепу як особистості, та мецената зумовила вибір теми «Меценатська діяльність Івана Мазепа»

Предметом дослідження є особистісні риси та меценатська діяльність гетьмана І.Мазепа.

Метою дослідження є аналіз становлення особистості І.Мазепа та його меценатська діяльність. Досягнення цієї мети реалізується через постановку більш конкретних завдань, а саме: визначити та описати основні напрямки культурницької та меценатської діяльності І.Мазепа.

Особі Івана Мазепа і роль, відведена йому в історії, вже три століття одержує взаємовиключні оцінки. В 1860 р. М.Костомаров писав, що образ І.Мазепа «ще чекає на неупере-

джену історію, що змальовувала б його не під впливом погляду, припустимого першій половині XVIII ст.» [15, с.131]. Затаврована свого часу, дана історична постать вимагає об'єктивного вивчення. Період XVIII ст. в історії України ставить перед дослідниками низку проблем, які охоплюють різні ділянки українського національного життя – політичну, економічну, суспільну, військову, церковну, культурну, духовну.

Всі вони важливі для історичної науки і проблеми Мазепинської доби більшого чи меншого масштабу – цікаві для її дослідників. Але треба визнати, що й сама людина, означена ім'ям Іван Мазепа, чи не найзагадковіша в усій нашій історії.

Меценатство гетьмана Івана Мазепи – це тема надзвичайно широка й різноманітна. Розповіді про меценатство гетьмана – це значить зробити огляд розвитку мистецтва і культури на Україні кінця XVII – початку XVIII ст. Це період українського або «мазепинського» барокко, де помітна роль гетьмана чи то безпосередніми фундаціями, чи організаційними засобами, чи нарешті його духом, що творить зміст і стиль доби.

Цей благородний і шляхетний вплив помітно у всіх ділянках української духовної і матеріальної культури, як література, театр, музика, наука, освіта, виховання, будівництво, архітектура, усі пластичні мистецтва, друкарство, промисли та їх спеціальні галузі: вибір паперу, скла, ткацтво, музеєзнавство.

Щоправда, багато матеріальних пам'яток та самих звісток про них безповоротно загинуло. Збираючи по крихтам, протягом багатьох років, поодинокі звістки, факти і документи про Івана Мазепу, досліджуючи самі матеріальні пам'ятки та їх систематизуючи, українські дослідники були здивовані тою колосальною роллю І.Мазепи, яка позначилася в цілому комплексі творчості, і яку ми можемо з гордістю окреслити, як культуру оригінальну і своєрідну .

Меценатство І. Мазепи – це не примха магната, не бажання здобути собі славу і популярність. І. Мазепа - типовий представник української освіченості, культурного процесу, культурних переживань. Меценатство Мазепи – це внутрішня потреба культурної людини, це концентрація відповідного оточення. Він задавав тон у благодійництві для всієї старшини, подавав їй приклад, надихав на добродійництво. Це було

нормою, невід'ємним атрибутом діяльності людей, що належали до національної еліти.

До найважливіших напрямків культурницької діяльності гетьмана належала діяльність у сфері архітектури і будівництва. Коли дослідники торкаються цієї теми, то насамперед згадують про надання коштів на будівництво церков. Але гетьман дбав і про інші види будівництва – цивільного і спеціального військового.

Боротьбу за доступ до Чорного й Азовського моря не можна вважати виключно російської експансією. Доступ до моря, ще з часів Київської Русі, був постійною завітною мрією провідних українських верств.

Гетьман І. Мазепа добре розумів значення виходу до моря для Української козацької держави, тому розпочав акцію з розбудови кораблебудування та фортифікації Причорномор'я. Відомо, що Мазепа фінансував будівництво 10 кораблів на Запоріжжі.

Серед козацької старшини були свої фахівці військової інженерії. Мазепа найбільш укріплював фортечні споруди над Азовським морем.

Це робилось звичайно потайки, тому й не збереглись про це діяльність відповідні документи.

Найбільшою фортифікаційною спорудою, що має вартість архітектурної пам'ятки, була розбудова оборонних мурів Києво-Печерській Лаври. Будову розпочато 1690 р. у вигляді величезного муру, прямокутної форми, довжиною кілометр, з брамами і вежами, що відбивали стилістичні риси українського бароко.

З інших цивільних будов фундації І.Мазепи – величезний замок в Батурині, будинок в Чернігові і ґрунтовна перебудова Київської академії. Про замок в Батурині досі не зібрано відомостей. Він був варварськи пограбований і спалений в 1709 р. [24, с.135].

Будинок Київської академії реставровано коштом гетьмана 1704 р. Замість одноповерхової будови постала велика двоповерхова споруда з подвійними парними вікнами двох вищих поверхів, з бароковими фронтонами і типовим дахом. Це була справді велична будова, що гідно репрезентувала українську науку і культуру на Сході Європи. Велика кількість храмів, фондіваних гетьманом І. Мазепою, свідчить про грандіозне будів-

ництво, що стояло на дуже високому технічному і мистецькому рівні. На той час було створено особливий, оригінальний тип будов, своєрідні технічні засоби, самобутні, архітектурні форми, деталі і прикраси, що відображали національний стиль. Тому навіть у світової літературі мистецтво тієї доби дістало назву українського чи козацького барокко.

Досить сказати, що І.Мазепа побудував 4 нові величезні церкви, розбудував 5 інших величавих будов старокняжої доби і закінчив будівництво 3 церков, розпочатих його попередниками [24, с.145]. Всі ці храми будувалися протягом 1690-1706 рр. Величезні церкви – Миколаївська, Печерська і Братська на Подолі в Києві належали до типу будов, де в більшій мірі відбилися впливи західноєвропейської архітектури базилікального типу. Але і тут помітна стара традиція української церкви. Ось незначний перелік найголовніших споруд, побудованих за часів І.Мазепа.

Миколаївська соборна церква на Печерську побудована в 1690-1696 рр. українським архітектором Й.Старченком. Будова виведена в монументальних формах, вражала гармонією окремих частин та архітектурних мас, з рухом прямих ліній, що стремлять в гору, в просторінь. Церква мала 5 бань, з яких 2 передні були на двох могутніх вежах при вході. Храм стояв на відкритій площі, і був символом української незалежності. Російська влада здерла з фронтона у церков – герб Мазепа.

Братська, Богоявленська церква на Подолі в Києві служила храмом для студентів академії. Вона була побудована в 1690-1693 рр., на місці давньої дерев'яної церкви часів гетьмана Сагайдачного. Будова подібна до Миколаївської церкви.

Церква Всіх Святих над Економічною брамою Печерської Лаври незвичайно цінна тим, що має найбільш оригінальний тип українських будов, який не знали архітектори інших народів. Це центральна будова в формі грецького рівнораменного хреста з 5 банями. Церква була побудована в 1696-1698 рр.

З будов, які лише дотувалися коштами І.Мазепа, згадується соборна церква Агарського монастиря біля Лубен, розпочата гетьманом Самойловичем у 1684-1687 рр. і закінчена І.Мазепою у 1688 році.

Також І.Мазепа закінчив будівництво великої церкви Спаса-Лубенського Агарського монастиря, а в Чернігові фінансував будівництво Колегії і дзвіницю Борисо-Глібської церкви [27, с.142].

Соборна кафедра в Києві, найкраща і найбільша будова старокняжої доби, закладена князем Ярославом Мудрим в 1017 р. при реставрації І.Мазепою 1697 р., значно змінила свій зовнішній вигляд і розміри.

Михайлівський Золотоверхій монастир у Києві – це друга найвизначніша будова старокняжої доби, яка була реставрована І.Мазепою. Замість трьох вона стала семі банями в стилі мазепинського бароко.

Головна, соборна церква Успіня Богородиці Києво-Печерської Лаври – це третя найцінніша пам'ятка Києва XI ст. Коштом І.Мазепа була розбудована в 1695-1696 рр.

Троїцька церква над головною брамою Лаври закладена в 1106 році, була подібна до церкви над славною «Золотою брамою» в Києві. Реставрована І.Мазепою в 1698 р., вона дістала високу барокову баню, дві менші бані з боків та широкий фронтон посередині.

Таким чином, нараховані не менш 20 величавих будов фондованих і розбудованих гетьманом І.Мазепою за 1687-1708 роки, тобто припадає одна велика будова на кожний рік гетьманування Івана Мазепа!

Великий внесок І.Мазепа зробив у розвиток театрального та музичного мистецтва. **Театр** у формі шкільної та історичної драми, інтермедії, вертепу був так тісно зв'язаний із школою вищого типу, якою була Київська Академія, що меценатство Мазепа тут безсумнівне. В той час шкільна драма не тільки набирає літературної вартості, але приходять народний елемент. Це видно в популярній драмі «Комедія на Різдво Христове» Дмитра Туптала зі сценою пастухів та ін. Новий тип «трагікомедії» виявляється у творі «Владимир», автором якої був професор поетики у Київській Академії Феофан Прокопович. Вона була вперше поставлена в Академії з липня 1705р. і присвячена «добродію і ктитору» гетьману Івану Мазепі [27, с.140].

Відповідаючи духові часу та смаку самого Івана Мазепа, провідною думкою драми була боротьба наступу та освіченості з

застоем і темнотою. Самі вистави улаштовувалися, з боку сценічного уміння і обстанови, досить пишно і виставно: з мистецькими декораціями, одягом, реквізитом і навіть складними театральними ефектами. Наскільки ці декорації і реквізити могли бути на технічній мистецькій висоті, свідчать академічні «Тезиси», що виготовлялися з нагоди святочних диспутів в Академії. Крім самої програми диспутів, на «тезисах» уміщалися цілі літературні твори, присвячені визначним особам і передовсім гетьманові І.Мазепі.

Ці «тезиси» належали визначним українським граверам І.Мирському, І.Мигурі, Д.Галятовському та ін.. Відбитки з «тезисів», що їх виконували граверським способом, заздалегідь вивішувалися, як плакати на брамі Братської (Академічної) церкви, на мурах Академії і роздавалися визначним гостям. Оце розвішування тезисів (великого розміру аркушів) є одним з найраніших прикладів появи плакату не тільки для України, але і для цілої Європи. Ці твори граверської умілості визначаються великою мистецькою вартістю.

Музика та пісні ще в більшій мірі розвивалися на ґрунті народного фольклору і тому мали велике виховне значення та охоплювали усі верстви людності. Сам І. Мазепа був музикою, чудово грав на улюбленому козацькому інструменті бандурі та співав козацькі думи і поміж ними власний твір «Ой, горе тій чайці». Наскільки розвинулася тоді українська музика та музична творчість, свідчить «Реєстр нотових тетрадей» Братського хору у Львові з 1697 р., на що вказує «партерний» репертуар хору, який налічує 267 творів численних українських композиторів доби І. Мазепи.

Підтримував гетьман І. Мазепа науку, освіту та книгодрукарство.

Наука, що була пов'язана з шкільництвом, користувалася найбільшою підтримкою гетьмана, про що свідчить фінансування І. Мазепи на будівництво Київської Академії, яка була центром науки й освіти. Як відомо, розквіт Академії припадає на добу І. Мазепи, коли в перших роках XVIII ст. кількість студентів доходила до 2000 та складалась дійсно з всіх верств людності, від синів гетьманів, шляхти і міщанства до звичайних козаків. В академії, подібно до інших високих шкіл Західної Європи,

учили всім наукам, які тоді були відомі. Крім дисциплін чисто релігійних і філософських, вивчали чужі мови, а також природознавчі науки, математику, астрономію, будівництво, малярство і зокрема граверство. Усі поважні релігійні, полемічні, філософські трактати, підручники математики, природознавства, медицини, архітектури, військової справи, фортифікації, виховання, красномовства, філософії, мовознавства, поезики, лексикони і словники, що були відомі в рукописах і друкованих книжках на цілому просторі Східної Європи – походили з України або були зв'язані з Київською Академією чи взагалі українською вченістю. Ось деякі з них.

Підручник «Арифметика» перших років XVIII ст., де були всі математичні науки, як нижча так і вища математика, геометрія, землемерство й астрономія, був написаний учнем київської академії Магницьким, а ілюстрований українським гравером М.Тарновським. Підручник гарматної справи, видання кінця XVII ст. ілюстрував київський гравер Леонтій Тарасович. Популярний в Україні підручник медицини «Анатомія» 1774 р. А.Крупницького був також з гравюрами українського гравера з Почаєва А. Гочемського. В період гетьманування І.Мазепи були такі добрі свої лікарі, що їх масово виписували до Московщини, поруч з іншими фахівцями: педагогами, архітекторами, митцями, та іншими культурними діячами. Початкові знання лікарі здобували в Київській Академії та ін колегіях, потім удосконалювали свої знання за кордоном. Якраз у добу Мазепи значно збільшується кількість українських студентів по закордонних школах, про це свідчать матеріали, зібрані Б. Крупицьким, І.Борщакон, Є.Онацьким та ін.[2, с.24].

Українські вчені нерідко здобували свою освіту в кількох закордонних університетах . Наприклад, Феофан Прокопович закінчив академію св. Атанасія в Римі та університет в Кенігсбергу [2, с.18].

В галузі історичної науки доба Мазепи відома цінними творами, що звичайно називаються козацькими літописами. За шкільні підручники служили «Кройника» Т.Сафоновича 1672 р., «Синопис» І. Гензеля 1674 р і «Літопису» А. Бобалинського 1699 р., «Літопис Самовидця» 1702 р Федора Кандиби, «Дійствія» Г.Грабянки. Найбільшу літературну і джерельну вартість

має «Сказаніє о війні козацькій» С. Величка - писаря генеральної військової Канцелярії. Вона відзначається особливим патріотизмом, в котрій він називає Україну «Маткою нашою, милою отчизною». Об'єднуючою назвою усіх «козацьких земель» остаточно стає «Україна».

В козацьку добу більша частина українського населення була грамотною. Для цього при кожній парафії, монастирях, на хуторах існували школи. Розуміючи значення шкільництва, І.Мазепа особливо дбав про найважливіше огнище освіти – Академію в Києві. Її заходами Академія була зреформована на зразок західна європейських вищих шкіл. Починаючи з 80-х років XVII ст., були заведенні найстарші класи філософії і богослові. Це підвищення наукового рівня та обсадження кращими професорами, що удосконалювали свої знання закордоном, завершилося в 1700 р., коли Київська Колегія стала офіційно називатися Академією»[2, с.28].

За І.Мазепи до Академії вступали із за кордону: вчилися румуни, болгары, серби, навіть греки, араби, та інші народності.

Другим визначним науковим, освітнім і шкільним осередком був на Гетьманщині – Чернігів. За підтримкою І. Мазепи і старанням Лазаря Барановича в 1689 році була закладена школа спочатку в Новгороді-Сіверському, а в 1700 р. перенесена до Чернігова і там розбудована, як школа вищого типу. Чернігівській «Колегіум», з дружиною, об'єднував визначний гурт вчених: Лазар Баранович, Іван Максимович, Семен Ялинський. Про заложення чернігівської колегії І. Мазепою свідчить спеціальне видання «Зеруано от писання божественного», відоме в Чернігові в 1705 році й презентував гетьманові від чернігівської колегії [2, с.17].

Важливо відмітити, що освіта в Україні йшла в парі з вихованням. Їй присвячувалось багато уваги: оформлення духовного життя молоді, практики поведження серед громадян, в родині, поміж ріднею, подружнього життя і т. д.

Для цього склалися і видавалися спеціальні книжки, пізнаючи образки з «притчами», і «казками», і «сміховинками». Прикладом може служити знаменита книжка світського характеру «Ітіна Ієрополітика, або філософія нравучительна» 1712 з 62 ілюстраціями гравера Никодима Зубрицького, що працював над нею ще за доби Мазепи.

«Ітика» чи «Етика» була в свій час дуже популярна і видана в численних передруках в Петербурзі, Львові, Москві, Відні.

Знання чужих мов, що було підставою освіти і науки – це окрема цікава сторінка. Знання мов І. Мазепою було дороговказом для інших. Не було рідкістю, коли український старшина знав крім латинської мови ще дві чи три інші, як німецька, французька, італійська. В самій київській Академії вчили мови: латинську, грецьку, німецьку, а з першої половині XVIII ст. французьку. Тому українців особливо використовували, як перекладачів, дипломатів, редакторів і коректорів.

В добу Мазепи друкарство на Україні досягло найвищого розвитку. Уміння друкарської справи ведеться з Печерської Лаври в Києві, що на той час вважалося найкращою друкарнею цілого слов'янського світу і цілої Східної Європи [25, с.45].

Книги і колекціонерство було улюбленим заняттям І.Мазепи. Французький дипломат Жан Балюз, що відвідав Івана Мазепу в Батурині в кінці 1704 року, писав: «Володар Мазепа показував свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книги» [12, с.34].

Що Мазепа любив книжки та ще і дуже рідкісні, свідчить історична звітка, що в бібліотеці гетьмана була незвичайно цінна рукописна книга «Пересопницька» Євангелія 1556-1561 років.

Вона опинилася в І. Мазепи в 1701р., а згодом гетьман подарував її кафедральній церкві в Переяславі, звідки вона перейшла до духовної семінарії в Полтаві.

У 1704 р. Іван Мазепа подарував розкішне видання Євангелії кінця XVII ст. Верхратському монастирю. Про це свідчить надпис козацьким скорописом «В обозі Ясновельможного Єго Милості Пана Гетьмана Іонна Мазепи» з зазначенням 1704 року [18, с.23].

Меценатство Мазепи сягало не тільки на цілу Україну, але далеко поза її межами, дбаючи про політичні зв'язки Заходу і Сходу. Прикладом може служити фінансування гетьманом І.Мазепою Євангелії арабською мовою, друкованою в Сирії в 1708 році, про що свідчить передмова Євангелії з присвяченою гетьманові та гравюра з його гербом. Меценатство Івана Мазепи

сягало до Палестини, Антіохії, Олександрії, грецького Атону і Царгороду. Цей гарний звичай дарувати цінні і дорогі книги, свідчить, що Мазепа був особливим бібліофілом і знавцем граверства.

Перша половина XVIII ст. в історії гетьманської держави на Лівобережжі знаменує найвищий розквіт діяльності нової української еліти, до якої належала передусім генеральна та полкова старшина. Її державотворчі змагання визначили хід української історії XVIII ст., а смаки й уподобання забезпечили «золоту добу» українського барокового мистецтва. Органічною складовою багатогранної діяльності української еліти було те, що ми нині звично називаємо меценатством.

Культурницька діяльність І.Мазепи мала кілька головних напрямків, кожен з яких заслуговує на окрему увагу. А до найважливіших належить діяльність у сфері архітектури.

За часів Гетьманщини в архітектурі виділилися два провідні напрями, які умовно можна назвати державним або гетьманським, і громадським або парафіяльним. Найяскравішими зразками таких споруд є Військово-Микільський собор у Києві, Агарський монастир на Полтавщині та Христо-Воздвиженський монастир у Полтаві.

В роки гетьманування І. Мазепи були розвинуті різні галузі мистецтва та виробництва. Але найбільшою підтримкою гетьмана користувалася наука, про що свідчить фінансування І.Мазепи на будівництво Київської Академії, розквіт якої припадає саме на добу діяльності І.Мазепи. Друкарство на Україні в ті часи доходить до найвищого ступеня розвитку: українські видання відігравали величезну роль не тільки на сході Європи, а й в інших частинах Європи.

Музика і пісня розвивались на ґрунті народного фольклору і мали велике виховне значення та охоплювали всі верстви населення.

З самого початку свого гетьманування І.Мазепа виявив себе як великий покровитель національної культури, мистецтва, науки, православної церкви.

Список джерел та літератури

- Мицик Ю.А. Іван Мазепа. - К., 2007. - 72 с.; Чухліб Т.В. Мазепинська Україна між російською та шведськими коронами — дилема вибору протекції // Український історичний журнал. - 2009. - №2. - С.16-39; М.З. Бердута, В.І. Бутенко, О.М. Солошенко. Історичні постаті. Гетьмани України. - Х.: Вид.група "Основа", 2004. - 69-82 с.; Павленко С. Гетьман Іван Мазепа. Стаття п'ятнадцята: Фінансова, господарська політика // Історія в школах України. - 2010. - №4. - С. 42-46; Черняхівська Г. Меценатство гетьмана Івана Мазепи // Історичний календар. - 2002. - С. 345-356; Ступак Ф.Я. Добродійна діяльність гетьмана Івана Мазепи // Український історичний журнал. - 2005. - №1. - С. 138.
- Андрусак М. Гетьман Іван Мазепа. - К., 1991. - 324 с.
- Біда К. Союз гетьмана Івана Мазепи з Карлом XII. - Торонто, 1970. - 350 с.
- Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. Щаблі кар'єри // Історичні постаті України. - О., 1993. - С.196-306.
- Бойко О.Д. Історія України. - К., 2002. - 656 с.
- Вінтоняк О. Анатема на Гетьмана Мазепу. - К., 1991. - 543 с.
- Велика історія України. - К.: Глобус, 1993. - 306 с.
- Горбач О. Універсал гетьмана Івана Мазепи з 10.XII.1700 р.// Український історик. - 1987. - № 1-4. - С.67-69.
- Донцов Д. Гетьман Мазепа в західноєвропейській літературі. - К., 1994. - 248 с.
0. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини XVII - XVIII ст. // Український історичний журнал. - 1997. - № 7. - С.49-56.
1. Залеский Г. Іван Мазепа. - К., 1995. - 286 с.
2. Історія та культура // Пам'ятники України. - Науковий часопис. - 2003. - № 3.
3. Іван Мазепа: Худож.-док. кн.: Для серед. і ст. шк. віку [Упоряд. і передм. В.О.Шевчука]. - К.: Веселка, 1992. - 132 с.
4. Іван Мазепа і Москва. - К.: Рада, 1994. - 174 с.
5. Ковалевська О. Постать Івана Мазепи в художній літературі XVII - XX ст. // Історія України. - 2001. - №27. - С.39-43.
6. Костомаров Н.И. Мазепа. - М.: Республіка, 1992. - 335 с.
7. Літопис Самовидця. - К.: Наукова думка, 1971. - 205 с.
8. Мацьків Т. Гетьман Мазепа в працях М.Грушевського. Вступ // Український історик. - 1984. - №1-4. - С.111-122.
9. Маланюк Є. Ясновельможний Пан Мазепа - тело і постать. - К., 1994.

20. Мордовцев Д. Царь и Гетьман. – К., 1995. – 673 с.
21. Млиновецький Р. Гетьман Мазепа – державний діяч, козацький провідник // Історичний календар і науково-популярний альманах. – К., 1998. – №5. – С.18-25.
22. Неврелий М. Невідомий портрет і грамота Мазепи // Самостійна Україна. – 1998. – №5. – С.16-19.
23. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Український історик. – 1989. – №4. – С.5-16.
24. Павленко С.О. Іван Мазепа і книга // Бібліотечний вісник. – 1994. – №3. – С.21-26.
25. Павленко С.О. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – 246 с.
26. Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998.
27. Старицький М. Молодість Мазепи. – К., 1997.
28. Ступак Ф.Я. Добродійна діяльність гетьмана І.Мазепи // Український історичний журнал. – 2005. – №1. – С.138-148.
29. Яковлева Т.П. Мазепа - гетман: в поисках исторической объективности // Новая и новейшая история. – 2003. – №4. – С.20-31.

ЯШИН В.О.,
старший викладач

КВАЛІМЕТРИЧНІ ТАБЛИЦІ З ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСТВА
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ СТОРІЧЧЯ¹

Таблиця 1

Продаж лісу Єлісаветградським лісництвом, 1882 р.

©Яшин В.О., 2008, бази даних

	Площа проданого лісу, кв. саженив	Кількість угод	Кількість покупців / площа лісу на покупця	Середня площа проданого лісу на 1 угоду	Загальна попередня вартість лотів, руб.	Загальна остаточно вартість лотів, руб.	Середня вартість лісу на покупця	Ціна 1 кв.сажені попер./остат. /дельта
євреї	23 957	17	10/ 2396	1 409	3903	4716	472	0,162 / 0,196/0,034
Неєвреї	9 699	8	7 / 1385	1 212	1003	1809	258	0,103 / 0,187/0,083

¹ ©Яшин В.О., 2005-2010, бази даних.

Copyright: зміст таблиць, а саме: підбір числових даних, компонування числових даних, всі підрахунки, назви таблиць, кількість і порядок граф і рядків, є виключною інтелектуальною власністю автора. Будь-яке комерційне використання дозволяється виключно з дозволу автора. Некомерційне використання захищених авторським правом елементів або передрук дозволяється виключно з посиланням на це видання.

Кількість купців в місті Єлісаветград, 1858 рік

©Яшин В.О., 2008, бази даних

1	2	3	4	5	6	7	8
Статус	Євреї	% до чисельності міщан-євреїв	% до загальної чисельності міщан	Нєєвреї	% до чисельності міщан-нєєвреїв	% до загальної чисельності міщан	Співвідношення абсолютної чисельності євреї / нєєвреї
Купці 1-ї гільдії	3	0,13	0,04	0	0	0	3:0
Купці 2-ї гільдії	9	0,39	0,131	2	0,04	0,02	4,5:1
Купці 3-ї гільдії	593	25,82	8,7	329	7,73	4,82	1,8:1
Міщани*	2 296		33,7	4 254		66,3	1:1,8

*Чоловічої статі.

Таблиця 3.

Кількість купців в місті Херсон, 1858 рік

©Яшин В.О., 2008, бази даних

1	2	3	4	5	6	7	8
Статус	Євреї	% до чисельності міщан-євреїв	% до загальної чисельності міщан	Нєєвреї	% до чисельності міщан-нєєвреїв	% до загальної чисельності міщан	Співвідношення абсолютної чисельності євреї / нєєвреї
Купці 1-ї гільдії	17	0,67	0,14	0	0	0	17:0
Купці 2-ї гільдії	8	0,31	0,06	0	0	0	8:0

1	2	3	4	5	6	7	8
Статус	Євреї	% до чисельності міщан-євреїв	% до загальної чисельності міщан	Неєвреї	% до чисельності міщан-неєвреїв	% до загальної чисельності міщан	Співвідношення абсолютної чисельності євреїв / неєвреїв
Купці 3-ї гільдії	489	19,5	4,26	172	1,95	1,49	2,8:1
Міщани*	2508**	-	21,85%	8966**	-	78,15%	1:3,57

*Чоловічої статі

**Загальна чисельність з урахуванням купецтва

Таблиця 4.

Кількість купців в місті Одеса, 1857 рік

©Яшин В.О., 2008, бази даних

1	2	3	4	5	6	7	8
Статус	Євреї	% до чисельності міщан-євреїв	% до загальної чисельності міщан	Неєвреї	% до чисельності міщан-неєвреїв	% до загальної чисельності міщан	Співвідношення абсолютної чисельності євреїв / неєвреїв
Купці 1-ї гільдії	70	1,16	0,02	43	0,15	0,13	1,62:1
Купці 2-ї гільдії	58	0,96	0,17	94	0,65	0,28	1:1,62
Купці 3-ї гільдії	1650	27,49	5	1263	4,68	3,83	1,3:1
Міщани*	6001	-	18,2	26955	-	81,8	1:4,5

*Чоловічої статі

Чисельність купецтва у 1879 – 1881 рр.

©Яшин В.О., 2010, бази даних

Місто і час	Статус	Євреї	у порівнянні з 1857 роком	Неєвреї	у порівнянні з 1857 роком
Херсон, 1879	Купці 1-ї гільдії	4	- 13	2	+ 2
Херсон, 1879	Купці 2-ї гільдії	66	+58	79	+ 79
Одеса, 1881	Купці 1-ї гільдії	63	- 7	60	+17
Одеса, 1881	Купці 2-ї гільдії	310	+222	218	+ 122

Таблиця 6

Середній рівень заробітної платні (доходів) євреїв-ремісників деяких професій в першій половині 1860-х років.

©Яшин В.О., 2008, бази даних

Категорія	Заробіток або прибуток на місяць або день (<i>min-max</i>), рублів	Заробіток або прибуток на рік, рублів (<i>min-max</i>)
кваліфікований робітник	до 70 на місяць	до 800
шахтар некваліфікований	~25 на місяць	~300
євреї-ремісники, в середньому*	8-33 на місяць	100-400
кравець**	0,2-0,5 на день	60-150
кушнір**	6-10 на місяць	72-120
некваліфікований робітник	8-12 на місяць	96-244
тесляр***	5-7 на місяць	60-84
кучер, лакей	~10 на місяць	~120
мийник вовни	~0,6-1,2 на день	~60-120 за сезон
Батрак	Від 1 до 2 рублів день	до 80 за сезон

* Маються на увазі ті 70% єврейських ремісників, що не використовували найманої праці.

** Переважно цим видом діяльності займалися євреї.

*** При харчування за рахунок замовника або хазяїна-роботодавця

Таблиця 7

Розподіл ремісників за рівнем доходів

©Яшин В.О., 2008, бази даних

	до 100 р.	101- 250 р.	251-400 р.	401- 550 р.	551- 1000 р.	>1000
Катеринос- лавська губ.	до 3%	30%	40%	19%	6%	до 2%
Херсонська губ.	10%	40%	34%	9%	6%	1%<

Таблиця 8

Обсяг фабричного виробництва в Херсонській губернії, 1880 рік

©Яшин В.О., 2008, бази даних

Територія	Загальний обсяг ви- робництва фабрик, ру- блів	Обсяг ви- робництва фабрик, належних євреям, рублів	% виробни- цтва фаб- рик, належ- них євреям від загаль- ного обсягу	% єврейсь- кого насе- лення тери- торії
м. Херсон	1 575 563	888 090	56,4	36,7
Повіт	226 444	38 788	17,1	13,3
Разом	1 802 007	926 878	51,4	17,7
м. Олександрія	135 358	95 218	70,3	17,3
Повіт	837 276	150 940	18	3,08
Разом	972 634	246 158	25,3	3,9
м. Єлісаветград	1 322 075	538 155	40,7	17,2
повіт	504 655	55 355	10,9	4,8
Разом	1 826 630	593 510	32,5	7,2
Одеський по- віт*	85 040	40 000	47	3,3
Всього**	4 686 311	1 806 546	38,5	8,6

*Без міста Одеса

**Без Тираспольського і Ананіївського повіту (немає даних)

Середній обсяг промислового виробництва на підприємствах Херсонської і Катеринославської губерній, належних євреям і неєвреям по окремих галузям, 1878-1879 рр. *

©Яшин В.О., 2008-2010, бази даних

Галузь виробництва	Підприємства, належні євреям: обсяг виробництва, рублів**	В розрахунку на одне підприємство, рублів*	Продуктивність на одного працівника	Підприємства, належні неєвреям: обсяг виробництва, рублів	В розрахунку на одне підприємство, рублів**	Продуктивність на одного працівника	Співвідношення обсягів виробництва євреї / неєвреї	Співвідношення продуктивності
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Переробка продукції тваринництва (салотні, шкіряні, салосвічкові, миловарні виробництва), Херс.уб.	249 000	16 600	3 040	473 600	11 840	2 050	1 : 1,9	1,48: 1
Те ж саме, Катеринославська губернія	9 000	4 500	1 800	900 000	20 000	1 575	1:100	1,14: 1
Виробництво спирту та горілки***** Херс.губ	119 550	30 412	2 656	240 825	20 050	2 076	1 : 2,01	1,27: 1
Виробництво спирту та горілки, Катер.губ	50 800	25 400	2 673	178 000	29 670	2 311	1:3,5	1:1,1 6
Пивоваріння	71 300	11 890	1 190	4 000	2 000	400	17,8 : 1	2,97: 1
Виробництво тютюну і махорки	421 340	60 200	3 700	Не було	-	-	-	-
Млинарство, Херс.губ.***	1 217 000	48 680	8 095	809 000	35 170	3 330	1,5 : 1	2,4:1
Млинарство, Катер.губ.***	907 000 (507 000)	82 500 (50 700)	1226 0 (694 5)	1 126 000 (626 000)	93 840 (56 910)	11 150 (6 20 0)	1:1,24 (1:1,24)	1,09: 1 (1,12: 1)
Первинна переробка деревини (лісопилки)	55 000****	13 750	1 340	150 350	30 070	775	1:2,73	1,72: 1

*У зв'язку з російсько-турецькою війною, в ці роки виробництво по регіону скоротилося.

**На одне підприємство галузі, в середньому.

***Слід врахувати, що основну частку обсягів про Херсонській губернії давали підприємства єврейських підприємців Вайнштейна – 450 тис.руб., братів Когонів – 400 т.р., та Б.Слободського – 190 т.р. Одне з неєврейських підприємств давало 300 т.р. обсягів виробництва на рік.

По Катеринославській губернії одне з єврейських підприємств давало 400 т.р. обсягів, а одне з неєврейських – 500 т.р. В дужках наведені об'єктивізовані показники (без екстраординарних обсягів).

****Офіційні дані по цій позиції на 1879 рік, на думку автора непевні. За непрямими джерелами обсяг виробництва єврейських фабрик склав не менше 400 тисяч рублів.

*****Вказано лише частину доходу після сплати акцизу, тобто по 2 копійки на градус сухого спирту при загальній вартості 11 копійок за градус (9 копійок акциз). Показники обсягів виробництва на одне підприємство та продуктивності праці розраховані на цій же позиції.

Таблиця 10

Обсяг промислового виробництва на підприємствах Херсонської губернії, належних євреям і неєвреям по окремих галузях, 1887-1897 рік.

©Яшин В.О., 2009-2010, бази даних

Галузь виробництва	Підприємства, належні євреям: обсяг виробництва, тис.рублів**	На одне підприємство, рублів*	Продуктивність, на одного працівника, руб.	Підприємства, належні неєвреям обсяг виробництва, тис. рублів	В розрахунку на одне підприємство, рублів**	Продуктивність, на одного працівника, руб.	Співвідношення обсягів виробництва євреї / неєвреї	Співвідношення продуктивності
1	2	3	4	5	6	7	8	9
*Виробництво спирту та горілки, 1887 р.	808	44,89	3	209	19	1,4	3,87:1	2,16:1
Пивоваріння. 1887 р.	145	29	2,3	581	64	2,7	1:14	1:1,18
Виробництво потону і махорки, 1887 р.	1 397	65,15	2,28	700	77	2,1	2:1	1,08:1
Млинарство, 1887 р. Херс. губ.	648	19,06	3,7	1 027	24,5	5,4	1:1,58	1:1,46
Первинна переробка деревини (лісопилки), 1897 рік	2 038	47,4	-	331	20,7	-	6,15:1	-

*Вказано лише частину доходу після сплати акцизу, тобто по 2 копійки на градус сухого спирту при загальній вартості 11 копійок за градус (9 копійок акциз). Показники обсягів виробництва на одне підприємство та продуктивності праці розраховані на цій же позиції

Обсяг промислового виробництва на підприємствах Катеринославської губернії, належних євреям і неєвреям по окремим галузям, 1887 та 1897 рік.

©Яшин В.О., 2008-2010, бази даних

Галузь виробництва	Підприємства, належні євреям: обсяг виробництва, тис. рублів	На одне підприємство, тис. рублів	Продуктивність, на одного працівника, тис.руб.	Підприємства, належні неєвреям обсяг виробництва, рублів	На одне підприємство, т.р.	Продуктивність, на одного працівника, тис. руб.	Співвідношення обсягів виробництва євреї / неєвреї	Співвідношення продуктивності
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Важка промисловість (металургія, машинобудування),	149	37,2	0,980	1 322	94,5	0,946	1:8,9	1,03:1
Переробка продукції тваринництва								
*Виробництво спирту та горілки, 1887 р.	290	48,3	2,13	574 (272)**	96 (54)	2,75 (1,96)	1:1,9	1:1,3 (1,08:1)
Пивоваріння. 1887 р.	63	10,5	1,75	349	34,9	2,4	1:5,5	1,37:1
Виробництво тютюну і махорки, 1887 р.	60	60	2	882	88,2	2	1:14,7	1:1
Млинарство, 1887 р.	1 281	44,2	8,0	2 919	81	7,2	1:2,27	1,1:1
Первинна переробка деревини (лісопилки), 1897 рік	2 088	80	-	364	72,8	-	5,7:1	-

*Вказано лише частину доходу після сплати акцизу, тобто по 2 копійки на градус сухого спирту при загальній вартості 11 копійок за градус (9 копійок акциз). Показники обсягів виробництва на одне підприємство та продуктивності праці розраховані на цій же позиції.

**Одне з підприємств давало екстраординарні обсяги, в 7 разів вищі за середні. В дужках подані об'єктивізовані дані, без урахування цього підприємства.

Таблиця 12

Динаміка кількості учнів в єврейських закладах освіти Катерино-
славщини

© Бази даних, Яшин В.О, 2010

Рік	Казенні єврейські училища* Кількість училищ / кількість учнів	Єврейські приватні училища Кількість училищ / кількість учнів	Талмуд-гора Кількість училищ / кількість учнів	Хедери Кількість училищ / кількість учнів
1854	1 / 45		1 / 50	15 / 110
1862	3 / 66	3 / 234		32 / 234
1865	4 / 162		1 / 80	49 / 444
1883	–	25 / 495	1 / 100	68 / 734
1886	–	34 / 664	1 / 100	56 / 646

*Припинили існування у 1873 р.

Таблиця 13

Кількість єврейських і неєврейських учнів в навчальних закладах

Катеринославщини у 1880-ті роки

© Яшин В.О, бази даних, 2005-2010

Навчальний заклад	Учнів-євреїв	не-євреїв	співвідношення євреї / неєвреї	Загальний % євреїв серед учнів
Азовська чоловіча прогімназія	22	36	1 : 1,6	38%
Бахмут, чоловіча прогімназія	62	57	1,09 : 1	52%
Верхньодніпровська жіноча прогімназія	43	94	1 : 2,19	31%
Катеринославська жіноча безплатна школа, <i>1881 рік</i>	35	84	1 : 2,4	29%
Катеринославська жіноча безплатна школа, <i>1887 рік</i>	88	182	1 : 2,06	33%
Катеринославське жіноче училище 1-го розряду, <i>1887 рік</i>	141	317	1 : 2,24	31%

Навчальний заклад	Учнів-свреїв	не-свреїв	співвідношення євреїв / неєвреїв	Загальний % євреїв серед учнів
Катеринославська чоловіча гімназія*, 1881	172	301	1 : 1,75	36%
Катеринославське реальне училище, 1881 рік	46	55	1 : 1,19	45%
Катеринославське реальне училище, 1884 рік	41	103	1 : 2,51	28%
Катеринославське реальне училище, 1887 рік	33	137	1 : 4,15	19%
Новомосковська чоловіча прогімназія	33	53	1 : 1,6	38%
Павлоградська жіноча прогімназія	28	28	1 : 1	50%
Павлоградська чоловіча прогімназія	72	44	1,63 : 1	66%
Ростовська жіноча гімназія	109	337	1 : 3,09	24%
Ростовська чоловіча прогімназія	89	109	1 : 1,22	45%
Всього на 1881 рік	711	1198	1:1,68	37%

Таблиця 14
Динаміка чисельності єврейських учнів в Катеринославській жіночій прогімназії у 1883-1886 роках
© Яшин В.О, бази даних, 2010

Рік	Всього учнів	Зростання*	Православні	Зростання**	лютерани	католики	караїми	євреї	Зростання***	% євреїв до загальної чисельності
1883	35		17		2	-	3	13		37%
1884	92	262%	52	305%	3	4	5	28	215%	30%
1885	117	127%	60	115%	3	8	5	41	146%	35%
1886	164	140%	88	146%	5	7	6	58	141%	35%

*Зростання у % до загальної кількості учнів попереднього року.

**Зростання у % до кількості православних учнів попереднього року.

***Зростання у % до кількості єврейських учнів попереднього року.

Таблиця 15

Динаміка зміни чисельності єврейських учнів в Катеринославському повітовому (міському) чоловічому 3-класному училищі у 1860-1877 роках

© Яшин В.О, бази даних, 2008-2010

	Всього учнів	Зростання*	Православні	Зростання**	лютерани	католики	караїми	євреї	Зростання***	% євреїв до загальної чисельності
1860	131	-	119	-	4	-	-	8	-	6%
1866	135	103%	119	-	3	2	-	11	137%	8%
1870	68	50%	54	45%	3	2	-	9	81%	13%
1877	177	260%	143	264%	3	1	1	29	322%	16%
Ремісничче відділення, 1877*	48		32	-	-	-	-	16	-	33%

*В ремісниччому відділенні готували столярів, шевців і шорників.

Таблиця 17

Соціальний склад погромників,

затриманих поліцією під час єврейських погромів у 1881 році

© Бази даних, Яшин В.О., 2010

	Всього затримано	З них селян	Міщан	Інших станів*
Слісаветград	607	181	177	249
Повіт	96	85	5	6
Катеринослав	652	552	36	64
Одеса	1581**	453	376	752
Олександрівськ	130	65	34	31
Повіт	507	н/д	н/д	-
Олександрійський Повіт	87	80	7	-
Ананьєв	118	н/д	н/д	-
Повіт	337	124	166	47

	Всього затримано	З них селян	Мі- щан	Інших станів*
Березівка	123	40	61	32
Голта	42	26	10	6
Всього	4280	1606	872	1802

Складено за даними [матеріали, Дубнов, с.531-540].

*Ремісники, прислуга, торговці, наймити, різного роду заробітчани, тощо.

**З них 196 євреїв. Дані, стосовно їхнього соціального стану відсутні.

Таблиця 18

Абсолютна і відносна чисельність особового складу поліції
в окремих містах Херсонської губернії

Місто	Всього жителів	Чисельність поліції (осіб)	Кількість жи- телів на 1 по- ліцейського
Олександрівськ	15 980	13	1 229
Ананіїв	15 210	16	950
Берислав	6 847	7	978
Єлісаветград	43 299	87	497
Херсон	49 807	138	360

Таблиця 19

Декларована сума шкоди і кількість постраждалих
внаслідок погромів 1881 року в краї

©Бази даних, Яшин В.О., 2010

	Сума шкоди, декларована постражда- лими, рублів	Кіль- кість постра- ждалих	В середньому на одну пост- раждалу особу, рублів
Олександрівськ	125 191	54	~2320
Єлісаветград	1 938 209	1 194	~1620
повіт	324 461	243	~1335
Катеринослав	405 323	302	~1340

	Сума шкоди, декларована постраждалими, рублів	Кількість постраждалих	В середньому на одну постраждалу особу, рублів
Повіт	29 889		
Олександрійський повіт	25 903	30	~860
Голта	40 000		
Ананьєв	38 498		
Ананьєвський повіт	540 928		
Березівка	45 000	~100	~450
Одеса*	58 369 (17 190**)	273	213 (80**)

*За даними лондонської газети «Times», збитки склали 1 137 800 рублів. Джерело, яким користувалась газета, невідоме.

**За підрахунками поліції.

Таблиця 20

Суми шкоди, нанесеної погромами 1881 року
жителям єврейських колоній Олександрійського повіту

Колонія	Загальна сума збитків, рублів	Кількість постраждалих, осіб	Середня сума збитків на господарство, рублів
Трудолюбівка	21 247	92	230
Нечаївка	20 315	45	451
Межиріч	15 457	49	315
Графська	3 721	39	95
Пріют	3 615	58	62
Сладководна	1 264	34	37
Всього	62 004	259	239

ЯШИН В.О.,
старший викладач

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСТВА У ХХ –
НА ПОЧ. ХХІ ст.
(історіографічний огляд)

Дослідження історії єврейського населення українських земель нараховує півтора сторіччя, з яких майже 20 років відновлених юдейських студій у незалежній Україні, втім досі не запропоновано її задовільної обґрунтованої періодизації. У вітчизняній історіографії (і в російській, стосовно російського єврейства), поширений спрощений хронологічний підхід, за яким основні етапи вивчення історії українського єврейства поділяють на три періоди: дорадянський (1870-ті або 1880-ті – 1917 рік), радянський (1917 – 1991) та новітній (з 1991-по наш час) [37].

На нашу думку, цей підхід має два істотних недоліки. Перший з них – радянськоцентричність. Прив'язування історіографії історії єврейського народу до факту виникнення, існування і зникнення держави СРСР – лише однієї з кількадесят держав, де існувало у Галуті єврейство, має проблеми з точки зору наукової обґрунтованості. Помилковим було б і вести мову про серйозну радянську історіографію єврейства.

Другий важливий недолік впливає з першого і полягає в тому, що «радянськоцентричний» підхід погано враховує розвиток зарубіжної історіографії ХХ сторіччя, без якої наукове дослідження єврейства неможливо уявити в принципі. Адже юдейські студії припинялися в Європі лише на час Другої світової війни, а у США не припинялися ніколи і, в свою чергу, ніяк не залежали від стану юдаїки в СРСР.

Тож, є необхідність вдосконалення хронологічної схеми. При цьому слід урахувати наступне. Та історіографічна традиція (російська історіографічна гілка), що виникла в середині ХІХ сторіччя теренах Російської імперії, припинила своє існування в цих географічних межах лише у другій половині 1920-х років. Історія єврейства не була предметом наукової уваги радянської історичної науки, а євреї як етнос (пізніше – як модерна нація), майже повністю зникають із радянської історії. Існування ж єв-

рейських студій в перші радянські часи і, навіть, деяке пожвавлення їх, було явищем залишковим, тимчасовим і політичною кон'юнктурним. Згодом, навіть згадки про нечисленних єврейських істориків цього періоду безслідно зникають, як і самі історики.

Більшість же російських єврейських («російсько-єврейських») істориків, вцілілих після громадянської війни, емігрували (добровільно чи примусово) та із середини 1920-х років осіли в Берліні. Тут, та у Вільно (Вільнюс), де у 1925 році було засновано Інститут єврейських досліджень YIVO (ידידות וחינוך) (Ідіше Вісншафтлігер Інститут) формується центр єврейських досліджень. З початком Другої Світової війни центр єврейських студій переміщується до США.

З 1990-х років відбувається поступове відродження історіографічної традиції в державах, утворених на теренах колишнього СРСР, в тому числі – в Україні. До наукового обігу вводиться великий обсяг документів колишніх радянських архівів в т.ч., періоду Російської імперії. Відкриття архівів було вкрай важливим для європейсько-американської єврейської історіографії, яка з кінця 1920-х років існувала в умовах жорсткого джерельного дефіциту. З огляду на вищевикладене, запронована нами хронологічна схема виглядатиме так:

Перший період історіографії: друга половина XIX – 1920-ті роки.

Другий період історіографії: 1930-ті – 1980-ті роки.

Третій період історіографії: 1990-ті – по теперішній час.

Вважаємо також можливим стосовно зарубіжної історіографії історії єврейства запропонувати термін «*європейсько-американська (історіографічна) гілка*». Адже європейська і, особливо, американська юдаїка сформувалися на принципово відмінному, від російської юдаїки, культурно-цивілізаційному ґрунті і між обома гілками: російською і європейсько-американською існували принципові відмінності.

Російська єврейська (російсько-єврейська) історіографія, формуючи єврейську національну історичну концепцію, так і не спромоглася повністю відмовитись від впливу провіденціоналізму. Вона розглядала двотисячолітню історію страждань і поневірян єврейського народу в Галуті як певну незбагненну волю

Провидіння. Пригноблене становище єврейства в Росії ставало органічною частиною, продовженням цих двотисячолітніх страждань. Більше того, в межах феномену «подвійної лояльності» і як пагубний наслідок асиміляціонізму існували [49] (і продовжуються! [75;143]) спроби виправдання і, навіть, вихвалення окремих відверто антиєврейських історичних явищ, наприклад, як антиєврейська політика Миколи I, тощо

Концептуальною відмінністю європейсько-американської (історіографічної) гілки було те, що, по-перше, становище єврейства розглядалося лише як *один з багатьох проявів об'єктивного стану середньовічної дикості, варварства і невігластва, в якому перебувала Росія в цілому і ця позиція, в принципі, залишилася незмінною й дотепер*. По-друге, європейсько-американська історіографія *не наділяла російське єврейство ознаками суб'єктності в єдиній, загальноєврейській історії*. Євреї Росії (відповідно, і України) розглядалися як *органічна складова, невід'ємна частина європейського, у крайньому разі – східноєвропейського єврейства*.

В той же час, цей аспект слабо прослідковується, а, іноді і зовсім відсутній у представників інтелектуальної еліти російського єврейства, не кажучи вже про неєврейських істориків. Виключення являв, можливо, лише С.Дубнов, що розглядав історію російського єврейства у невідривному зв'язку і з історією світового єврейства. Негативний вплив спричинили прихильники асиміляційної течії, що довгий час намагалися абсолютно протиприродно поєднати історичні долі єврейства і народів Росії.

Нарешті, представникам обох гілок не вдалось уникнути відчутного впливу різних аспектів політизації «єврейського питання», на які так було багате ХХ сторіччя.

Історіографія першого періоду на теренах Російської імперії була започаткована працями, так званих, «російсько-єврейських» істориків. Ніхто з них не був професіональним істориком, всі вони були ентузіасти-автодидакти, всім їм було притаманне об'єднующе прагнення віднайти в історії дороговказ до кращого майбутнього свого народу. Втім, російсько-єврейські, або, як логічно вірніше їх називати, російські єврейські історики, сформували провідну, але не єдину історіографічну традицію. У другій половині ХІХ – на початку ХХ сторіччя були

започатковані українська (І.Житецький, М.Драгоманов, І.Франко), ліберальна (С.Сватіков), кадетська (П.Мілюков), марксистська історіографічні традиції. Огляд деяких з них буде наданий нижче.

Правообмежене становище єврейства, в принципі, притаманне феодальним суспільствам, все більше виглядало ганебним анахронізмом на фоні модернізаційних процесів, що розгортались з середини XIX сторіччя в Росії. Логічно, що на початковому етапі розвитку єврейської історіографії виникла саме історико-юридична школа. Історико-юридичні праці цього періоду були присвячені з'ясуванню історичних умов виникнення і формування антиєврейського обмежувального законодавства, характеру цих правообмежень їхньому впливу на загальне становище єврейства.

Одним з перших звернувся до дослідження правового становища євреїв Ф.І.Леонтович, (пізніше – професор Новоросійського університету). У 1862 році виходить його робота «Історичний огляд постанов щодо євреїв в Росії». У 1881 році, як член Одеської комісії з єврейського питання, Ф.Леонтович уклав доповідь «Про основні положення російського законодавства з єврейського питання». Ф.Леонтович намагався довести, що російське законодавство щодо євреїв не тільки не досягло своєї мети — сприяти асиміляції етносу і нівелюванню його національної і релігійної специфіки, але й навпаки, призвело до ще більшого виокремлення єврейства і перетворення його на «державу в державі».

Видатний представник катеринославського єврейства середини XIX сторіччя, Ілля (Еліягу) Оршанський, будучи прихильником асиміляціонізму, вбачав майбутнє єврейства у досягненні громадянської рівності і повному злитті з російським народом [72, с.181]. Американський історик І.Трунк (США), вважав І.Оршанського найбільш серйозним і талановитим з «діючої тоді групи письменників», але водночас зазначав, що «його праці ніяк не є історією руського єврейства», оскільки І.Оршанський всього лише «блискучий публіцист», а застосування ним історичних методів було обмеженим [93, с.19-20]. Зауважимо, що певна публіцистичність була притаманна більшості праць тодішніх російських єврейських істориків.

Основним предметом наукової уваги Ю.Гессена була боротьба єврейства за політичне і громадянське рівноправ'я, історія формування антиєврейського обмежувального законодавства стосовно євреїв та його вплив на соціально-економічне становище єврейського населення Росії. Історик акцентував увагу на зовнішніх чинниках з життя єврейського населення: стосунках з державою, приймаючим соціумом, на проблемах антисемітизму. У 1916 році виходить перший том його головної праці «Історія єврейського народу в Росії». Другий том вийшов вже новим виданням у 1925-1927 роках: завадили буремні політичні події [31]. Інтелектуально розвиваючи тези І.Оршанського, в цій праці Ю.Гессен доводив, що дії творців російського антиєврейського обмежувального законодавства базувалися на помилковій тезі про загрозу економічної діяльності російського єврейства господарству російського селянства.

За ініціативи Ю.Гессена почалося видання «Єврейської енциклопедії», де він очолював відділ «Євреї Росії з 1772 року». Маємо необхідність відзначити певний внесок історика у вивчення історії єврейського населення Півдня України: в «Єврейській енциклопедії» ним було підготовлено статті про південноукраїнські міста Миколаїв, Одесу, та Севастополь, що містили достовірний довідковий матеріал, тому зберігають своє значення й до сьогодні.

Важливим здобутком історико-юридичного напрямку було видання збірників з питань єврейського законодавства, що вміщували витяги із нормативно-правових актів, з доданням роз'яснень Сенату та авторських коментарів. Серед таких видань слід відзначити, насамперед, фундаментальну працю відомого російського юриста Віталія (Хаїм Лейб) Леванди (брат письменника Л.Леванди) [56], яка стала класичною майже одразу після виходу. В.Леванда узагальнив як ті акти, що безпосередньо стосувалися євреїв, так і ті, що стосувалися інших «іногородців» та застосовувалися щодо євреїв.

Класичною стала і праця Михайла Гнатовича Миша [81], що витримала чотири перевидання до 1917 року. Ця блискуча праця містила настільки вичерпний коментар до всього російського антиєврейського законодавства, що, на наше переконання, й до сьогодні є неперевершеною. Втім, споріднені за змістом

праці Я.Гімпельсона, Л.Брамсона, Й.Гессена В.Фрідштейна та С.Вайнштейна [82;83;89], лише в небагатьох моментах поступалися дослідженню М.Г.Миша, хоча, на нашу особисту думку, праця С.Вайнштейна є все ж слабкішою за інші.

Іншою важливою проблемою, що знайшла своє висвітлення в історіографії першого періоду, була участь єврейства в господарській діяльності, що стала предметом розгляду в дослідженнях Б.Бруцкуса [16;17], Р.Бланка [8], С.Марголіна [59], Д.Пасманіка [13], І.Бліоха [9;10], Ю.Янсона.

Б.Бруцкус, досліджуючи результати Всеросійського перепису населення 1897 року, доводив, що особливості професійного складу єврейського населення імперії детерміновані його «історичною і юридичною відірваністю від основних виробничих процесів, пов'язаних із володінням природними багатствами країни і, насамперед, з володінням землею» [29, с. 22]. Порівнюючи структуру зайнятості єврейського населення в Росії, Австрії та Німеччині, Б.Бруцкус показував, що основною сферою господарського і підприємницького інтересу російського єврейства є промисловість, в той час, як в Австрії – промисловість і сільське господарство, а в Німеччині – торгівля [29, с. 27].

Великий обсяг статистичного матеріалу щодо економічного становища, господарських занять, освіти і благодійництва єврейства в 25 губерніях європейської Росії, в тому числі, Катеринославської і Херсонської, був протягом декількох років зібраний, узагальнений і у 1904 році оприлюднений Єврейським колонізаційним товариством (ЄКТ) [83]. У підготовці матеріалів для збірника брали участь Б.Бруцкус, Я.Етінгер (матеріали по сільському господарству), Б.Фрумкін (промисловість), С.Штернберг, Г.Белковський, М.Кроль, С.Познер (ремісництво), Л.Брамсон (освіта), а також М.Кулішер і директор ЄКТ Е.Меерсон [83, с. XIII]. Збірник зберігає своє наукове значення й донині, в тому числі, як важливе і, багато в чому, унікальне, джерело.

Не можна обійти увагою унікальну, в усіх розуміннях, працю І.Бліоха «Сравнение материального и нравственного благосостояния губерний западных, великороссийских и польских» [9;10]. Достатньо сказати, що робота містить більше, як 350 картограм, графіків, близько 140 схем. На великому статистич-

ному матеріалі І.Бліох спростовував антисемітські міфи стосовно начебто паразитизму євреїв, експлуатації ними корінного населення, тощо. На жаль, тираж книги загинув під час пожежі (за іншими відомостями, був спалений за наказом поліції, оскільки книга була заборонена) і нам вдалося віднайти вцілілі частини (з нерозрізаними сторінками!) лише у науково-довідковій бібліотеці РДІА в м.Санкт-Петербург.

На початку ХХ сторіччя, під впливом соціалістичних ідей, з'являються праці, присвячені економічному становищу найманих робітників («пролетаріату»), в т.ч., євреїв. Відмітимо у цьому зв'язку працю Л.Неманова [70]. Автор виступав критиком вищезгаданого «Сборніка...» ЄКТ, та наводив свідчення про вкрай важке становище найнижчого прошарку єврейства в промислово розвинутих містах смуги осілості і Польщі, в тому числі, в південноукраїнських землях. Л.М.Неманов критично оцінював можливості внутрішньоетнічних інститутів соціальної допомоги єврейської громади покращити становище, дійсно, експлуатованої єврейської міської бідноти. Він також категорично заперечував будь-які перспективи сіоністського руху, називаючи його «безглуздою і шкідливою утопією» [70, с.38-40]. Втім, в останньому він відображав, скоріше, панівну тоді точку зору.

З 1890-х років починається активна наукова діяльність видатного єврейського історика, вченого-автодидакта С.Дубнова. В своїх роботах він запропонував картину єврейської історії, використовуючи комплекс внутрішніх джерел: пінкасів (пінкосів) – актових книг громади, релігійних братств, тощо. За висловом сучасного історика І.Барталя (Ізраїль), Дубнов бачив в історії «джерело орієнтирів в сучасності і прогнозів на майбутнє» [2, с.16]. Вплив історичної концепції С.Дубнова на розвиток єврейської історичної науки настільки значний, а науковий авторитет настільки впливовий, що це, певною мірою, відчувається й донині. Так, в оцінці причин погромів другої половини ХІХ сторіччя, точка зору С.Дубнова, що звинувачував в організації погромів царський уряд, у вітчизняній історіографії тільки останніми роками, під сильним впливом європейсько-американської історіографічної гілки, стала піддаватися обґрунтованій критиці.

У 1908-1913 роках, за редакцією С.Гінзбурга та при активній участі Ю.Гессена, С.Анського (Шломо Раппопорт), О.Браудо, С.Камшенецького П.Марека, С.Цинберга Н.Ботвінніка вийшли чотири книжки збірки «Пережитое» [74]. Видання містило історіографічний матеріал, мемуари, епістолярій, урядові документи, що стосувались історії єврейства смуги осілости XVIII-XIX ст. Невелика частина матеріалу була присвячена єврейським громадам південноукраїнських земель. Це документи з історії «Духовно-біблійного братства» Якова Гордіна, що діяло у 1880-ті роки в Єлісаветграді [74, т.1, с.38-41]; публікація С.Цинберга, присвячена життю письменника середини XIX сторіччя Ізраїля Аксенфельда [74, том 4, с.326-330] та декілька побічних, не більше рядка, згадок про тих чи інших цікавих нам осіб в інших текстах.

Відмітимо працю Песаха Марека «Борьба двух воспитаний» [60]. В ній, досліджуючи питання недружнього співіснування і конкуренції російськомовної і конфесійної освіти в єврейському середовищі, П.Марек доходить важливого висновку, що незначні успіхи і активний спротив розповсюдженню російськомовної освіти пов'язаний зовсім не з неприйняттям єврейством мовного або релігійного аспекту цього питання. Саме методи примусової, поліцейської русифікації викликали природній спротив в єврейському середовищі.

Слід також виокремити статтю Г.Сліозберга стосовно одного з аспектів багатосторонньої подвижницької діяльності барона Горація Гінзбурга [90]. Стаття хоча і побічно, але пояснює ті відкриті мотиви, якими послуговувався барон в іншій справі, надаючи неоціненну моральну і матеріальну допомогу єврейським громадам південноукраїнських земель в ліквідації наслідків погромів 1880-х років.

Цікавими уявляються спогади д-ра М.Мандельштама, присвячені діяльності Київської комісії з єврейського питання, членом якої він був (т.зв. «ігнат'євської комісії») [74, с.143]. Сам М.Мандельштам виступав проти видання збірника і занадто критично оцінював його можливе значення в перспективі. На його переконання, «все те, що російсько-єврейські громадські діячі писали і можуть написати про пережите... це квакання жаб, що сидять в болоті, яке зветься «межею»... євреям ці спо-

гади... набридли» [74, с. 46]. Як прихильник ідеї єврейського національного відродження, М.Мандельштам рішуче засуджував асиміляцію і її провідників. Він вважав, що євреї в Росії «людьми ніколи не стануть» і порятунок російських євреїв – поза Росією [74, с.47].

В цілому, зміст публікацій збірки дає достатньо об'єктивне бачення і розуміння сутності і основних напрямків суспільних процесів, що відбувалися в середовищі російського єврейства протягом ХІХ сторіччя (зрозуміло, що і єврейства південноукраїнських земель також).

У ХІХ сторіччі бере початок українська історіографічна традиція, репрезентована, насамперед творами М.Костомарова, М.Драгоманова, І.Франка, В.Антоновича, О.Афанасьєва-Чужбинського, І.Житецького, тощо.

Етнографічні та окремі економічні аспекти життя південноукраїнського єврейства дослідив, серед іншого, під час своєї поїздки в наддніпрянські та південноукраїнські землі наприкінці 1850-х років О.Афанасьєв-Чужбинський [1]. Він зібрав цікаві відомості стосовно побуту єврейства в містах (Херсон) і в колоніях (Берислав, Львова), ментально-психологічних особливостей та окремих видів господарських занять на тогочасному українському півдні.

Наукову методику і матеріали, зібрані О.Афанасьєвим у 1875 році, у своїй статті «Євреї і поляки в південно-західному краї» піддав критиці М.Драгоманов, дорікаючи першому також за неглибокий знання «єврейського питання» і неповноту зібраних матеріалів [42 с.137-138]. «Єврейське питання в Росії серйозніше за багато інших», зазначав М.Драгоманов [42, с.136]. Він звертав увагу на високий ступінь соціальної диференціації в єврейському середовищі та наявність експлуатації «єврейської маси... власними цадиками, багатіями» [42, с.141].

Єврейське питання для М.Драгоманова – це, насамперед, соціальне питання. Соціаліст М.Драгоманов, на наш погляд, несправедливо зневажав роль національного та релігійного почуття в єврейському середовищі. Важко погодитись з його твердженнями про специфічний єврейський паразитизм («євреї являють собою елемент, що не продукує цінностей»), тим більше, що декількома рядками вище він стверджував навпаки про уні-

персальність такого роду експлуатації: «усуньте «жидків» і «жидів» – євреїв, будуть «жидки» і «жиди» іншого віросповідання» [42, с.138]. Однак, ця його позірна сентенція не підтверджувалась жодним чином: адже ні в Росії, ані в Європі ніде ніяка національна група ні в той час ні будь-коли не піддавалася таким переслідуванням з боку влади і не зазнавала такого агресивного ксенофобського несприйняття, як євреї.

Бачення єврейського питання М.Костомаровим відчутно обумовлювалося його історичними студіями. У своїх творах, зокрема, у статті «Іудеям» (її поява була спричинена конфліктом між «Основою» і одеською єврейською газетою «Сіон») історик (услід за П.Кулішем) без зайвого юдофільства висловлювався стосовно єврейства в українській історії і економіці. Емансипацію єврейства М.Костомаров розглядав значно глибше, ніж багато його сучасників: на його переконання, громадянська рівність повинна була б очистити саме єврейство від неприязненого ставлення до іновірців [54]. На жаль, деякими сучасними авторами погляди М.Драгоманова, М.Костомарова, П.Куліша безпідставно характеризуються як антисемітські, або, принаймні, недоброзичливі щодо єврейства.

І.Франко також не залишився осторонь єврейського питання. У статті – рецензії «Жидівська держава» на книгу Т.Герцля «Der Judenstaat» І.Франко гаряче підтримав ідею створення єврейської національної держави, а у 1892 році мав особисту зустріч з Т.Герцлем. Втім, І.Франко далеко не був філософітом: у статті «Семітизм і антисемітизм в Галичині» він не тільки виступав проти антисемітських вивертів але й висловив критичні зауваження стосовно економічних занять єврейства краю. Такого ж критичного ставлення до єврейства дотримувався письменник і у своїх творах. Доволі критичне ставлення до єврейства притаманне В.Антоновичу. Розглядаючи єврейство, як посередницький та експлуататорський прошарок між панамі і селянами, що виконував функції середнього класу, В.Антонович доходить висновку, що присутність єврейства в цій соціальній ніші унеможливорює появу українського руху, адже представники саме торговельно-підприємницького прошарку є основою для національної демократії.

Дослідження І.Житецького «Євреї в Південній Росії», опубліковане в часописі «Київська старовина» у 1901 році [45;46], містило цікавий аналіз економічної діяльності єврейства в Слобожанщині, Наддніпрянщині і в південноукраїнських землях. І.Житецький репрезентував найбільш критичне ставлення щодо єврейства, підтримуючи тези про «єврейську експлуатацію», «паразитичні заняття», тощо.

Українській історіографії в цілому було притаманне критичне, позбавлене ліберальних сентиментів але і без ксенофобського упередження, ставлення до єврейського питання і до ролі єврейства в українській історії та економіці. Ідея емансипації розглядалася українською інтелігенцією в комплексі: не тільки як надання єврейству сукупності загальних прав, але й як взяття єврейством на себе необхідної долі відповідальності в українсько-єврейських міжнаціональних стосунках, зокрема, в історичному аспекті. На жаль, єврейська сторона вельми болісно і нервово сприймала позицію українців.

Українська історіографічна традиція XIX – XX сторіччя не отримала свого подальшого розвитку. Внаслідок відомих чинників історико-політичного характеру, увага академічної громадськості була повернута до інших питань, а єврейське питання на довгий час перетворилося на виключно політичне.

Прихід до влади в Росії більшовиків призвів до звуження тематики єврейських історичних студій. Позірна і дуже тимчасова активізація досліджень була викликана появою певного «соціального замовлення» від нової влади, метою якої на цьому етапі було історичне обґрунтування власного існування. Провідне значення для більшовиків мало висвітлення дискримінаційної політики царизму щодо пригноблених націй, в тому числі, єврейства. Ці чинники та сильний вплив кон'юнктурного фактору спричинили швидкий дрейф історичних досліджень в бік соціально-економічної історії, боротьби класів та антиурядового («революційного») руху другої половини XIX – початку XX сторіччя.

У 1919 році в Москві, за ініціативи З.Грінберга і Г.Красного-Адмоні були засновані три архівні комісії, що досліджували т.зв. «кривавий наклеп», єврейські погроми, та історію єврейських шкіл. Найважливішим результатом роботи комісій

ми б вважали збірник «Матеріали для історії єврейських погромів в Росії» за редакцією С.Дубнова і Г.Красного-Адмоні [62]. Два томи, видані у 1919 та 1923 роках в Петрограді, оголошеним тиражем всього 1000 екземплярів, вже через кілька років після видання були вилучені і до кінця існування СРСР потрапили у спеціальні архівні сховища (рос. т.зв. «спецхрані»). Лише невелика кількість екземплярів збереглася у бібліотеках колишнього СРСР (Київ, Санкт-Петербург, Москва), приватних колекціях і за кордоном (за нашими даними, у бібліотеках університетів США налічується всього 27 екземплярів цієї книги), що дало можливість продовжити використання матеріалів збірки в науковому обігу за кордоном. Лише з початку 1990 років ці видання знову широко використовуються і вітчизняними дослідниками.

Протягом 1919-1929 років при ВУАН працювала Єврейська (комісія мала також в різний час назви Гебраїстична та Жидівська) історико-археографічна комісія, або т.зв. «комісія Галанта». Провідним науковцем комісії і першим її очільником комісії був видатний історик українського єврейства Ілля Галант. До складу Комісії в різний час входили Бен-Ціон Дімур (Дінабург), Я.Ізраельсон, А.Каган, Д.Бродський, Д.Ванштейн, В.Іваницький, В.Рибинський. Дослідження І.Галанта та його колег стосувалися більшості аспектів історії єврейства України. Результати діяльності Комісії були втілені в два збірники праць, виданих у 1928-1929рр.

Участь євреїв в антиурядовому опозиційному (т.зв.«революційному») русі знайшла своє відображення в роботах молодих істориків Р.Кантора та Н.Бухбіндера [19]. Їхні дослідження спиралися на архівні матеріали Департаменту поліції та були присвячені участі єврейства в антиурядовому («революційному») русі другої половини ХІХ – початку ХХ сторіччя. Із останніх за часом робіт 1920-х років, не обтяжених комуністичною ідеологією, слід згадати цікаве і україномовне дослідження І.Вейцбліта [22]. Останній показав негативний та переважний вплив зовнішніх чинників на динаміку чисельності єврейського населення України кінця ХІХ – першої чверті ХХ сторіччя, таких як міграція (еміграція), асиміляційні процеси, погроми, події Першої світової війни і громадянської війни.

З середини 1920-х років, з посиленням тоталітарного ідеологічного контролю, в єврейських студіях істотно звужується

коло досліджуваних проблем. Дослідження багатогранної історії єврейського народу обмежувались висвітленням єврейського робітничого руху і антисемітизму. В цей же час з'являються роботи, присвячені історії антисемітизму, погромні спалахи якого в роки громадянської війни необхідно було тепер «ідеологічно вірно» пояснити. Відзначимо праці відомого історика С.Лозінського «Социальные корни антисемитизма» і, спільно з Ю.Ларіним (М.Лурье) «Євреї і антисемітизм в СРСР» [55;58]. Не можна обійти увагою творчий доробок Саула Яковича Борового (1903-1989). Його дослідження з історії єврейства XVI-XVIII були єдиним інтелектуальним зв'язком між російськими єврейськими істориками, до молодшого покоління яких він належав, і новітньою (сучасною) українською історіографічною традицією. Однак, у 1930 роки і його публікації були заборонені, вилучені із академічного вжитку, а сам історик на півсторіччя вимушений був облишити «небезпечні» теми.

В цілому, в роботах дослідників 1920-х років посилюється ідеологічна детермінованість, вплив марксистської методології, прив'язаність до соціально-класової інтерпретації історичного процесу. Маємо констатувати звуженість і тенденційність у використанні джерельної бази, що призводило до обмеженої однобічності історичного наукового аналізу і негативно впливало на наукову цінність досліджень. Однак, ліквідувати єврейську історіографію «одним махом» комуністичному режиму не вдалося. Занадто вже відчутним був вплив єврейства в органах влади, щоби можна було все ліквідувати водночас. Тому влада вдалася до ідеологічного тиску, каральних репресій і вихолощення змісту дозволених наукових досліджень.

У 1929-1936 рр., вже у нестерпних ідеологічних умовах, працював Інститут єврейської пролетарської культури (ІЄПКУ) з віддленням в Одесі. Певний час очолював Інститут Нохум Штіф, видатний єврейський філолог, засновник і перший директор вищезгаданого ІІВУ. У 1936 році діяльність інституту була обмежена питаннями мови та літератури на ідиш. Враховуючи, що діяльність інших єврейських інституцій (музей ім.М.Мойхер-Сфорима та Єврейська академічна бібліотека в Одесі, Центральна єврейська бібліотека ім. Моріца Вінчевського в Києві, відділ єврейської літератури у Всенародній бібліотеці України при

ВУАН) також обмежувалася питаннями літератури і фольклору, то можна констатувати, що з 1936 року юдейські студії в підрадянській частині України були фактично припинені. Лише у Львові, зусиллями М.Балабана та І.Шиппера до початку Другої світової війни продовжувалися юдейські студії. На жаль, обидва вони загинули від рук нацистів.

Отже, встановлення комуністичного режиму мало наслідком занепад і припинення досліджуваної історіографічної традиції на теренах СРСР. Відбулася реконцентрація наукової уваги на інших, загальних проблемах, що сприяло швидкому встановленню державного ідеологічного контролю над історіографією і монопольного панування марксистської методології.

Розвиток європейсько-американської історіографічної ліки в перший період характеризувався наступними рисами.

У 1880-х – 1890-х роках виникає стійка увага європейської та американської громадськості до «єврейського питання» в Росії та відбувається кількісне накопичення відповідної інформації: пресові публікації, окремі видання описово-пізнавального, публіцистичного, злободенно-політичного характеру формували громадську думку та основні ментальні стереотипи стосовно становища євреїв в Росії. Потужним імпульсом, що спричинив активізацію уваги суспільства Європи і США до Росії, стали антиєврейські погроми.

Велика увага приділялась цим подіям в пресі. В лондонській «Таймз» у 1881 році погромам було присвячено ряд інформативних статей «Persecution of the Jews of Russia 1881» («Переслідування євреїв в Росії 1881 року»), що роком пізніше вийшли окремим виданням під тією ж назвою [131-133] (тут і далі переклади з іноземних мов зроблені автором статті). Вперше оприлюднювався перелік 167 населених пунктів, де відбулися погроми, серед яких згадано 52 населених пункти Катеринославської і Херсонської губерній, постраждалих від антиєврейських заворушень. Вдруге такий детальний перелік ми зустрічаємо тільки через 30 років у згаданій вище праці С.Дубнова і Г.Красного-Адмоні, але більше ніде і ніколи цей перелік не наводився. Деякі подані у виданні відомості наводять на думку, що «Таймз», вочевидь, мала цінних інформаторів в Департаменті поліції. Все це надає витанню помітного історичного значення.

Відчутний інтелектуальний вплив на формування громадської думки Європи справляв російсько-єврейський емігрантський істеблішмент, який складали представники російського єврейства, що постійно або тимчасово перебували в Європі, передусім – в Лондоні. Зусиллями формалізованого представника цього істеблішменту – «Російсько-єврейського комітету», у 1890 та 1891 роках вийшло два видання, присвячених переслідуванням, що їх зазнали євреї після запровадження «травневих законів» 1882 року [132;133]. Друге видання було доповнено детальним описом мітингу в лондонському Гілдхоллі на підтримку російського єврейства.

Критично і дуже негативно оцінював становище російського єврейства ірландський журналіст Дж. фон Еміль Діллон (псевдонім «E.V.Lanin»). Автор вважався визнаним в Європі спеціалістом по Росії, якийсь час співпрацював в «Одеському віснику» та викладав філологію у Харківському університеті. Непідлеглість російській короні та приятельські стосунки з С.Вітте дозволяли йому бути вільним в своїх судженнях і висловах: врешті решт, він друкувався в Європі. У своїй статті «The Jews in Russia» («Євреї в Росії»), що вийшла спочатку 1890 року в британському часописі «Fortnightly Review», а пізніше окремим виданням Е.Діллон описував трагічну картину буття єврейства смуги осілої. «...персональна свобода повністю вилучена у них, їхня релігія безчеститься, проти них лжесвідчать а незліченна кількість законів робить їхнє життя все гіршим... милосердніше було б їм (євреям – авт.) прийняти смерть від електрики чи отрути», – писав він [124, р.30].

У 1892 році у Нью-Йорку виходить книга Г.Фредеріка «Новий Вихід. Юдейські студії і Росії» («The New Exodus. A Study of Israel in Russia»). Для праці Г.Фредеріка характерним є настійливе прагнення з'ясувати глибинні чинники державного і суспільного антисемітизму та існування смуги осілої. Г.Фредерік задається майже риторичним питанням: «яка можлива причина може бути для дивної політики – зібрати всіх євреїв в містах п'ятнадцяти західних губерній? Там, де нечувані злидні, бруд, безпомічність і страждання примушують їх їсти один одного або тікати? Якою є комерційна, соціальна або політична мета цього курсу? Чи це тільки фантастична тупість і варварст-

во? Чи це якийсь таємний метод впасти у глибоке божевілля?» [114, р.268]. Автор намагався знайти відповідь, аналізуючи політику, кроки уряду, діяльність Олександра II, Олександра III, М.Ігнат'єва, І.Делянова, І.Вишнеградського, К.Победоносцева.

Варте уваги дослідження бельгійського професора Лео-Аврама Еррери, що вийшло у 1894 році в Лондоні і швидко стало відомим [113]. Хоча Л.-А.Еррера був ботаніком, але його дослідження відрізняється змістовністю, глибиною розуміння і аналізу проблеми. Автор широко використовував матеріали доповіді комісії Дж.Вебера і У.Кемпстера*, що на той час тільки-но була оприлюднена. Дослідження Л.Еррери схвально оцінив Т.Моммзен, який вважав, що стан трагічної невіршеності єврейського питання – то є стан гниття і до шлях до самогубства Російської імперії [113].

Надзвичайно цікавим є науковий доробок (1900-1917 рр.) відомого діяча сіоністського руху, видатного вченого Артура Руппіна. Перший варіант «праці життя» А.Руппіна фундаментального дослідження «Die Juden Der Gegenwart» («Євреї сьогодні», або «Євреї нашого часу») вийшов у 1904 році [139]. Перший англійський переклад вийшов у 1913 році в Нью-Йорку [141].

А.Руппін визнавав асиміляцію як найбільшу загрозу юдаїзму з моменту початку Галуту (розсіяння) («the greatest danger that has assailed Judaism since the Dispersion») [141, р.28-29]. Він доводив, що загроза повної асиміляція і антисемітизм невідворотно будуть переслідувати євреїв, тому єдиним виходом може бути створення єврейської національної держави в Палестині. А.Руппін широко використовував російську і європейську демографічну статистику другої половини ХІХ ст., досліджував становище єврейської освіти, здійснив спробу порівняння діяльності єврейських агроколоній в Європі, Аргентині, на Катеринославщині і Херсонщині. З кожним наступним виданням А.Руппін істотно вдосконалював своє дослідження. Видання 1933 року вже мало фундаментальний характер (і вигляд)та вийшло друком у Берліні під новою назвою «Соціологія євреїв», в якому вигляді і стало класичним.

У 1934 році в Лондоні вийшов збірник лекцій під назвою «The Hebrew in the Modern World» читаних А.Руппіном в Єврей-

ському університеті в Єрусалимі. Останній варіант книги вийшов у 1940 році в Лондоні в англійському перекладі з івриту під назвою «The Jewish Fate and Future» [140]. В цьому виданні помітно відобразилося посилення єврейського національного руху і поширення сіоністських ідей. Знайшло відображення й істотно лібералізоване ставлення автора до асиміляції: тепер А.Руппін виправдовував її, вважаючи природнім процесом [140, р.247].

1906 році під редакцією та за активної участі А.Руппіна було укладено доповідь «Die sozialen Verhältnisse der Juden in Rußland» («Соціальне становище євреїв в Росії»), що вийшла під егідою Бюро єврейської статистики Берлінського сіоністського комітету [112]. Доповідь віддзеркалювала соціально-демографічне становище російського єврейства наприкінці XIX – на початку XX сторіччя. у порівнянні із становищем європейського єврейства. Матеріали доповіді були і залишаються цінним джерелом для досліджень історико-демографічного характеру. Не можемо не зауважити, що із всієї кількості дослідженої нами літератури першої половини XX сторіччя, на нашу думку, дослідження А.Руппіна не мають аналогів по змістовності і об'єктивності.

Для європейсько-американської історіографічної гілки характерним було однозначно негативне ставлення до асиміляції та її наслідків. Звернімо увагу, в зв'язку з цим, на дві роботи відомого діяча сіоністського руху, професора Американської єврейської теологічної семінарії, рабина Ізраїля Фрідлендера, чия життя трагічно обірвалося у Кам'янці-Подільському 1920 року.

У своїй праці 1915 року «The Jews of Russia and Poland» («Євреї Росії та Польщі») І.Фрідлендер, на відміну від пануючої традиції, негативно оцінює діяльність Олександра II, вважаючи його єдиною заслугою скасування військової повинності для неповнолітніх (слід розуміти, т.зв. кантоністів) – цього «диявольського шедедру Московської тиранії». Ті крихти свободи, що цар дарував євреям, як вважав історик, були «вирвані» у царя нечисленним ліберальним оточенням, а єврейська політика Олександра II не відрізнялась від політики його попередників, і лише прикривалася видимістю «модернізації» [116, р.148-149]. Олександр II, на думку Фрідлендера, не бажав і не прагнув ні до яких змін стосовно єврейства. Образно кажучи цар, як і його

попередники, «із благоговійним острахом» спостерігав за межею оселості («watching with the same superstitious awe over the Jewish Pale, as his predecessors had done»), не маючи жодних намірів реформ** [116, p.248].

У своїй останній роботі «Past and Present» («Минуле і сучасність»), що вийшла у 1919 році [115], під впливом подій в Росії і в Україні, де в той час автор перебував, І.Фрідлендер значно загострив оцінки асиміляції, характеризуючи її як самознищення («self-annihilation») [115, p.248].

І.Фрідлендер запропонував три важливі, теоретично суттєві, висновки: по-перше, асиміляція є небезпечною, адже вона ледь не зруйнувала національну ідею. По-друге, погромна хвиля 1880-х, зупинила процеси національного самознищення, примусила євреїв кинути виклик переслідуванням і спокусам («persecutions and temptations») з боку царату. По-третє, єврейський національний рух – сіонізм – отримав свою силу і міць саме від російського єврейства [відголосок сазаного]. І.Фрідлендер не сприймав західний, європейський варіант емансипації. Він називав європейську емансипацію «рабство в свободі» («slavery in freedom») та вважав цей шлях ще більше згубним для юдаїзму, ніж невдала російська асиміляція. Він залишався прихильником вільного розвитку євреїв в новій, демократичній Росії, в можливість створення якої він ідеалістично і помилково вірив [115, p.248-251].

Виникнення на початку 1880-х років єврейського еміграційного руху як особливого суспільного явища, спричинило до появи робіт, присвячених дослідженню цього суспільного феномену. Відмітимо, в зв'язку з цим, докладне дослідження д-ра Колумбійського університету (США) Семюела Джозефа «Jewish Immigration to The United States from 1880 to 1910» («Єврейська імміграція до Сполучених Штатів з 1880 до 1910 року»), опубліковане у 1914 році [120]. С.Джозеф розглядав єврейську еміграцію з Росії як закономірний результат впливу урядових антиєврейських правових та економічних обмежень та антиєврейської політики уряду. Дослідник вважав погроми остаточною формою викорінення євреїв в Росії, підтримував версію їх штучного походження та причетності до їх організації «феодалного» уряду Олександра III. Еміграцію євреїв С.Джозеф розглядав як позитивний процес, що протягом наступної чверті століття мав би завершити епоху перебування євреїв в Росії.

В праці французького історика А.Леруа-Больє «Царська імперія і росіяни» [127] оцінки і характеристики становища російського і південноукраїнського єврейства, в тому числі, як жертви постійних переслідувань і репресій набули класичного, хрестоматійного вигляду. Більше того, текстуальний опис картини антиєврейських погромів на півдні України 1881 року та пояснення їхніх причин [127, р. 551-554; 126, р.616-618] фактично стали своєрідним штампом, практично дослівно повторюючись до нашого часу.

В дослідженні «Israel Among the Nations» («Ізраїль серед народів», або, скоріше, «Євреї серед народів») [125] А.Леруа-Больє обстоює дві важливих тези. По-перше, тезу про незначний вплив єврейства на формування модерного суспільства. Єврейство він вважав приниженою і переслідуваною жертвою, об'єктом впливу етносів, поміж якими вони існували та існують, чому приклад – євреї Угорщини, Польщі та України [125, р.52,305]. По-друге, за А.Леруа-Больє, притаманна євреям внутрішньоетнічна єдність, солідарність, певний космополітизм сформовані віковим перебуванням у недоброзичливому чи прямо ворожому суспільному оточенні. Відтак, зникнення такої ворожості спричинить до руйнування або втрати семітської єдності («the racial bond of the Semites would have been broken or loosened») [125, р.359-360]. Як видно, А.Леруа-Больє скептично ставився до віддалених наслідків емансипації єврейства. Частково він був виявився правий.

Характерно, що практично в усіх досліджених нами роботах іноземних авторів першого періоду, присвячених іншим проблемам Російської імперії, обов'язково є місце для «єврейського питання». Це свідчить про увагу і цікавість тогочасного європейського читача до цієї проблеми.

Таким чином, перший етап розвитку російської єврейської історіографії характеризувався активним збиранням і публікацією джерел, становленням методології, історичної концепції і формуванням російської єврейської, або «російсько-єврейської» наукової школи.

Після приходу до влади більшовиків, юдейські студії зазнали обмежень і на теренах СРСР припинилися. В Європі і США історіографічна традиція продовжила своє існування і

успішний розвиток. В той же час, європейсько-американська діалка продовжувала успішно розвиватися на власних, відмінних від російської, методологічних принципах.

Другий історіографічний період хронологічно охоплює межі з кінця 1920 – початку 1930-х років і до початку 1990-х років. Межа між першим і другим періодом не є чіткою.

Як вказувалося вище, з 1930-х років існування єврейської історіографії в СРСР припинилося. З часу виникнення Держави Ізраїль, все, пов'язане з єврейством, швидко переходить до галузі політики та ідеології, а, отже, до сфери монопольного управління партійного апарату та контролю спецслужб. Із досліджень зникають згадки про всіх представників єврейства, чия діяльність не була пов'язана з історією радянського періоду. Навіть в енциклопедичних і довідкових виданнях відомості про євреїв і єврейство обмежуються буквально кількома словами. Єврейська нація і єврейська історія зникають із радянського історичного дискурсу, начебто їх ніколи і не було.

Декілька дуже коротких і дуже побічних згадок про євреїв міститься в роботі В.Кабузана, присвяченій заселенню Новоросії. Визнаючи, в принципі, внесок єврейського населення у процес заселення та освоєння південноукраїнських земель, дослідник висловлює власне негативне ставлення до багаторічних і безплідних спроб залучення єврейства до сільськогосподарської праці. В цілому, вести мову про існування єврейських досліджень з другої половини 40-х років до кінця 90-х років ХХ сторіччя в СРСР немає сенсу. Відомий дослідник російського єврейства, британський професор Джон Дойл Клір (John Clier) зазначав, що євреї «безслідно зникли... з радянської історіографії за період 30 – 80-х рр. ХХ ст. Навіть як суб'єкти радянського антисемітизму вони виступали не як євреї, а як сіоністи» [121, с.6].

Історична юдаїка продовжувала своє успішне існування лише за межами СРСР. З 1930-х років юдейські студії концентруються в США. Це привело до припинення публікацій російською та ідиш і переходу на англійську. Однак істотною і практично невіршеною проблемою закордонної юдаїки був гострий дефіцит архівних матеріалів.

Із останніх російськомовних видань слід відзначити лише видану 1960 році у Нью-Йорку, за ініціативою М.Вішницера збі-

рку «Книга о русском еврействе...» [53]. Більшість авторів збірки були сучасниками і учасниками описуваних подій, тому у виданні присутній елемент мемуарності. Автори прагнули охарактеризувати процес формування в середовищі російського єврейства суспільних течій і рухів, вклад єврейства в соціально-економічний розвиток Росії, боротьбу російського єврейства за національні і політичні права. Однак, на нашу скромну думку, як для 60-х років це вже була певна ремінісценцією старої російської єврейської історіографії.

У 1960-1970-ті роки році в закордонній історіографії єврейства відбуваються суттєві події, що змінили напрямок її руху і зумовили відмову від традиційної концепції єврейської історії. Група американських, англійських та ізраїльських вчених започаткувала відкритий і повний перегляд висновків, зроблених в попередніх роботах єврейських (в першу чергу, русько-єврейських) істориків, ставши фундаторами «ревізійністського» напрямку в юдаїці. Важливим (можливо, провідним, або, навіть, єдиним) чинником такого наукового повороту були кардинальні зміни у близькосхідній політиці, обумовлені зміною пріоритетів США в цьому регіоні, обставинами і наслідками арабо-ізраїльської війни 1967 року, подальшим активним американо-ізраїльським зближенням і виходом Ізраїлю на арену великої світової політики. За цих умов підтримка ідеологічно детермінованої радянської історіографії в питанні погромів ставала на заваді великій політиці і американська (швидше) та ізраїльська (повільніше) юдаїка перейшли на більш прагматичні та історично обґрунтованіші позиції.

У 1964 році Ганс Дж. Роджер (Hans J. Rogger), професор російської історії Каліфорнійського університету (США), своїми статтями започаткував перегляд, майже, догматів російської єврейської історіографії, щодо антиєврейської обмежувальної політики російського уряду і можливої участі влади у провокації та організації погромів. Г.Роджер доводив, що урядова політика у відношенні єврейства не була антиєврейською. (До речі, тезу про подвійність та *остаточну невизначеність* урядової політики щодо єврейства, висловлював ще М.Миш [81, 2]). На переконання Г.Роджера, російський уряд не провокував і не організовував погроми. Він лише бездарно придушував їх і так же бездарно

інтерпретував в подальшому [138]. Слід сказати, що у 1990-х роках, на більш широкій джерельній базі, російська дослідниця Л.Гагагова (Казань), на межі методів соціології та історії, переконливо доводила відсутність будь-якого урядового впливу на виникнення погромів. *Погроми розглядались нею як об'єктивно обумовлений наслідок зіткнення двох, культурно і цивілізаційно відмінних, етносів.*

Без перебільшення, фундаментальний внесок в сучасну єврейську історіографію зробив відомий американський історик Салло Вітмайер Барон, якого з легкої руки його біографа Р.Лайберлеса називають «архітектором єврейської історії». У своїх працях [109] С.Барон доводив, що антисемітизму і юдофобству в історіографії єврейської історії надається перебільшена роль. Він пропонував відмовитися від застарілої гретцівсько – дубновської так званої «лакримозної», або «сльозливої» концепції, в якій історія єврейства розглядається як безперервний ланцюг страждань і поневірянь. С.Барон вважав, що концепція С.Дубнова щодо унікальності єврейської історії є хибною, оскільки всі народи розвиваються за усталеними законами суспільного розвитку і єврейський народ – не виключення. Втім, попри академічне визнання, ці ідеї С.Барона й досі викликають дискусії.

У 1970 році з'являється теоретично важлива стаття Ричарда Пайпса [135], присвячена дослідженню процесу формування «смуги осілості». Р.Пайпс звертає увагу на ту обставину, що історики російського єврейства, в тому числі, Ю.Гессен, С.Дубнов, а також С.Барон, розглядають проблеми єврейства поза зв'язком з проблемами неєврейського оточення, поза контекстом російських законів та інституцій [Pipes, с.3]. На думку Р.Пайпса, урядове ставлення до євреїв є «побічним продуктом обставин, які лише зовсім небагато стосуються, або взагалі не стосуються того, що пов'язане з євреями» [135, р.3]. Як показав Р.Пайпс, у російській владі був вибір: залишити євреїв в общині або вжити заходів щодо їх соціалізації та акультурації. Р.Пайпс піддав критиці позицію С.Дубнова щодо смуги осілості. За Р.Пайпсом, оскільки обмеження стосовно права вільного пересування мали всі стани, а не тільки євреї, то небажання Катерини II допустити євреїв у внутрішні губернії вмотивоване не більше, ніж прагненням захистити російських торговців і ремісників від

еврейської конкуренції [135]. Р.Пайпс також вважав, що заходи щодо євреїв не носили антиєврейського обмежувального спрямування.

Ізраїльський історик М.Аронсон (Michael Aronson) обґрунтував і дослідив сукупність чинників соціально-економічного характеру, спільна дія яких спричинила антиєврейські погроми в південноукраїнських землях 1880-х років [106-108]. Збідніння значної частини місцевого населення внаслідок процесів урбанізації та індустріалізації, на думку дослідника, стало провідною причиною посилення ксенофобії та антисемітизму.

Канадський історик Е.Хаберер в своїй монографії, аналізуючи причини активної участі єврейства в народницькому русі, робив висновок про вирішальну роль в цьому модернізаційних процесів в середовищі російського єврейства, що відбувалися у другій половині ХІХ сторіччя [118].

Професор Колумбійського університету М.Станіславський, розвиваючи ревізійністську традицію, піддав критичному перегляду питання єврейської рекрутчини. М.Станіславський розглядав її в контексті прагнень царя до інтеграції євреїв в російське суспільство і їхньої акультурації через армію, яка, власне, для самого царя була і російським суспільством і російською культурою [143].

Безперечно, головною подією другого періоду історіографії було виникнення ревізійністської течії та започаткування процесу кардинального перегляду основних догматів єврейської історії. В рамках ревізійністської концепції з'явилася можливість відійти від примітивної філосемітсько-антисемітської подвійності. Історія єврейства в новому об'єктивному висвітленні позбулася штучної окремішності, такого ж штучного протиставлення історії інших народів, надмірної міфологізації, залишків провіденціалізму. Єврейська історіографія отримала нову перспективу розвитку.

Початок третього періоду історіографії обумовлений відновленням юдейських студій в Україні. В певній мірі це здійснювалося силами не фахових істориків. Швидко, втім, юдейськими студіями перейнялися фахівці.

Вітчизняна історіографія історії єврейства, створена на початку 1990-х років, не має попередньої традиції. В історичних

дослідженнях 1990-х років відчувався вплив російськомовної історіографії першого періоду, а згодом і європейсько-американський гілки. Помітні й ознаки політичної кон'юнктури та суб'єктивних політико-історичних уподобань авторів, для окремих досліджень є притаманною суперечливість історичних оцінок.

У 1992 році побачила світ, написана у співавторстві О.Найманом та Я.Хонігсманом, книга «Євреї України». Видання не було позбавлене суттєвих недоліків, але було першим в своєму роді і тому ми уникаємо його детальної оцінки. Десятиріччям пізніше вийшла книга О.Наймана «Історія євреїв України» [68]. Кращою стороною дослідження є залучення широкого кола історіографії і документальних джерел, багатий фактичний матеріал. Значна увага приділяється економічному становищу єврейства південноукраїнських земель.

Український дослідник Б.Беренштейн обстоює ту позицію, що смуга осілості відіграла також і позитивну негативну роль, дозволивши зберегти компактне проживання єврейських громад, забезпечити розвиток внутрішньоетнічної соціальної допомоги, досягти поглиблення національної національну самосвідомості [4]. Зауважимо, що ця його позиція перекликається з розповсюдженою точкою зору стосовно позитивної ролі середньовічних єврейських гетто, які не стільки убезпечували християн від «згубного єврейського впливу», скільки захистили євреїв від асиміляції і зберегли їх ідентичність.

У дисертаційній роботі О.Безарова «Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX ст.» вперше в сучасній українській історіографії комплексно досліджується політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX ст [3]. Правове та соціально-економічне становище єврейського населення Південно-Східної України у другій половині XIX ст. досліджується розкриваються в дисертаційній роботі В.Гончарова [36].

Участь єврейства у суспільних рухах, в т.ч., в південноукраїнських землях, в певній мірі знайшла відображення у дослідженнях проф. С.Г.Світленка (Дніпропетровськ), адже єврейство складало значну, а, іноді і основну частину учасників цих рухів. Вже в ранніх своїх роботах С.Світленко приділяє

значну увагу, крім інших, суспільній діяльності катеринославських євреїв О.Аптекмана, А.Баха, Н. Геккера, інших [86]. Цінні відомості з цього питання містяться також в одній з останніх монографій історика, присвяченій суспільно-політичним рухам Катеринославщини [88].

Заслуговує на увагу і робота М.Шестоपालа «Євреї в Україні», яка, втім, піддається критиці за антисемітизм та елементи юдофобії [101]. Дійсно, автор, на жаль, був доволі різким в оцінках вкрай складних міжнаціональних стосунків, а підбір фактів є дещо однобоким. Втім, слід визнати, що на сьогодні це є чи не найдокладніша наукова праця, присвячена українсько-єврейським стосункам.

Сучасна українська юдаїка знаходиться поки що в стадії становлення. Свідченням цьому є незначна кількість монографій і дисертаційних досліджень. Основна проблематика досліджень сучасних вітчизняних істориків оприлюднюється в наукових збірниках, матеріалах наукових конференцій та в науковій періодиці.

Продовжує свій плідний розвиток *європейсько-американська історіографічна гілка*. Все більш відчутним стає її істотний інтелектуальний вплив на розвиток юдейських студій в Україні. Виділимо лише деякі досягнення першої. У 1992 році у Кембриджі (Велика Британія) виходить теоретично важлива збірка наукових праць, у створенні якої брали участь провідні історики-юдаїсти Європи і США: М.Аронсон, А.Грінбаум, Е.Хаберер, Д.Клір, Ш.Ламброза, Х.Роггер, інші. Ця збірка фактично підвела підсумок під майже 30-річними дискусіями стосовно природи феномену російських єврейських погромів. Визнавалася відсутність доказів причетності влади до організації погромів, хоча і визнавалася недостатня активність у своєчасному придушенні та попередженні останніх. Натомість, визнавався перспективним підхід, що пояснював погроми дією всієї сукупності соціальних, економічних, гуманітарних та інших чинників об'єктивного характеру. Звернемо увагу і на обережне твердження Д.Кліра, стосовно існування зацікавленості єврейства (навіть «hidden agenda» – «таємної стратегії») у активізації громадської думки за кордоном, «гальванізації уряду стосовно жорстких заходів» та дискредитації місцевих органів влади у зв'язку з погромами [122, р.34].

Йоханаан Петровський-Штерн (США), досліджуючи питання «євреї і армія», приходять до висновку, що в модернізаційних процесах в середовищі єврейства ХІХ – на початку ХХ сторіччя вирішальну роль відіграла армія [75, с.421]. Однак, на наш погляд, характеризуючи в цілому становище євреїв за часів Олександра І та Миколи І, Й.Петровський-Штерн виглядає необґрунтовано оптимістичним. Його твердження парадоксальні: «становище євреїв в останні роки правління Олександра І було не тільки задовільним – воно було привабливим, як економічно, так і духовно», пише автор [75, с.30]. Зазначимо, що ця теза історика вносить розкол (досі не усвідомлений, до речі) у вже добре вибудований фундамент концепції єврейської історії другої половини ХІХ – першої половини ХХ сторіччя і, на наш погляд, потенційно може спровокувати нову ревізійністську хвилю в сучасній юдаїці.

В монографії С.Циперштейна (Стенфорд, США) розглядається процес формування одеської єврейської общини, особливості її соціального та культурного розвитку. С.Ципперштейн звертає увагу на неоднорідність межі осілості, виділяючи в ній три регіони, що відрізнялись географічно, етнічно та культурно: литовсько-білоруський, український і новоросійський. На прикладі Одеси історик показує, що культурна трансформація єврейства стала результатом глибокої кризи ортодоксального юдаїзму. Дослідник робить важливий висновок, що причинами швидких модернізаційних процесів в середовищі одеського єврейства були віддаленість від традиційних єврейських центрів, пріоритет матеріальних цінностей і швидке зростання ролі міста, як центра російської культури [98].

Дослідження істориків Ізраїлю в більшій мірі присвячені історії власне держави Ізраїль, історії сіоністського руху, розвитку іудаїзму і в дещо в меншому ступені стосуються історії єврейства, наприклад, Російської імперії чи то України. Слід відмітити декілька цікавих досліджень, зокрема, три роботи Еліяху Фельдмана: «*Єхуде Русія биме ha-махпека га-рішона ве-га-погромім*» [146], присвячену проблемі погромного насильства в історії єврейства, другу, стосовно аспектів єврейської політики уряду Столипіна (*Аль йоцмато шель Столипін ле-хархів ет зе-куйотам шель Єхуде Русія бі-шенат 1906*) [147] і третю, де роз-

глядається історія єврейства Бесарабії (*Толдот га-Єхудім бе-Бесарабіаг ад соф га-маг га-19*) [148]. Неоцінним, хоча і складним у застосуванні, з огляду на мову іврит, є бібліографічне дослідження І.Коена, Ш.Шмерука і М.Пекарца «*Пірсумім Єхудім бі-верит га-Моацот, 1917 – 1960: решимот бібліографійот*» [149], присвячене єврейським публікаціям в СРСР (переклад з івritу наш). Не можна також обійти увагою дослідження Лейба Цитрона «*Мі решит еме га-тенуаг ад ше-ніташер ваад Ховевей-Ціон бе-Одісаг*» [153], присвячене історії руху Ховевей-Ціон, що справив визначний вплив на виникнення сіонізму, тощо.

Виокремимо також відзначити монографію ізраїльського історика М.Поліщука, присвячену єврейським громадам Одеси, а також Херсона, Миколаєва та деяких інших міст Півдня України [77]. Детальна увага приділена соціальним умовам функціонування єврейської громади, релігійним реформам, змінам в управлінні общиною, діяльності Товариства розповсюдження просвіти серед євреїв Росії. Цінною рисою дисертації є широке використання матеріалів архівів південних міст України, здебільшого – Одеси.

Прагнення до узагальненого, інтегрованого розуміння історії єврейства знайшло свою реалізацію у підручнику «Історії євреїв Росії» створеному колективом авторів із Ізраїлю, США та Росії [50]. Цікавим для нашого дослідження є вміщений в підручнику огляд єврейської культури XIX – початку XX сторіччя, анонсований авторами як спроба «*послідовного історико-культурологічного опису*» в цій сфері.

Деякий час тому увагу громадськості привернула книга О.І.Солженицина «*Двісті років разом*». При багатьох позитивних моментах, робота, на жаль, не позбавлена відчутної імперської упередженості і вторинності. Зайва злободенність, дискусійність багатьох позицій, публіцистичний жанр твору та особистість автора вимусили нас уникнути більш детального аналізу твору.

Окремо слід зупинитися на особливому значенні для єврейських студій енциклопедичних видань. Фундаментальним внеском в науку про єврейство, важливою віхою на шляху розвитку єврейської історіографії стала «*Єврейська енциклопедія*». Англomовне видання енциклопедії відбувалося у 1906-1912 роках у Нью-Йорку, російськомовне – у 1909-1914 в Санкт-

Петербурзі. В російському варіанті зміст деяких енциклопедичних статей був підданий змінам, зокрема, цензурного характеру, тому відрізнявся від нью-йоркського видання. Протягом всього ХХ сторіччя і дотепер, не дивлячись на зрозумілі недоліки, ця енциклопедія є важливим, а, іноді, унікальним джерелом відомостей з усіх аспектів єврейської історії, в тому числі, з історії єврейства південноукраїнських земель. Відомості про це подані в енциклопедичних статтях, присвячених єврейству міст і містечок Півдня України наприклад, Катеринославу, Одесі, Єлісаветград, Херсона) та низці єврейських діячів краю.

На сьогодні ж найбільш інформативною є 22-томна «Encyclopaedia Judaica», відомості з якої значно доповнюють та конкретизують наші знання та уявлення з багатьох питань. На відміну від «ЕЭ», «ЕJ» носить більш глобальний та універсальний характер, відтак історії російського єврейства у виданні приділена якісно менша (хоча і відповідна) увага.

Слід також звернути увагу на, меншу за обсягом, але високоінформативну і такого ж високого наукового рівня «YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe», підготовлену Нью-Йоркським Інститутом єврейських досліджень YIVO. Зауважимо, що Інститут YIVO, як і більшість дослідників, традиційно відносить єврейство смуги осіlosti до східноєвропейського. Видання вийшло друком 2008 року і відображає найостанніші тенденції в юдаїці.

Таким чином, третій етап розвитку історіографії єврейства характеризується розширенням і поглибленням тематики історичних досліджень, залученням широкого кола нових, неопрацьованих джерел, здебільшого – з українських і російських архівів. Позначилася тенденція до наближення теоретико-методологічних позицій вітчизняних істориків до позицій іноземних вчених, в першу чергу дослідників США, Європи та Ізраїлю. В працях українських істориків відчувається прагнення подолати історичні упередження, образи і ексцеси, що зустрічалися на довгому шляху українсько-єврейських стосунків, дослідити історичні витоки складних процесів формування української модерної політичної нації.

Отже, протягом майже 150 років розвитку вітчизняної і зарубіжної історіографії досліджуваної проблеми, пройдено плі-

дний науковий шлях. На першому етапі проблема досліджувалась, здебільшого, лише в цілому. Відбувалося збирання і публікація джерел, створювалася методологія, історична концепція, формувалась класична російська єврейська («російсько-єврейська») наукова школа. Провідною фігурою цього періоду, незаперечним науковим авторитетом є постать С.Дубнова – загально визнаного фундатора сучасної єврейської історіографії. Європейсько-американська історіографічна гілка в цей час ще не має визначеного вектора розвитку, а пропоновані наукові дослідження просякнуті зайвою публіцистичністю і злободенністю.

На другому етапі розвиток історіографії на теренах СРСР припиняється, центр єврейських досліджень переноситься в Європу, а, згодом – до США. В цей час швидкими темпами формується європейсько-американська історіографічна гілка, пропонуються нові наукові підходи, методологія, відбувається спочатку поступовий перегляд гретцівсько-дубнівської історичної концепції єврейської історії, виникає надзвичайно науково плідна і модерна ревізійністська школа. Саме в цей час центрі наукової уваги постає східноєвропейське єврейство і, як його невід’ємна частина – українське єврейство. Визнаним науковим лідером цього періоду є професор Каліфорнійського університету (США) Сало Вітмайер Барон.

На сучасному етапі відбувається швидке і плідне відновлення єврейських студій на їх «історичній батьківщині» – в Україні. Втім, на сьогодні детальні дослідження проблеми на регіональному, із урахуванням досягнень європейсько-американської історіографічної гілки, є недостатніми.

---

*Влітку 1891 року суперінтендант Нью-Йорка Дж.Вебер і д-р У.Кемпстер перебували в Росії на доручення американського уряду, де досліджували причини масової еміграції євреїв до США.

**Ці ідеї Фрідлендера стали теоретичним фундаментом для, без перебільшення, видатної монографії (а спочатку докторської дисертації) Й.Френкеля «Пророцтво і політика» (див. відповідне посилання).

Джерела та література

1. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. Часть 1. Очерки Днепра / Александр Степанович Афанасьев-Чужбинский. – С-Пб. – 1861. – 465 с.
2. Барталь Израэль. От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772-1881 гг.: Пер. с англ. и иврита. – Иерусалим: «Гешарим». – Москва: «Мосты культуры». – 2007. – 262 с.
3. Безаров О.Т. Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці ХІХ століття (1881-1894 рр.). Автореферат дис. канд. іст. наук. – Чернівці. – 2003. –
4. Беренштейн О.Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині ХУІІІ-першій половині ХІХ століття (за матеріалами Правобережної України): Дис. канд. іст. наук: 07.00.07 / НАН України; Інститут національних відносин і політології. — К. — 1995. — 218 с.
5. Бен-Ами М. Наше еврейское мироедство и его главная причина // Восход. – 1884. – Кн.8 (август). – паг. 2-я, с. 1 – 21.
6. Бикерман И.М. Роль евреев в русской хлебной торговле. – С-Пб., Тип. Л.Я.Ганзбурга. — 1912. — 56 с, II с.
7. Биншток Л. М. Вопрос об еврейских училищах / Лев Моисеевич Биншток. – Москва: В Университетской типографии (Катков и К°). – 1866. – 54 с.
8. Бланк Р.М. Роль еврейского населения в экономической жизни России. – Спб., тип. Первой С-Пб. труд. арт., 1908. – 64 с.
9. Блюх И.С. Антиеврейские беспорядки 1881-1883 годов. Сравнение благосостояния населения по его приросту в губерниях черты еврейской оседлости и великороссийских. Из книги И.С.Блюха «Сравнение материального и нравственного благосостояния губерний западных, великороссийских и польских», в 5 томах (С.-Пб, 1901). – паг.1. – 98 с. + 54 таблицы без нумерации (библиографическая редкость) – в фондах НСБ РГИА. (Наклад і цілісність видання втрачені. Бібліографічний опис за каталоговою карткою Науково-довідкової бібліотеки РДІА).
10. Блюх И.С. Участие евреев в сфере ремесленной деятельности. Из книги И.С.Блюха «Сравнение материального и нравственного благосостояния губерний западных, великороссийских и польских», в 5 томах (С.-Пб, 1901). (библиографическая редкость) – С. 57-100 (сторінки, що збереглися). — в фондах НСБ РГИА. (Наклад і цілісність видання втрачені. Бібліографічний опис за каталоговою карткою Науково-довідкової бібліотеки РДІА).

11. Блюменфельд Г. Экономическая деятельность евреев на юге России // Восход, 1881. — Кн. 9 (сентябрь). — С.175-219.
12. Блюменфельд Г. Торгово – промышленная деятельность евреев в Одессе // Восход. – 1884. – Кн.4 (апрель). – паг 2-я, С. 1 – 14.
13. Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика – идеология – хозяйство – быт. По архивным материалам. – М.: Изд-во М.М. и С. Сабашниковых.— 1928. – 200с., с факсимиле.
14. Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи (по материалам сечевого архива) // «Исторический сборник», Л., 1934, т. 1
15. Брамсон Л.М. Еврейское профессиональное образование в прошлом и настоящем. — СПб, Типо-литография А.Г.Розена (А.Е.Ландау). — [по цензурному разрешению 1904?].—26 с. (Перед заглавием: Доклад Л.М.Брамсона)
16. Бруцкус Б.Д. Очерк экономического положения евреев в России [Текст] // Очерки по вопросам экономической деятельности евреев в России. – Вып. 1. – Спб., 1913 – С. 1–70.
17. Бруцкус Б.Д. Профессиональный состав еврейского населения России. По материалам Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года [Текст, таблицы] / Бруцкус Б.Д. — С.-Петербург. – Типография «Север». – 908. – паг.1. – 80 с. – паг.2. – 266 с. (Перед заглавием: Еврейское колонизационное общество. Статистико-экономические очерки и исследования. Выпуск II).
18. Бурштейн Л. К истории «Духовно-библейского братства» // Пережитое. Сборник, посвященный общественной и культурной истории евреев в России. — Т.1. — С-Пб. — 1908. — паг 2. — С. 38-41.
19. Бухбиндер Н. А. Материалы для истории еврейского рабочего движения в России. Выпуск 1: Материалы для биографического словаря участников еврейского рабочего движения / С предисловием Невского В.И.— Москва -Петербург. — 1923. 142 с.
20. Бухбиндер Н. История еврейского рабочего движения в России: По неизданным архивным материалам / Бухбиндер Н.— Л., Акад. изд-во, 1925.— 388 с.
21. Варзер В. Евреи-арендаторы в Черниговской губернии (Очерк из экономического быта Малороссии) // Отечественные записки. – Б/м., б/г.-[С-Пб?].— [1900?].
22. Вейцблiт I.I. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897 – 1926 років. – Кременчуг, 1930. – 186 с.
23. Гессен Ю.И. Из летописи минувшего // Пережитое.—Т.II—СПб.: Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон., 1910 —С.306-316
24. Гессен Ю.И. Велижская драма: Из истории обвинения евреев в ритуальных преступлениях. СПб., 1904. 148 с. + 12 с.

25. Гессен Ю.И. Из сороковых годов. Граф П.Киселёв и Моисей Монтефиоре // Пережитое.—Т.IV. — СПб.: Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон., 1913.—С.149-180
26. Гессен Ю.И. История еврейского народа в России.: В 2-х т. — Ленинград, 1925 — 1927. — 242/234 с.
27. Гессен Ю. И. История еврейского народа в России / Издание исправленное, с предисловием и библиографией, составлено В.Ю. Гессеном при участии В. Е. Кельнера. Москва — Иерусалим., 1993.—236 с.
28. Гессен Ю.И. История евреев в России. СПб., 1914. 4 с. + 346 с. + 7 с.
29. Гессен Ю.И. Кровавый навет в России. М., 1912. 32 с.
30. Гессен Ю.И. Первый русско-еврейский орган // Пережитое. — Т.3. — СПб. : Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон — 1911. — С. 37-59.
31. Гессен Ю. И. Социально-экономическая борьба среди евреев в России в 30-х — 50-х годах XIX века: (Вокруг податных повинностей и рекрутчины) // Еврейская летопись. Л. — М., 1926, сб. 4. — С. 45–56.
32. Гессен Ю.И. Попытка эмансипации евреев в России. По неизданным материалам // Пережитое.—Т.1.—С-Пб.:Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон.—1909. — С.144-163.
33. Гессен Ю.И., Толстой И.И. Факты и мысли. Еврейский вопрос в России / Юлий Исидорович Гессен, граф Иван Иванович Толстой. — С-Пб. — Типография т-ва «Общественная польза». — 1907. — 135 с.
34. Голицын Н.Н. История русского законодательства о евреях. 1649-1825 гг.—С-Пб, 1886.—1116 с
35. Гольденвейзер А.А. Правовое положение евреев в России // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года.— Иерусалим: «Гешарим», Москва: РПО «Мосты культуры»; Минск: ООО «МЕТ»; 2002.—С.115-158.
36. Гончаров В., Нестерцова С. Єврейська початкова освіта в Україні наприкінці XIX—на початку XX століть (на матеріалі Маріупольського повіту Катеринославської губернії) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.—Випуск XII.—Запоріжжя, 2000. - С. 21
37. Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861-1917. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.—Донецьк, 2005
38. Горнберг Б. Эмиграция и иммиграция. Работы эмиграционной комиссии в Штутгарте / Горнберг Б. — Вильна : Трибуна. — 1907. — 71 с.
39. Горшков Д. Из пришлого нашего земства. Очерки и справки. Отдельные оттиски из Ежегодника Голоса Юга. — Е-гр, 1913.

40. Действующее законодательство о евреях (По Своду Законов с разъяснениями) / Сост. Вайнштейн Е.В. — Киев : Радомысль, Типография Мажбиц. — 1911.—
41. Дижур И.М. Евреи в экономической жизни России // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года. — Иерусалим: «Гешарим», Москва: РПО «Мосты культуры»; Минск: ООО «МЕТ». — 2002. — С.159-186.
42. Драгоманов М. Евреи и поляки в юго-западном крае // Вестник Европы. — 1875. — Т. IV (LIV). — Кн. 7. — с. 133-179.
43. Дубінець С. Про вклад євреїв у торгівлю Південно-Східної України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — 2002. — с.14-19.
44. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе, его культуре и прошлом и настоящем / Под ред А. Гаркави, Л. Кацнельсона.: В 16 т. — СПб.: Изд. Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз. — Эфрон, 1906. — 1913.
45. Житецкий И. Евреи в Южной России (Историческая справка) // Киевская старина: ежемесячный исторический журнал.—1901, №1, январь, с. 57-80.
46. Житецкий И. Евреи в Южной России. Формы труда у евреев в Южной России (Историко-этнографические заметки) // Киевская старина: ежемесячный исторический журнал.—Т.LXXIV.—1901, № 7-8, июль-август, с.1-45.
47. Законы о евреях: сист. обзор действующих законоположений о евреях с разъяснениями Правительствующего Сената и центр. правительств. установлений: с постатейным, хронол. и алф.-предм. указ./ Сост. помощник присяж. пов. Я.И. Гимпельсон; под ред. и с предисл. присяж. пов. Л.М. Брамсона.—СПб.: Т-во «Юриспруденция», 1914 - 1915.- Т.1.—440с.(С1-440)
48. Законы о евреях: сист. обзор действующих законоположений о евреях с разъяснениями Правительствующего Сената и центр. правительств. установлений: с постатейным, хронол. и алф.-предм. указ./ Сост. помощник присяж. пов. Я.И. Гимпельсон; под ред. и с предисл. присяж. пов. Л.М. Брамсона.—СПб.: Т-во «Юриспруденция», 1914 - 1915.- Т.2.—479с.(С 441-920)
49. Записка о причинах беспорядков на юге России, представления Его Сиятельству Графу Кутайсову, командированому по Высочайшему повелению для расследования противоеврейских беспорядков, одесским городовым раввином д-ром Швабахером / Перевод С.И.Сычевского. — Одеса: Типография Л.Нетче, 1881. — 52 с.
50. История евреев России. Учебник / Авт.колл.: Прайсман Л., (глава авт.колл.), Альтман И., Зиссерман-Бродская Д., Барановський С., и др. — М., Федерация еврейских общин России.—2007.—728с.

- р Дж. Россия собирает своих евреев. (Происхождение еврейско-вопроса в России: 1772-1825). — М.; Иерусалим: Мосты культуры — Gesharim. — 1999. — 352 с.
- ига о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 а.—Иерусалим: «Гешарим», Москва: РПО «Мосты культуры»; нск: ООО «МЕТ». — 2002. — 600с. : ил. — (Памятники еврей-й исторической мысли)
- ига о русском еврействе: 1917 — 1967 / Под ред. Фрумкина Я.Г., онсона Г.Я., Гольденвейзера А.А.— Иерусалим: «Гешарим», сква: РПО «Мосты культуры»; Минск: ООО «МЕТ»; 2002.— с— (Памятники еврейской исторической мысли).
- стомаров Н.И. Иудеям: объяснение по поводу слова «жид» // Ос-а. — 1862. — № 1. — С. 38 — 58.
- рин Ю. Евреи и антисемитизм в СССР / Ларин Ю. (Лурье Миха-Александрович).—М.-Л.: Госуд. изд-во, тип. «Красный пролета-й» в Мск.—1929.—311с.
- анда В.О. Полный хронологический сборник законов и положе-й, касающихся евреев, от Уложений царя Алексея Михайловича настоящего времени, от 1649-1873г. Извлечение из Полных Соб-ий Законов российской Империи. — С-Пб.:Типография В.Трубникова, 1874. — 1158с., (Алф. ук-ль XVIII с.)
- он А. Еврейско-народные школы в Кишиневе и Одессе: (К 50-юбилею 1-й еврейской школы в Кишиневе) // Восход. — 1888. — 8 (август). — паг.2-я. — С. 1 — 10.
- винский С.Г. Социальные корни антисемитизма в средние века и овое время / Проф. Самуил Горациевич Лозинский. — Москва : вист, Госуд.типогр.им. Евг. Соколовой в Ленинграде.—1929. — [3]с.
- рголин С.О. Евреи труженики. — С-Пб.—Разум.—1910.— 48с.
- рек П.С. Очерки по истории просвещения евреев в России: (Два питания) / Марек Петр Семенович.— М.: Об-во распростране-и правильных сведений о евреях и еврействе.—1909.—288 с.
- рек П. Борьба двух воспитаний: из истории просвещения евреев оссии // Пережитое.—Т.1.—СПб., 1909.—С.105-143.
- териалы для истории антиеврейских погромов в России. Т.1-2. : Тип. «Кадима». — 1919-1923. — Т.2. Восьмидесятые годы (15 еля 1881 г. — 29 февраля 1882 г.) / Под редакцией и со вступи-ьной статьей Г.Я. Красного-Адмони [Старый режим и еврейские ромы]. — Пг.-М., Гос. изд.—1923. — I паг.—XXXII с, II паг.— с., III паг.—V с.
- ргулис М.Г. Вопросы еврейской жизни. Собрание статей Г.Моргулиса / Моргулис Михаил Григорьевич.— С-Пб. Типо-лит. Е.Ландау.—1889.—[8], VI, 594 с.

64. Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина ХІХ-початок ХХ ст.). Автореф... канд.іст.наук. – Харків – 2005.
65. Мыш М.И. Борьба правительства с питейным промыслом евреев в селах и деревнях // Восход –1881, Кн. 8 (август).—С.15-47;
66. Мыш М.И. Погромы и их причины // Восход.—1883.—Кн.1/2.—С.209-222; Кн. 9 (сентябрь).—С. 1-21.
67. Натанс Б. За чертой: Евреи встречаются с позднимперской Россией / Пер. с англ.—М.:РОССПЭН, 2007.—463с., 12л. ил.
68. Найман О.Я. Історія євреїв України. – Київ. – 2002. – 496 с.
69. Некрасова М. Дореволюционные российские либералы и антисемитизм // Корни. Вестник Народного университета еврейской культуры в Центральной России и Поволжье.-№3-4.-Саратов – Нижний Новгород.-1995.—
70. Неманов Л.М. Экономическое положение еврейского пролетариата в России / Лев Моисеевич Неманов. — Ростов-на-Дону : Изд.Н.Парамонова «Донская речь». — [1906 ?]. — 40 с.
71. Нольде Э.Ф. Питейное дело и акцизная система. Ч.2 / барон Эдуард Федорович Нольде. – С.-Пб. : Тип. бр.Пантелеевых. – 1883 [2]. – 167 с.
72. Оршанский И.Г. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. С-Петербург.:Типография О.И.Бакста, Екатерининский кан., д.№2-6.—1877.— 439 с.
73. Пасманик Д.С. Экономическое положение евреев в России. – Одесса, 1905
74. Пережитое. Сборник, посвященный общественной и культурной истории евреев в России.—Т.І.—С-Пб. — 1908. — паг.1.—324 с. — паг 2. (приложение).— 59 с.
75. Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1924. — Москва : Новое литературное обозрение. — 2003. — 556 с., ил.
76. Пірко В. Заселення Степової України в ХVІ – ХVІІІ ст. – Донецьк: Український Культурологічний Центр, 1998. – 124 с.
77. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881-1904.— Иерусалим: Изд-во Гешарим,— Москва: Мосты культуры.—5762-2002, 446 с.
78. Рафес М.Г.Первая русская революция и еврейские рабочие // 1905. Еврейское рабочее движение. М.-Л.,1928
79. Рафес М.Г.Очерки по истории еврейского рабочего движения. М.-Л.: Госуд. изд-во, тип. «Красный пролетарий» в Мск. – 1929. – 254 с.
80. Розенберг И.Х. (Карл Форнберг). Еврейская эмиграция. Опыт стат. исследования / Исая Хаимович Розенберг. – Киев.: тип. Л.А.Лев. – 1908. – 94 с.

81. Руководство к русским законам о евреях / Составил присяжный поверенный М.И. Мыш. — Изд.4-е, С-Пб., Типография А.Бенке. — 1914. — 653 с.
82. Сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям правительствующего Сената и министерств / Составили И.В. Гессен и В. Фридштейн. — С-Пб. : Издание Юридического книжного магазина Н.К.Мартынова. — 1914. — 423 с.
83. Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. В 2-х тт. / [Брамсон Л.М., Бруцкус Б.Д, Белковский Г.А. и др]. — С.-Петербург : Издание еврейского колонизационного общества. — 1904. — Т.1. — 1904. — паг.1. — XLVI с. — паг.2. — 411 с.
84. Сватиков С.Г. Евреи в русском освободительном движении // Евреи и русская революция. — Москва-Иерусалим, - Изд. «Гешарим». — 1999. — с.48
85. Свет Г. Русские евреи в сионизме и в строительстве Палестины и Израиля // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года.—Иерусалим: «Гешарим», Москва: РПО «Мосты культуры»; Минск: ООО «МЕТ»; 2002.—239-275.
86. Светленко С.И. Революционно-народническое движение 70-х годов XIX века на Украине в воспоминаниях современников. — Днепропетровск: ДГУ. — 1990. — 75 с.
87. Світленко С.І Народництво в Україні 60-х – 80-х років XIX століття. Аналіз публікацій документальних джерел. — Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ. — 1995. — 240 с.
88. Світленко С.І. суспільний рух на Катеринославщині 50-х – 80-х роках XIX століття : Моногр. — Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту. — 2006. — 268 с.
89. Свод Законов Российской Империи: в пяти книгах // Под редакцией и с примечаниями И.Д.Мордухай-Болтовского, юрисконсульта Министерства Юстиции и преподавателя гражданского судопроизводства в Императорском Училище Правоведения. Составили: Н.П.Балканов, С.С.Войт и В.Э.Герценберг.—С-Петербург, Русское книжное товарищество «Деятель».—1912.—792с., Алф. ук-ль: 109с.; В надзаг.: Издание неофициальное.
90. Слизберг Г.Б. Барон Г.О.Гинцбург и правовое положение евреев // Пережитое. Сборник, посвященный общественной и культурной истории евреев в России. — Т.П. — С-Пб. — 1910. — паг.1. — С. 94-115.
91. Сосис И. Общественные настроения эпохи «великих реформ»//Евреи в Российской империи XVIII-XIX веков. Сборник трудов еврейских историков.- Москва-Иерусалим.—1995.—
92. Субботин А. Еврейский вопрос в его правильном освещении (в связи с трудами И.С.Блиоха).—С-Пб., 1903

93. Трунк И. Историки русского еврейства // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года. — Иерусалим: «Гешарим», Москва: РПО «Мосты культуры»; Мн.: ООО «МЕТ»; 2002. — С. 16-39.
94. Феллер М. Оцінка в українській політичній думці ролі єврейського народу в житті України // Єврейська історія та культура в Україні: матеріали конференції.—Київ, 1995.
95. Френкель Й. Пророчество и политика. Социализм, национализм и русское еврейство. 1862-1917. — Иерусалим: «Гешарим», Москва: «Мосты культуры». — 2008. — 847 с.
96. Френкин М. Захват власти большевиками в России и роль тыловых гарнизонов армии в подготовке и проведении Октябрьского мятежа / Френкин М. 1917-1918. — Иерусалим: Изд-во «Став». — 1982. — 400 с.
97. Фрумкин Б. Из истории революционного движения среди евреев в 1870-х годах // Еврейская старина. СПб., 1911, № 4. С. 221–248, 512–540.
98. Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры 1794 – 1881 / Ред. и пер. с англ. А. Локшина. — М.; Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 1995. — 205 с.
99. Чериковер И.М. История общества для распространения просвещения между евреями в России: (Культурно-общественные течения в русском еврействе). 1863-1913.гг. Т.1/ Под ред. и с предисловием С.М.Гинзбурга / Чериковер Илья Михайлович. — СПб. — Тип. И.Флейтмана и тип. И.Лурье и К°. — 1913. — XVIс., 257с., с илл. 8с.
100. Чубинский П. Свеклосахарные заводы Российской Империи с официальными статистическими о них данными за кампанию 1871-1872 г.—Київ.— 1875
101. Шестопал М.М. Євреї на Україні: Історична довідка / Упор. і передмова В.Яременка. — К.: МАУП — 2002. — 240 с.
102. Щукін В.В. Становище єврейського населення в Херсонській губернії в ХІХ – на початку ХХ століття. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — Миколаїв. — 2006.—
103. Юхнёва Н. «Мы были... мы жили» (О рассеянии евреев-ашкеназов в России) // Вестник Еврейского Университета.-№1.-Москва-Иерусалим.—1992
104. Яновский С. Труд в жизни евреев / Яновский Самуил Яковлевич. — Пг. : Изд-во еврейской ремесл. и труд. группы. — 1918. — 31 с.
105. Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. — СПб. — 1870. — 418 с.

106. Aronson I. Michael. Geographical and Socioeconomic Factors in the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia // *Hostages of Modernization: Studies of Modern Antisemitism 1870 – 1938/39. Austria – Hungary – Poland – Russia* / edited by Herbert A. Strauss. – Berlin – New-York: Walter de Gruyter. – 1993. – P. 1230 – 1243.
107. Aronson M. The Anti-Jewish Pogroms in Russia // *Pogroms: The Anti-Jewish Violence in Modern Russian History* / edited by John D. Klier, Shlomo Lambroza.— Cambridge University Press – 1992 – 393 p. – P.44-61
108. Aronson M. *Troubled Waters: The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia.* – Univ.of Pittsburgh Press – 1991. – 336 p.
109. Baron Salo W. *The Russian Jew under Tsars and Soviets.* – New York: Schockenbooks. – 1987. – 468 p.
110. Berk S.M. *Years of Crisis, Years of Hope: Russian Jewry and the Pogroms of 1881-1882.* New York: Westport et al., 1985. – 250 p.
111. C.A. *New Light on the Jewish Question in Russia* / preface by Samuel Hinds Wilkinson. – London : John Bale, Sons & Danielson, Ltd. – 1908. — 67 p.
112. *Die sozialen Verhältnisse der Juden in Rußland. Auf Grund des Amtlichen statistischen Materials bearbeitet vom Bureau für Statistik der Juden zu Berlin-Halensee im Auftrage des Zionistischen Aktions-Komitees.* – Berlin –Charlottenburg : Jüdischer Verlag. – 1906. – 68 seite.
113. Errera L. *The Russian Jews. Extermination or Emansipation?* [translated from French by Bella Löwy] / by Leo Errera, Professor at the University of Brussels and Corresponding Member of the Royal Academy of Belgium. With a Prefatory Note by Theodore Mommsen. — London : David Nutt, 270-271, Strand. — 1894. — 206 p.
114. Frederic H. *The New Exodus. A Study of Israel in Russia* / by Harold Frederic, author of “In the Valley”, etc. With illustrations / Frederic Harold. —New York: G.P.Putnam's Son's; London: W.Heinemann. — 1892. — 300 p.
115. Friedlaender I. *Past and Present. A Collection of Jewish Essays* / Israel Friedlaender. — Cincinatti: Ark Publishing Co. — 1919. — 488 p.
116. Friedlander I. *The Jews of Russia and Poland. A Bird's-eye View of their History and Culture* / Israel Friedlander, Ph.D., Professor at the Jewish Theological Seminary of America. — New York and London : G.P.Putnam's Sons, The Knickerbrocker Press. — 1915. — 214 p.
117. Greenberg L. *The Jews in Russia: The Struggle for Emancipation*, 2 vols, N.Y., 1944, 1951
118. Haberer Erich. E. *Jews and Revolution in Nineteen-Century Russia.* — Cambridge: Camb.univ.press. – 1995.—346 p.

119. Haberer Erich. E/ The role of jews in Russian revolutionary populism 1868-1887.—Toronto: University of Toronto. — 1988. — 735 p.
120. Joseph Samuel, Ph. D., Jewish Immigration to The United States from 1880 to 1910 // Studies in History, Economics and Public Law Edited by the Faculty of Political Science of Columbia University.—Volume LIX, Number 4, Whole Number 145.—1914.—p.423 (7)-625(209).
121. Klier John. D. Imperial Russia's Jewish Question, 1855-1881 Cambridge, Camb.univ.press. — 1995. — 534 p.
122. Klier John. D. The Pogrom Paradigm in Russian History // Pogroms: The Anti-Jewish Violence in Modern Russian History...— P. 13-38.
123. Klier John. D. Russian Jewry on the Eve of the Pogroms // Pogroms: The Anti-Jewish Violence in Modern Russian History...— P. 3-12.
124. Lanin E.B. The Jews in Russia. Reprinted from the Fortnightly Review, October, 1890, by Permission of the Proprietors. — [1890-1891?]. — 30 p.
125. Leroy-Beaulieu A. Israel among the Nations. A Study of the Jews and Antisemitism [translated by Francec Hellman] / Leroy-Beaulieu Anatole. — London : William Heinemann. — New York : G.P.Putnam's Sons. — 1895. — 385 p.
126. Leroy-Beaulieu A. L'Empire des Tsars et les Russes / Leroy-Beaulieu Anatole. — Tome III. La Religion. — Paris : Librairie Hachette et Cie, 79, Boulevard Saint-Germain. — 1889. — 671 p.
127. Leroy-Beaulieu A. The Empire of the Tsars and Russians [translated from the third French edition Zenaïde A. Ragozin] / Leroy-Beaulieu Anatole. — Part III. The Religion. — New York-London : G.P.Putnam's Sons, The Knickerbrocker Press. — 1896. — 601 p.
128. Levitats I. The Jewish Community of Russia 1844-1917 / Levitats Isaac. — Jerusalem: Posner. — 1981. — 242 p.
129. Orbach A. New Voices of Russian Jewry. A study of the Russian-Jewish Press of Odessa in the Era of the Great Reforms, 1860 – 1871. — Leiden: E.J.Brill. — 1980. — 222 p.
130. Outrages upon Jews in Russia (Reuters Telegrams) // The Jewish Chronicle. — 1881. — May, 6. — p. 11.
131. Persecution of the Jews of Russia 1881. Reprinted from the «Times», with Map and Appendix. — London: Printed in Spottiswoode & Co., New-Street Square. — 1882. — 31 p. (app.).
132. The Persecution of the Jews of Russia. With Appendix Containing a Summary of Special and Restrictive Laws, also A Map of Russia, showing the Pale of Jewish Settlement and a Letter reprinted from «The Times» of 5th November, 1890 / Issued by Russo-Jewish Committee. — London: Printed by Wertheimer, Lea & Co., Circus Place. London Wall. — 1890. — 71 p.

133. The Persecution of the Jews of Russia. With Appendix Containing a Summary of Special and Restrictive Laws, also A Map of Russia, showing the Pale of Jewish Settlement and a Letter reprinted from «The Times» of 5th November, 1890. A Report of the Guildhall Meeting held on 10th September, 1890, and the next of the Memorial to the Czar With its accompanying Letter from the Lord of Mayor / Issued by Russo-Jewish Committee. — London: Printed by Wertheimer, Lea & Co., Circus Place, London Wall. — 1891. — 110 p.
134. Pogroms: The Anti-Jewish Violence in Modern Russian History / edited by John D. Klier, Shlomo Lambroza. — Cambridge University Press — 1992. — 393 p.
135. Pipes R. Catherine II and the Jews: The Origins of the Pale of Settlement // Soviet Jewish Affairs. — 1975. — Vol. 5.— № 2.— P. 3 — 20.
136. Prelooker J. Under the Czar and Queen Victoria. The Experience of a Russian Reformer / Jaakoff Prelooker. — London : James Nisbet & Co. — 1895. — 240 p.
137. Raisin Jacob S. The Haskalah Movement in Russia / Jacob S.Raisin. — Philadelphia: The Jewish Publication Society of America. — 1913. — 355 p.
138. Rogger H. The Jewish Policy of Late Tsarism: A Reappraisal // Wiener Library Bulletin. — Vol.3. — №25. — 1973. — P.42-51.
139. Ruppin Arthur. Die Juden Der Gegenwart. Eine sozialwssenschaftliche studie. — 3 unveränderte auflage. — Berlin : Jüdischer Verlag. — 1920. — 275 s.
140. Ruppin Arthur. The Jewish Fate and Future [translated from Hebrew by E.W.Dickes]. — London : Macmillan and Co., Limited. — 1940. — 386 p.
141. Ruppin Arthur. The Jews of To-Day. [translated from German by Margery Bentwich] / Ruppin Arthur. — New York. : Henry Holt and Company. — 1913. — 310 p. [With an introduction by Joseph Jacobs, Litt.D.].
142. Russia and the Alien Question. An Individual Appeal to the British People / delivered by the Rev. Dr. Hermann Gollancz, M.A., D.Lit., Rabbi (Goldsmid Professor, University College, University of London). — London : Wertheimer Lea & Co. — 1905. — 30 p.
143. Stanislawski M. Tsar Nicholas I and the Jews: The transformation of Jewish society in Russia, 1825-1855 / Stanislawski Michael. — Philadelphia : Jewish Publication Society of America. — 1983. — 256 p.
144. (іврит) Гольдшътейн Йосиф. Бней ціон льціоніт. Толдот га-тікоаг га-ціоніт 1881 — 1914. — Тель-Авів : Бейт га-хоцаат лавів аль універсіте. — 1995. — 335 ам. (сторінок). (Сини Сіону — сіоністи. Історія сіоністського руху).

145. (іврит) Етінгер Самуел. Бен Полін ле-Русія. – Єрушалаім: Меркан Залман Шазар ле-Толдот Йісраель: Мосад Бялік. – 1992. – 230 ам (Сини Польщі та Росії, також можливо: Між Польщею та Росією).
146. (іврит) Фельдман Еліяху. Єхуде Русія биме ха-махпека га-рішона ве-га-погромим. – Єрушалаім : Хотсаат сефарим, Магнес прес, га-універсіта га-іврит – 1999. – 274 ам. (Російські євреї під час погромів і революцій).
147. (іврит) Фельдман Е. Аль йоцматו шель Столипін ле-хархів ет зекуйотам шель Єхуде Русія бі-шенат 1906. – Єрушалаім : га-имуийль. – 1987. – 130 ам. (Пропозиції Столипіна щодо зміни становища євреїв в Росії).
148. (іврит) Фельдман Е. Толдот га-Єхудім бе-Бесарабіяг ад соф га-маг га-19. – Єрушалаім : Енциклопедія шель Галуїот. – 1971. – 262 ам. (Історія євреїв Бесарабії у ХІХ сторіччі).
149. (іврит) Коен І.Й., Пекарц М., Шмерук Ш. Пирсумим Єхудиим бі-веріт га-Моацот, 1917 – 1960: решимот бібліографійот. – Єрушалаім : га-Гевра га-Історіт га-Ізрееліт. – 5721 (1961). – 502 ам. (Публікації про євреїв в Радянському Союзі, бібліографія).
150. (іврит) Ласков Шульман, Ешель Реувен. Га-Білуйїм. – Єрушалаім : га-Сіфрія га-Сіоніт. – 462 ам. (Білуйці).
151. (іврит) Пінкус Бенджамін. Єхуде Русія у-веріт га-Моацот: толдот міут ле-умі. – Кіріят Цедех Бокер: Універсіте Бен-Гуріон ба-Негев. – 1986 – 515 ам. (Історія євреїв Росії і Радянського Союзу: історія нижчої раси (букв: історія недостатньої нації).
152. (іврит) Шпігель Єхуда. Толдот Єхудім бе-Русія га-карпатім. – Тель-Авів. Хоцаат сефарим, Магнес прес, га-універсіта га-іврит – 1998. – 207 ам. (Історія євреїв російського Закарпаття).
153. (іврит) Цитрон Самуель Лейб. Толдот Хіббат-Ціон. Мі решит еме га-генуаг ад ше-ніташер ваад Ховевей-Ціон бе-Одісаг – Одісаг (Одеса): Хоцаат ваад Ховевей-Ціон бе-Одісаг. – [1914]. – 674 ам. (Історія Хіббат-Сіон. Утворення і діяльність комітету (товариства) Ховевей-Ціон в Одесі).

ЧИРВА Ю. І., доцент,
кандидат історичних наук,
КОРУП'ЯТНИК І. В.,
студентка IV курсу
історичного факультету КДПУ

БИТВА ПІД ЕЛЬ-АЛАМЕЙНОМ ЯК КОРИННИЙ ПЕРЕЛОМ У ПІВНІЧНІЙ АФРИЦІ В ХОДІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Битва під Ель-Аламейном – одна з найбільших операцій Другої світової війни у Північній Африці, в ході якої у жовтні-листопаді 1942 р. англо-американські війська під командуванням генерала Б. Монтгомері розгромили об'єднану італо-німецьку армію «Африка» фельдмаршала Е. Роммеля. Не зважаючи на те, що ця битва, як і Сталінградська, Курська та битва за Мідуей, теж знаменувала собою корінний перелом в ході війни, довгий час радянські та вітчизняні історики не приділяли їй належної уваги. Це пов'язано, перш за все, з тим, що в історіографії на довгий час укорінилася думка про те, що корінний перелом у ході Другої світової війни відбувався винятково на Східному фронті. Однак слід враховувати і той факт, що починаючи з листопада 1942 р. німці починають втрачати стратегічну ініціативу майже на всіх основних театрах бойових дій, тому не варто недооцінювати успіхів союзників в битві за Ель-Аламейн, яка й стала початком відступу італо-німецьких військ з Північної Африки.

Серед стратегічних планів німецького командування важливе місце займало захоплення країн Близького і Середнього Сходу. Восени 1942 р. італо-німецькі війська знаходились недалеко від Суєца й Александрії. Великого значення на цьому етапі набувала битва за Ель-Аламейн, в результаті якої мало вирішитися питання оволодіння Суецьким каналом, що мав забезпечити державам «вісі» вихід до Індії для з'єднання з військами мілітаристської Японії. Однак війська італо-німецької армії «Африка» під командуванням генерал-фельдмаршала Е. Роммеля були не в змозі продовжувати наступ: вони потребували негайного поповнення в особовому складі, бойовою технікою, озброєнням, боеприпасами, паливом. Проте, німецьке командування через ускладнення становища на радяно-німецькому фронті могло

відправити в Африку лише незначну кількість озброєння та спорядження. Крім того, навіть ця невелика частина транспорту, яка направлялася з Італії до Північної Африки, підлягала безперервним ударам англо-американської авіації. У зв'язку з цим, головне завдання армії Е. Роммеля полягало у зміцненні позицій і виграшу часу, поки не стабілізується ситуація на Східному фронті, що дало б можливість перекинути звідти військові угруповання до Північної Африки [3, с. 211].

Е. Роммель, стурбований тим, що його частини не мають можливості регулярно отримувати необхідні боєприпаси, починає критично оцінювати військову стратегію А. Гітлера. Командувач неодноразово відверто натякав фюреру про необхідність зміни стратегічних планів. Звісно ж А. Гітлер не міг змиритися з такою зухвалістю, тому він призначає на посаду командувача армії «Африка» Г. Штумме. За офіційною версією Е. Роммель разом з дружиною виїхав на лікування у Земмерінг [2, с. 403].

У відповідності до розроблених в США та Великобританії планів, восени 1942 р. передбачався повний розгром противника на африканському континенті наступом на захід з Єгипту та на схід з північно-західної Африки [5, с. 288]. Англо-американське командування намагалось максимально використати важке становище німецьких військ на радяно-німецькому фронті, яке постійно ускладнювалось, для розгрому італо-німецьких військ у Північній Африці. Встановлення повного контролю Великобританії та США в цьому регіоні мало важливе стратегічне значення. В політичному плані це забезпечувало б оволодіння сировинними ресурсами колоній Африканського континенту та зменшення там сфер впливу країн «вісі». Це мало задовольнити прагнення Великобританії поширити свої позиції на Середньому Сході та у Південно-Східній Європі; Північна Африка та прилеглі до неї райони могли б стати зручним плацдармом для вторгнення в Італію та Балкани, що відповідало американським сподіванням щодо досягнення їх впливу у французьких володіннях. Крім того, операції на цьому театрі воєнних дій були найменш ризикованими, оскільки противник не міг зосередити в цьому регіоні великі сили. В економічному відношенні перед союзниками відкривалися нові можливості здійснювати морські перевезення з Атлантики в Індійський океан через Суецький канал [3, с. 211 - 212].

До середини жовтня 1942 р. Е. Роммель мав у Північній Африці лише 4 німецьких і 8 італійських танкових дивізій, в яких нараховувалось менше 80 тис. чоловік, серед них було лише 27 тис. німців [4, с. 325]. Ці війська були ешелонізовані наступним чином: оборонні позиції займали 5 італійських дивізій, частини 164-ї піхотної дивізії та парашутної бригади Б. Рамке. В резерві для швидкої локалізації противника безпосередньо за піхотою на півдні розташовувалась ще одна німецька і одна італійська дивізії, на півночі – 2 німецькі та 2 італійські танкові й 2 моторизовані дивізії [6, с. 373]. Не зважаючи на те, що в розпорядженні Е. Роммеля було 500 танків і 300 літаків [5, с. 288], Б. Г. Ліддел Гарт зазначає, що німці могли розраховувати лише на 210 важких танків, оскільки 20 із 260 німецьких танків ремонтувалися, 30 були легкими танками Т-II, а 280 італійських танків були застарілих конструкцій [4, с. 326].

Командувач 8-ю британською армією Б. Монтгомері у майбутніх боях мав намір застосувати нову наступальну тактику. У зв'язку з цим, перед початком наступу він спочатку домігся повної переваги в людських і матеріальних ресурсах. 8-а англійська армія збільшилася до семи піхотних, трьох бронетанкових дивізій і семи окремих танкових полків. Англійці мали 1100 танків, у тому числі 400 важких американських машин типу «Грант». З США стали надходити нові, ще більш досконалі, танки "Шерман". Крім того, безсумнівною була перевага англійців у повітрі. Британські ВПС налічували більше 1500 літаків, з них 1200 базувалися в Єгипті та Палестині і були готовими підтримати наступ 8-ї армії. Б. Монтгомері основну масу своїх військ – два армійські корпуси – розташував на оборонних позиціях, а за північним флангом привів у бойову готовність танкові підрозділи [6, с. 373]. Пізніше перевага британської авіації ще більше зростала за рахунок залучення підтримки з боку літаків ВМС [1, с. 271].

Таким чином, британські війська в Північній Африці значно переважали військові сили країн «вісі». Перевага британців на морі й в повітрі ускладнювала отримання армією Е. Роммеля поповнення бойовою технікою, озброєнням, боєприпасами, паливом, що було однією з умов успіху цієї військової операції для англо-американських військ.

Задум наступальної операції 8-ї британської армії передбачав нанесення головного удару на правому, приморському, фланзі – з південно-західного району Ель-Аламейна в напрямку Сиди-Хамід. Б. Монтгомері планував спочатку прорвати оборону противника на ділянці в 9 км з'єднаннями 30-го корпусу генерала О. Ліза у складі чотирьох дивізій: 9-ї австралійської, 51-ї шотландської, 2-ї новозеландської і 1-ї південноафриканської. Після цього передбачалося ввести другий ешелон армії – 1-у і 10-у бронетанкові дивізії 10-го корпусу генерала Г. Лумсдена, головним завданням яких було перешкодити контратакам танків противника. Паралельно планувалося провести ще дві атаки на півдні, з метою переконання німецько-італійського командування в тому, що головний удар нібито буде завдано саме там. Це мало утримати 21-у танкову дивізію німців і позбавити її можливості брати участь у відбитті дійсного головного удару, що завдасться північніше [3, с. 214].

Щоб скувати 21-у танкову дивізію противника і ввести його в оману щодо напрямку головного удару, ще до початку наступу в тилу, на лівому фланзі 8-ї армії, був створений район, в якому імітувалось зосередження танків і автомашин, а також макети складів, трубопроводу та інших об'єктів [6, с. 373]. В такий спосіб Б. Монтгомері вдалося дезорієнтувати противника стосовно напрямку удару.

Однак на початку жовтня британський командувач, врахувавши недоліки у рівні підготовки армії, дійшов висновку, що це занадто сміливий план, і замінив його більш поміркованим. За новим планом головний удар в операції "Лайтфут" завдавався на півночі, біля узбережжя, в смузі шириною до 6 км між кряжами Белль-ель-Ейса і Мітейрія. Тринадцятий корпус діяв на другорядному напрямку з метою відволікання сил противника. У рамках обраного ним плану Б. Монтгомері виявив гнучкість, змінюючи напрями ударів і розробляючи такі тактичні прийоми, які дезорієнтували противника [4, с. 328].

Значна увага приділялася також даті початку наступу. Зокрема, одним з основних факторів визначення часу «Ч» був початок спільної висадки американських та англійських військ у Французькій Північній Африці під кодовою назвою "Торч", яка планувалася на початок листопада. Перемога над армією

Е. Роммеля дозволила б встановити контроль над всією Північною Французькою Африкою, здійснити комбіновану операцію з вторгнення на територію Марокко та Алжиру, а також сприяти відмові генерала Ф. Франко від дозволу на вступ німецьких військ в Іспанію та Іспанське Марокко [3, с. 212]. Головнокомандувач британською армією на Близькому Сході Г. Александер розраховував розпочати операцію "Лайтфут" за два тижні до операції "Торч". Саме протягом цих двох тижнів передбачалось знищення більшої частини північноафриканського військового корпусу країн «вісі». На думку британського воєначальника, за такий короткий проміжок часу противник не встигне значною мірою посилити свої війська в Африці. Остаточна дата визначалася фазами місяця, оскільки наступ передбачалося почати нічною атакою з метою обмеження можливостей противника у веденні прицільного вогню і в той же час мати достатні умови освітленості для розчищення проходів на мінних полях. У зв'язку з цим, було вирішено завдати удару в ніч на 23 жовтня, що припадало на повний місяць [4, с. 325].

В період з 20 по 23 жовтня британські військово-морські сили здійснювали інтенсивну попередню авіаційну підготовку наступу, завдаючи ударів по аеродромам, комунікаціям та основним районам зосередження італо-німецьких військ. З настанням темряви 23 жовтня протягом 20 хвилин здійснювалася артилерійська підготовка атаки. Щільність вогню артилерії досягала 50 пострілів гармат калібром від 76 мм і більше на 1 км ділянки фронту [3, с. 215]. О 22.00 вогонь був перенесений на передові позиції піхоти противника. Дивізії 13-го та 30-го корпусів, які наступали в першому ешелоні, перейшли в атаку. Австралійці і шотландці, створивши прохід в мінних полях, наступали в західному напрямку на північ від хребта Саніет-ель-Мітельрія. Новозеландці і південноафриканці атакували хребет з північного заходу і, подолавши його, пробіли другий прохід по мінних полях. Таким чином, до ранку 24 жовтня війська Б. Монтгомері виконали свою основну задачу: було зроблено два проходи, через які пройшла бронетехніка. Коли танки були відведені під прикриття хребта, почалася артилерійська дуель далекобійних гармат. 8-й армії вдалося вклинитися в німецько-італійські позиції та утриматись на захоплених рубежах, але танки не змогли

прорватися західніше на рівну місцевість. Одночасно військами 7-ї бронетанкової і 44-ї піхотної дивізії було здійснено наступ на Ель-Аламейн, однак їх спроба подолати західну частину мінного поля закінчилася невдачею [6, с. 373-374].

Оцінюючи перші удари англо-американських військ і їх результати, А. Гітлер приймає рішення відкликати з відпочинку Е. Роммеля. Увечері 25 жовтня генерал-фельдмаршал знову приймає командування армією [2, с. 404]. Повернувшись на фронт, Е. Роммель в першу чергу мав на меті створити на північному фланзі ударний кулак для розгрому головною наступаючого угруповання противника. До лівого флангу італо-німецьких військ з півдня були перекинуті 21-а німецька танкова дивізія і італійська дивізія «Аріете». Таким чином, на північних флангах обох сторін були сконцентровані всі наявні танкові сили [1, с. 272].

Контратаками резервів, які перебували за північним флангом, а також стягнутих з півдня резервів, вдалося протягом кількох днів обмежити глибоке проникнення англійців. За цих обставин Б. Монтгомері був змушений відвести в тил свої танкові з'єднання, щоб перегрупувати їх [6, с. 374]. З цією метою англійським військовим командуванням був розроблений новий план під кодовою назвою "Суперчардж" ("Посилений заряд"), за яким 7-у бронетанкову дивізію було перекинуто на північну ділянку, 30-й корпус мав здійснити допоміжний удар на південній ділянці для відвернення уваги противника і мав змусити його залишити частину своїх танкових сил на півдні. Перекидання військ на північну ділянку і подальше зосередження там головних сил було тактично вигідним для Е. Роммеля. Англійцям довелося покладатися більше на успіх фронтального удару і нести значні втрати. Переконавшись, що його удар в напрямку узбережжя зазнав невдачі, Б. Монтгомері вирішив повернутися до попереднього плану, сподіваючись отримати вигоду з перекидання мізерних резервів противника на північ. Це було продумане рішення, однак британські війська Б. Монтгомері не виявили необхідної швидкості, і час, що пішов на перегруповання, не дозволив розпочати новий наступ раніше 2 листопада [4, с. 329-330].

На світанку 2 листопада англійські війська почали наступ на 4-кілометровій ділянці фронту в напрямку головного удару. Велика кількість крейсерських танків, кинутих вперед, ціною

великих втрат пододала останні мінні поля противника. Намагаючись не допустити прориву своєї оборони, Е. Роммель у другій половині дня завдав контрудару силами 15-ї і 21-ї танкових дивізій, але наштотхнувся на зустрічний вогонь артилерії та потужні удари британської авіації. У районі Тель-Ель-Аккакіра відбувся запеклий танковий бій з висунутими 1-ю і 10-ю бронетанковими дивізіями англійців [4, с. 332]. 3 листопада, коли армія Е. Роммеля втратила вже 50 тис. чоловік (при чому половина з них потрапила в полон), 400 танків і 1000 гармат, коли її італійські дивізії розпались, а палива й боєприпасів практично не залишилось, фельдмаршал, отримавши категоричний наказ А. Гітлера: «Стояти на смерть», був змушений повернути назад і спробувати в будь-яку ціну утримати позиції під Ель-Аламейном [2, с. 404].

4 листопада в ході оборонних боїв італо-німецькі війська зазнали значних втрат, в результаті яких англійцям нарешті вдалося прорвати фронт. У прорив кинулися головні сили, обходячи правий фланг приморського угруповання противника. З'явилася реальна можливість його захоплення і знищення. Е. Роммель віддав наказ про відхід з Єгипту. При цьому він вилучив у італійців запаси прісної води і майже весь автотранспорт. Чотири італійські піхотні дивізії, кинуті своїм союзником, капітулювали. Загалом, за різними підрахунками, під час битви під Ель-Аламейном війська армії «Африка» втратили 55 тис. вбитими, пораненими і полоненими, 320 танків і близько тисячі гармат [3, с. 216 - 217].

Головними причинами поразки «Африканського корпусу» Е. Роммеля були: проблеми в поповненні особового складу, бойовою технікою, озброєнням, боєприпасами, паливом; втрата ініціативи німецьким командуванням з перших годин британського наступу; часта зміна тактичних планів британського командування; прорахунки німецької розвідки.

Поразка італо-німецьких військ під Ель-Аламейном стала початком корінного перелому у війні в Північній Африці. Щоправда, значення цієї операції на Заході нерідко перебільшується. Зокрема, У. Черчіль у своїх мемуарах визначав цю битву як «поворот долі», зазначаючи, що вона залишиться назавжди славною сторінкою в історії Великобританії ще й тому, що «до Ель-Аламейна ми не здобули жодної перемоги. Після Ель-Аламейна ми не зазнали жодної поразки» [8]. Його підтримує англійський

воєнний історик Дж. Фуллер, який, оцінюючи події під Ель-Аламейном, вважав, що це була «одна з вирішальних битв, метою якої був захист інтересів союзників...» [3, с. 217].

Більше того, оцінюючи події осені 1942 р. в Північній Африці, деякі історики порівнюють успіх військ союзників під Ель-Аламейном з битвою під Сталінградом. Дійсно, обидві битви ознаменували початок корінного перелому у ході війни, однак поставити між ними знак рівняння все ж не можливо. Беззаперечним залишається той факт, що остаточно подальший хід війни вирішувався на Східному фронті, на який А. Гітлер і робив основну ставку, адже саме там діяли головні сили гітлерівської коаліції. І все ж, не зважаючи на відносно незначну (в порівнянні з іншими битвами у масштабах Другої світової війни) кількість задіяних сил, битву за Ель-Аламейн, можна вважати однією з ключових в ряді подій 1942 р., яка стала поворотним моментом в історії ХХ ст., оскільки перемога британців над військами Е. Роммеля мала значний вплив на хід подій в Північній Африці та на всьому середземноморському театрі воєнних дій.

Список використаних джерел та літератури

1. Александер Б. 10 фатальных ошибок Гитлера / Бевин Александер; [пер. с англ.]. – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 448 с.
2. Барнетт К. Военная элита рейха / Коррелли Барнетт; [пер. с англ. А. Фельдшера, О. Разумовского]. – Смоленск: Русич, 1999. – 528 с.
3. История Второй мировой войны 1939 – 1945 гг.: в 12 т. / Т.6: Коренной перелом в войне [под ред. И. В. Пароткина, Т. Г. Хорошилова]. – М.: Мысль, 1976. – 520 с.
4. Лиддел Гарт Б. Г. Вторая мировая война: Пер с англ. / Бэзил Генри Лиддел Гарт; [сост. С. Переслегин, Р. Исмаилов]. – М.: АСТ, СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 938 с.
5. Самсонов А. М. Вторая мировая война 1939 – 1945. Очерк важнейших событий / Александр Михайлович Самсонов. – М.: Наука, 1985. – 584 с.
6. Типпельскирх К. История Второй мировой войны / Курт фон Типпельскирх [пер. с нем. М. А. Захарченко, Л. К. Камоловой]. – М.: АСТ, 2001. – 795 с.
7. Ширер У. Крах нацистской империи. / Уильям Ширер; [пер. с англ. С.Л. Орловой, Е.М. Федоровой, И.В. Квасюка]. – Смоленск: Русич, 1999. – 736 с.
8. http://militera.lib.ru/memo/english/churchill/4_33.html

КОСІНЕНКО О.В.,
асистент
ЧЕРНОВОЛ Л.І.,
старший викладач НМетАУ

СТАН КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВОЇ СФЕРИ ПРОМИСЛОВИХ ЦЕНТРІВ ДНПРОПЕТРОВЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х РР. ХХ СТ.

Проблема повоєнного відбудовчого періоду є актуальною у вивченні історії України. В радянській історичній літературі відбудовчий період в житті українських міст вивчався спрощено і однобічно. Традиційно розглядалась матеріально-технічна, соціальна сфери повоєнного життя населення, аналізувались кількісні та якісні показники у відбудові господарства, значна увага приділялася керівній ролі Комуністичної партії [20].

В останні роки в Україні дослідники все більше стали приділяти увагу тим чи іншим аспектам повсякденного життя населення. Побачили світ статті Т.Вронської „Вживання міського населення України (1943-1945 рр.) [3], Г.Голиша „Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України”[4], М.Плюща „Урбанізація і зростання міського населення у повоєнні роки”[22] та інших авторів.

У той же час, узагальнюючі дослідження, присвячені безпосередньо проблемам повсякденності, поки що поодинокі. Особливо слід відзначити працю Т.Вронської, присвячену життю та побуту міського населення України на визволеній території в 1943-1945 рр. [2]. Завдяки широкому залученню архівних документів, автор змогла проаналізувати наслідки війни для українських міст, заходи державних органів влади щодо покращення санітарно-епідеміологічного стану, проблеми відновлення комунального господарства і транспорту, забезпечення житлом, недоліки у сфері постачання, вплив війни на життя різних категорій населення. Значення дослідження надзвичайно важливе, але його хронологічна обмеженість 1945 р. залишає фактично поза увагою автора повоєнний побут міського населення.

Чимало новаційних моментів містить праця Л.Ковпак [18], в якій досліджено соціально-побутові умови життя населення України у взаємозв'язку з історичними подіями, які відбувалися в другій половині ХХ ст. Проте, через масштабність досліджен-

ня, яке охоплює півстоліття, власне повоєнному періоду приділено недостатньо уваги.

Дослідники приділяють увагу вивченню соціально-культурного розвитку в цілому по країні, тому залишається поза увагою регіональні аспекти проблеми. Метою даної розвідки є спроба певною мірою заповнити існуючу прогалину, дослідити особливості культурно-побутової сфери життя населення міст Дніпропетровщини, розглянути роль та значення культурно-освітніх закладів в житті населення в повоєнний період.

Першочерговим завданням у культурно-побутовій сфері життя міського населення Дніпропетровщини в перші роки після війни була відбудова житлового фонду.

У період окупації області повністю чи частково було зруйновано кожен населений пункт. Найбільше постраждали міста, адже тут проходили найзапекліші бої. Так, при наближенні лінії фронту до Дніпропетровська 21 вересня 1943 р. окупаційною владою міста був виданий наказ про обов'язкове залишення своїх будинків буквально всім населенням. При цьому наказувалося, що все населення міста повинно було йти пішки в Західну Україну, "...там знайдете ви собі новий будинок, нову роботу, новий хліб. Не чекайте початку воєнних дій, по можливості порвіть з усім. Шлях недалекоий, і по теперішній погоді може бути здійснений пішки".

Рух населення через місто передбачався по маршруту, що проходив по вулицях Польовій, Кооперативній, Філософській, Шмідта і Робочій. Інші вулиці, особливо напрямком на Запорізьку дорогу, по якій була організована втеча німецької армії, не могли бути використані. 25 жовтня 1943 р. перед частинами Червоної армії і спеціалістами, що прибули для відновлення господарства, постало зруйноване німецькими загарбниками "мертве місто"[17, с. 11].

У м. Кривий Ріг було знищено 1733 житлових будинки, 406 тис.м². культурно-побутових об'єктів [19, с. 118]. Така сама картина постала перед очима радянських військ в усіх, без винятку промислових містах Дніпропетровщини.

При відновленні життя в містах проблема житлового фонду ускладнювалася іще і тим, що значна частина вцілілих приміщень, які до війни належали одній установі, або громадянам, після звільнення були зайняті іншими. Поставала проблема звільнення цих приміщень. Так у газеті "Червоний гірник" за

У грудня 1944 року зустрічаємо звернення тодішнього ректора педінституту Горб П.Ф повернути житлову площу в будинку №18 по вул. Жовтневій та у будинках №№ 3,5,9 по вул. Пушкінській [5, с.2].

Інший приклад: у вцілому житловому будинку міста Дніпропетровськ розмістився Дніпропетровський гірничий інститут, власне приміщення якого було зруйноване. У дванадцяти невеличких кімнатах проводили заняття більше 800 студентів. Тут же, позбавлений елементарних побутових зручностей, жив і професорсько-викладацький склад навчального закладу [24, Арк. 75].

Отже, першочерговими завданнями, що стояли при відновленні культурно-побутової сфери в містах були не тільки відновлення зруйнованих об'єктів, а і повернення вцілілих будинків законним власникам.

Недостатнім був рівень медичного обслуговування населення звільненої України. При потребі в лікарях в 1200 осіб для формування 100 госпіталів (заг. кількістю на 40000 ліжок), на Україну станом на 3 січня 1944 року було направлено 250 лікарів (із них із стажем роботи 100 осіб і 150 молодих лікарів-випускників медичних навчальних закладів м. Фрунзе), ще 550 лікарів передбачалося підготувати в Україні [26, Арк. 8].

Складним було положення із медкадрами і на Дніпропетровщині. Після війни не вистачало медичних працівників, в жалювому стані були вцілілі приміщення лікарень. При відсутності медикаментів та перев'язувальних матеріалів населення не отримувало належну медичну допомогу. Навіть в 1949 р. для обслуговування населення в районних центрах, містах та містечках діяло 82 медичних заклади (із них 74 лікарні і 8 пологових будинків) на 2385 ліжок і 134 амбулаторій [12, Арк. 18].

На досить низькому рівні залишалася матеріальна база медичних пунктів. У лікарнях не вистачало транспорту, навіть гужового. Так, за спогадами очевидців, у Кривому Розі в районі Соцміста, діяв кінний двір, куди з'їжджалися селяни-власники коней із навколишніх сіл і відробляли "транспортну повинність", надаючи транспортні послуги установам міста, в тому числі лікарням. Тому в містах України у повоєнний період частими були епідемії інфекційних хвороб. Дані про захворюваність у Дніпропетровській області наведені в таблиці 1.

Хвороба	Зареєстровано хворих	Госпіталізовано
Сипний тиф	125	117
Возвратний тиф	60	59
Брюшний тиф	29	25
Дизентерія	3	2
Дифтерія	12	10
Скарлатина	10	8

Вкрай мало було пологових будинків, і навіть існуючі були в незадовільному стані. Не вистачало навіть самого необхідного: йоду, вати, бинтів. Приміщення погано опалювалися. По-роділлі приносили з собою мило, за їх рахунок було освітлення приміщень. Але далеко не кожна могла це зробити. Зважаючи на такі умови, жінки не поспішали народжувати до лікарні. За даними в області за 1945 р. стаціонарі народжувало 47,2% жінок, вдома - 61% жінок [11, Арк. 61].

Таким чином, рівень медицини відбивав загальне ставлення держави до населення, коли головна увага приділялася будові стратегічних об'єктів, і не враховувалися побутові потреби жителів.

Важливим показником культурного розвитку міст були дошкільні та шкільні дитячі заклади. Мережа сезонних дитячих ясел і садків була особливо широкою, тому що жінки склали після війни основу робочої сили і доглядати дітей, навіть новонароджених, змоги майже не мали. Про дітей мали піклуватися вихователі, які виділялися з працівників підприємств. В вихователі призначали тих, хто не міг в повну силу працювати. Часто це були випадкові люди. До роботи в дитячих установах в відносилась байдуже, тому діти, як показують матеріали перевірок, часто перебувати в цих закладах в антисанітарних умовах. Та й матеріальне становище дитячих закладів було важким, а то й жахливим [8. Арк. 24]. Але на деяких підприємствах справи із доглядом за дітьми були набагато кращими. Так на шахті №8, у Кривому Розі було влаштовано яслі для 50 дітей, причому розраховані яслі були на 200 осіб. Малюкам забезпечувалося харчування і догляд [30, с. 4].

Багато труднощів було і в роботі шкільних закладів. В цьому по області після війни було зруйновано 1390 шкіл [1, с. 190]. Приміщень не вистачало і вони розташовувались в пристосованих будівлях. Діти, жінки, вчителі збиратися на суботники і самотужки відновлювали будівлі шкіл, проводили ремонт, готували школи до нового навчального року [21, с. 2].

Постійно складною була проблема палива. В листах на фронт до чоловіків жінки-вчителі часто скаржилися на складні побутові умови. Наведемо уривки листів, вилучених військовою цензурою в період 26 січня - 26 лютого 1946 року (мова оригіналу збережена):

“.....Нам необходима твоя помощь, это будет спасением жизни, ведь в комнатах адский холод. Комната холодная, полуразваленная, топки почти нет, привезти не обещают... Не знаю, что делать, если бы ты видел это жалкое существование....(8.12.1945. Днепропетровск, Сурко-Литовская СШ. Прощута Н.А.)

“.....Писать невозможно, чернила замерзают, так что на уроках танцуем, физкультурой занимаемся.....”(10.12.1945. Днепропетровск, Мостовая 3, педучилище, 1-В класс, Белая З.А.)

“.....В школе холодно, потому что не топят и топить не будут, а окна побитые.....”(7.17.1945. Днепропетровск, Мостовая 3, педучилище, 2-В класс, Кирпа А.) [27, Арк 121-123].

Складною була проблема викладання. Не вистачало вчителів. Часто один вчитель навчав чотири початкові класи. Кваліфікованих вчителів не вистачало. Зважаючи на це, держава починає відкривати навчальні заклади педагогічного напрямку. Так, у Нікопольській педагогічній школі 15 листопада 1944 року відкрилися однорічні вчительські курси. Приймали без іспитів, осіб, що мали освіту 9-10 класів, готували вчителів 1-4 класів. Студенти забезпечувалися їдальнею, квартирою, стипендією в розмірі 100 крб. на місяць [28, с. 2]. Такі ж курси були відкриті і у Кривому Розі, за адресою: вул. Карла Маркса, 65. Велася підготовка вчителів математики, української та російської мови та літератури, історії, природознавства та географії для 5-7 класів [29, с. 2].

З різних причин не всі діти ходили до школи. Не ходили до школи частіше діти молодшого віку, яким не було що одягти (в разі необхідності вони носили одяг чи взуття старших) та діти старшого шкільного віку, які вже йшли працювати, щоб допомогти своїй сім'ї. Багато юнаків і дівчат працювали в третю зміну і

школу відвідували по можливості. Не покращилась ситуація в цілому по області і в 1947-1948 н.р., що видно з таблиці 2.

Таблиця 2. [13, Арк. 59]

Вік	Всього дітей даного віку	Не навчалися в школі і не навчаються зараз	Ніколи не навчалися в школі
7 років	19678	641	636
8 років	31087	305	164
9-11	76654	746	31
12-13	30059	798	18
14-15	13035	1429	14

З наведеного видно, що недоліків у системі освіти було багато: відсутні зручні для навчання приміщення, в зимовий період не вистачало опалення, залишався низьким рівень матеріального обладнання, не вистачало навіть самого необхідного – парт, паперу, підручників, чорнил. Писали на газетах.

Якими б складними не були б побутові умови, але населення міст знаходило час для дозвілля. Відразу після звільнення території України у містах починали функціонувати, театри, пересувні та стаціонарні кіноустановки.

Глядачам демонструвались такі фільми, як „Ленин в 1918г.“, „Клятва“, „Сталинградская битва“, „Падение Берлина“, „Кубанские казаки“, „Зоя“ та ін. [14, Арк. 18]. Перед переглядом фільмів читались лекції або переглядався кіножурнал, який мав виховну функцію.

Про те, що кіноглядачі не просто переглядали фільми, а співпереживали події, що відбувалися в кадрі, разом з героями картин, порівнювали сюжет з дійсністю (особливо коли йшлося про події Великої Вітчизняної війни), свідчить лист до відділу пропаганди і агітації при ЦК КП(б)У про враження від перегляду кінофільму за повістю Б.Горбатова „Нескорені“ від жителя Нікополя: „... Коли прийшов із кіно, я кілька годин, лежачи в ліжку, „сварився“ з автором. Та й як не сваритися? Вважаю, що в цій кінокартині є, м'яко кажучи, величезний недолік. Не зважаючи на ряд дуже гарних, сильних і правдивих кадрів. Переді мною лежить повість Б.Горбатова „Нескорені“, але я не буду її читати доти, поки не напишу про ті враження, які я отримав від картини. На тимчасово окупованій території не одна сім'я, а мі-

льйони залишилися нескореними. У плавнях і степах України, в лісах і болотах Білорусії десятки тисяч відданих Батьківщині людей боролися з окупантами. Десятки і сотні підпільних організацій, тисячі зв'язківців виконували клопітливу, але необхідну роботу. У партизани йшли цілими сім'ями, селами, районами. Гинули в болотах від холоду і голоду, але не здавалися. Та й ті, що залишалися в містах і селах, чинили опір як тільки могли. Але ми не можемо, не маємо права забути і пробачити тим, хто зрадив Батьківщину – це поліцаї, старшини, бургомістри та інша наволоч! Це вони були правою рукою у німців, били, вішали, гнали на каторгу, грабували, різали на шматки наших людей. Це їх ненавидять справжні патріоти Батьківщини, ненавидять і будуть ненавидіти віками. А що показав автор? Він нічого розумніше і краще не знайшов, як показати поліцаю і старосту в ролі героїв-борців за Батьківщину. Яке нахабство і перекручення дійсності! Якщо навіть і були подібні окремі факти, то не можна їх вводити до рангу узагальнень. Я обурений такого роду постановкою!" [23, Арк. 37].

Аналіз розвитку культурно-побутової сфери міст Дніпропетровщини в повоєнний період показує на незначні зрушення в цих сферах. Проблеми і труднощі у відновленні культурного життя жителів міст пов'язані з післявоєнною розрухою, з вторинністю в вирішенні культурно-побутових проблем в порівнянні з відбудовою промислових об'єктів. Залишалась гострою проблема житлового фонду, дитячих дошкільних та шкільних, культурних закладів, медичного та побутового обслуговування. Все це негативно позначалося на якості життя населення.

Література

1. Борисов Г.Н. Неизвестный Днепрпетровск / Г.Н. Борисов // Спадщина. – Д., 1998. – С.190.
2. Вронська Т. В умовах війни: Життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). / Тетяна Вронська – К., 1995. – 83 с.
3. Вронська Т. Виживання міського населення України (1943–1945) / Тетяна Вронська // Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції 27-28 квітня 1995 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С.177-182.
4. Голиш Г.М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України / Г.М. Голиш // Український історичний журнал. – 2005. – №3. – С.37-49.

5. Горб П.Ф. Повернути пединституту житлову площу. / П.Ф Горб Червоний гірник. – №117(5628). – Неділя 3 грудня 1944 р. – С.2.
6. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.1123. – Оп.1. – Спр.5. – Арк. 116.
7. ДАДО. – Ф.1558. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.23.
8. ДАДО. – Ф.2240. – Оп.2. – Спр. 123. – Арк.24.
9. ДАДО. – Ф.2240. – Оп.2. – Спр.123. – Арк. 19, 28.
10. ДАДО. – Ф.2240. – Оп.2. – Спр.20. – Арк. 19.
11. ДАДО. – Ф.2240. – Оп.2. – Спр.26. – Арк.61.
12. ДАДО. – Ф.2240. – Оп.2. – Спр.35. – Арк. 18.
13. ДАДО. – Ф.3101. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.59.
14. ДАДО. – Ф.4360. – Оп.1. – Спр.32. – Арк. 18.
15. ДАДО. – Ф.4360. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.3.
16. ДАДО. – Ф.4492. – Оп. 1. – Спр.989. – Арк.2.
17. Стороженко І.С. Дніпропетровськ. Віхи історії. / Стороженко І. С. – Дніпропетровськ: Грані, 2001 – 154 с.
18. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення в II-й половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). / Ковпак Л. В. – К., 2003. – 250 с.
19. Косіненко О.В Роль інтелігенції в повоєнній відбудові Кривбасу. / Косіненко О.В Дослідження та розвідки із всесвітньої історії та правознавства. Вип. 4. / За ред. О.І. Кожухаря. – Кривий Ріг 2006. – 190 с.
20. Кучма І.П. Восстановление горнорудной промышленности Украины (1944-1950 гг.) / Кучма И.П. – Днепропетровск, 1957. – 80 с.; Вирнык Д.Ф. Украинская ССР. / Вирнык Д.Ф. – М., Госполитиздат, 1954. – 216 с.; Булганин Н.А. О задачах по дальнейшему подъёму промышленности, техническому прогрессу и улучшению организации производства. / Булганин Н.А. – М., Госполитиздат, 1955, – 154 с.
21. Неверова О. Розпочалось навчання в старших класах. / Неверова О. // Червоний гірник. – Середа 4 жовтня 1944 р. – №94(5605). – С.2.
22. Плющ М. Урбанізація і зростання міського населення у повоєнні роки / Плющ М. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових статей. Вип. 15. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С.71-77.
23. ЦДАГО – Ф.1 – Оп. 70. – Од. зб. 607. – Арк.187.
24. ЦДАГО – Ф.1 – Оп. 30. – Од. зб. 267. – Арк.212.
25. ЦДАГО – Ф.1 – Оп.23. – Спр. 1359. – Арк.105.
26. ЦДАГО. – Ф.1 – Оп.23. – Спр. 1353. – Арк.8.
27. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2859. – Арк.121-123.
28. Червоний гірник. – № 110 (5621). – Середа 15 листопада 1944 р. – С.2.
29. Червоний гірник. – № 121 (5632). – Середа 13 грудня 1944 р. – С.2.
30. Ярина Л. Закінчили проходку шахти. / Ярина Л. // Червоний гірник. – №23 (5534). – Субота 15 квітня 1944 р. – С.4.

КОЖУХАР О.І., доцент,
кандидат історичних наук

УТВОРЕННЯ І ТРАНСФОРМАЦІЯ РУХУ «СОЛІДАРНІСТЬ» У ПОЛЬЩІ

Наприкінці серпня 2010 р. минуло 30 років з часу заснування в Польщі «Солідарності» - Незалежної самоврядної профспілки. Вона стала у 80-х роках ХХ ст. унікальним в країнах соціалістичного блоку незалежних громадським рухом опору. Суспільно-політичний рух «Солідарність» продемонстрував непохитність і послідовність в боротьбі проти тоталітарної системи. Опозиційна діяльність «Солідарності» в значній мірі сприяла падінню тоталітарних комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ). Відомий політик і вчений З.Бжезінський вважає події 1980 р., коли була утворена «Солідарність», абсолютно винятковим явищем в історії, що поклато початок занепаду комунізму, внутрішній кризі в Радянському Союзі, а також падінню комуністичного режиму в Польщі [5, с.167].

Подібність історичних, соціально-економічних і політичних процесів, які відбуваються в наших країнах, значно посилили інтерес дослідників до причин і механізму зародження «Солідарності», її суті, розвитку та трансформації.

Ще у 80-х рр. ХХ ст. були опубліковані перші роботи з цих проблем. Але вони досить заідеологізовані, розглядають причини політичної і соціально-економічної кризи в Польщі, страйковий та опозиційний рух, діяльність «Солідарності» з марксистсько-ленінських позицій (праці Б.Браниславського, Г.Ванчадзе, Ю.Орлика та ін.) [2; 4; 10].

Українська історіографія останнім часом зробила досить суттєві кроки у вивчення питань зародження і діяльності «Солідарності», її ролі в падінні «реального соціалізму» в Польщі, перших кроках постсоціалістичних перетворень в країні. В наукових працях Антонюка С. і Антонюка О., О.Мазанової, А.Телегуза, С.Філімонова та ін. Зроблено спробу розкрити політичну й економічну ситуацію у Польщі, причини виникнення загострення соціально-політичної і економічної кризи, діяльність «Солідарності» та інших опозиційних організацій в кінці 70-х – на поч. 80-х рр. ХХ ст., проблеми постсоціалістичних перетворень [1; 8; 11; 12].

Російські історики досить активно досліджують проблеми утворення і діяльності профоб'єднання «Солідарності» та інших опозиційних сил, аналізують причини краху «реального соціалізму» в країні, дають характеристику політичним силам в пост-соціалістичній Польщі, розкривають роль і специфіку масової суспільної свідомості в революційних подіях кінця 80-х рр. [3;5;9].

Метою даної статті являється спроба проаналізувати причини і етапи утворення НСПС «Солідарність», її трансформацію від організації захисту прав робітників і трудящихся до громадської політичної сили.

«Солідарність» виникла на хвилі масового руху робітничого протесту, витoki якого знаходяться в політичній кризі 1956 р., студентських виступах 1968 р., масових страйках робітників в грудні 1970 р., акціях протесту проти підвищення цін в січні-лютому 1971 р. і в липні 1976 р. Події середини 1976 р. дали новий поштовх для розповсюдження опозиційних настроїв серед робітників, службовців, інтелігенції та молоді. У вересні 1976 р. група відомих дисидентів Я.Куронь, Е.Липинський, А.Міхнік, Ян Зея та ін. утворили Комітет захисту (оборони) робітників (КОР), який об'єднував людей різних поколінь і поглядів. КОР був наймогутнішою організацією в той період і виступала на захист конституційних прав страйкуючих, проти переслідування робітників за участь в страйках та інших акціях протесту. Активна діяльність КОР сприяла розгортанню легального опозиційного руху, який спирався на положення Заключного акта наради по безпеці та співробітництву в Європі, декларацій ООН «Про громадянські та політичні права» і «Про економічні, соціальні і культурні права». За досить короткий час утворилися різні організації. Наприкінці березня 1977 р. утворився Рух захисту прав людини і громадянина, в Гданську виник Рух молоді Польщі, в Кракові – студентський комітет солідарності, у Лодзі – Рух вільних демократів, Польське незалежницьке порозуміння та інш. Восени 1977 року члени КОР перетворили свою організацію на Комітет соціальної оборони (КОС – КОР), завдання якої був захист громадян від переслідувань за політичні або світоглядні переконання та від порушень прав і свобод людини. Комітет налагодив випуск кількох газет і журналів, були створені інформбюро і незалежне видавництво, встановив тісні зв'язки з різними опозиційними рухами в країні та її межах. Починаючи з літа

1977 р. почали виходити безцензурні видання, нелегальні газети і журнали, створюватися незалежні видавництва. Найбільшим видавництвом такого типу було видавництво НОВА. У 1978 р. група інтелектуалів утворила Товариство наукових курсів (ТНК), яке організовувало, в першу чергу для студентів і молоді, відкриті лекції і семінари в приватних оселях. Так, журналіст, викладач Пшемислав Фенрих читав лекції з історії церкви та історії Польщі, організовував нелегальні дискусійні зустрічі. Метою такої незалежної просвітницької діяльності була зрозуміла: не допустити, щоб молоді поляки піддалися комуністичній пропаганді, щоб прийняли сфальшований образ польської історії. Інтелектуали взяли на озброєння і пропагували гасла ненасильницької боротьби [6, с.183-184; 13, с.9-10].

Опозиційні настрої охопили також робітників і селян. В лютому 1978 р. в Катовіце за ініціативою К.Світоня утворився перший засновницький Комітет незалежних профспілок (КВП). У квітні за участю електрика об'єднання «Електромонтаж» Леха Валенси такий комітет виник у Гданську, а з ініціативи електрика З.Буяка – в Урсусі. Лех Валенса став одним із засновником незалежних профспілок узбережжя. А з літа 1978 р. в багатьох регіонах Польщі стали виникати Комітети селянської самооборони, які виступали на захист селянських господарств, за реформу податкової системи та розвиток самоврядування [7; 14, с.328].

Обрання 16 жовтня 1978 р. новим Папою Римським краківського кардинала Кароля Войтили, який прийняв ім'я Іоан Павло II, мало революціонізуючий вплив на суспільну думку, розвиток громадянського опозиційного руху та зміцнило потяг мас до свободи і самоорганізації поза легальними суспільно-політичними структурами. Це яскраво продемонстрував тріумфальний візит папи на батьківщину в червні 1979 р. Уже у вересні Л.Мочульський оголосив про утворення «Конфедерації незалежної Польщі» (КНП). В програмі організації підкреслювалося, що її діяльність ґрунтується на традиційних підвалинах польського національно-визвольного руху, а головною метою є усунення ПОРП від влади, вихід з Організації Варшавського договору та утворення незалежної Польщі. КОС-КОР у грудні 1979 р. оприлюднив «Хартію прав робітників», у якій говорилося не тільки про право на захист робітників, але й про необхідність утворення незалежних громадських структур, які стежитимуть за реалізацією висунутих вимог [6,с.184; 14,с.328].

Активізація громадянського опозиційного руху відбувалося на тлі неухильного погіршення економічної ситуації в країні. До кінця 70-х рр. стало очевидним крах економічної політики польського керівництва на чолі з Е.Герекком, яка відзначалася волюнтаризмом, хаотичністю та безгосподарністю. Це привело до величезної зовнішньої заборгованості (в 1980 р. вона наблизилася до 20 млрд.дол.), диспропорції матеріального виробництва, дефіциту продовольчих товарів, загострення соціальних проблем. В країні виникали один за другим «тютюнові», «м'ясні» та інші кризи. Населення, в першу чергу – молодь, втрачає віру в «соціалістичні ідеали». Все це привело до глибокої політичної і соціально-економічної кризи. 1 липня 1980 р. влада підвищила ціни на м'ясо, не оголошене офіційно, але впроваджене у життя. В країні розпочалися стихійні акції протесту. Спочатку це були короткі, розпорошені і неорганізовані страйки, що припинялися після отримання обіцянки влади підвищити зарплати. Але протест швидко поширився на 180 підприємств Варшави, Гданська, Лодзі, Люблянщини. Поряд з економічними вимогами страйкуючі домагалися письмових гарантій своєї безпеки, відновлення діяльності профспілок. На деяких підприємствах почали створюватися страйкові комітети та робітничі комісії, які діяли незалежно від офіційних профспілкових комітетів. Влада, налякана виступами трудящих, пішла на підвищення зарплати, погодилася на проведення виборів до профспілок, а також створення спеціальної урядової комісії, яка мала розглянути інші вимоги [5,с.168; 7].

Однак в серпні почалася нова потужна хвиля страйків на 750 провідних підприємствах країни, у яких брали участь понад 700 тис. осіб. Вирішальним для цього руху став страйк на суднобудівному заводі в Гданську. Він розпочався 14 серпня як протест проти звільнення з роботи активістів «вільних профспілок», в тому числі і А.Валентинович. Через кілька годин страйк очолив Лех Валенса, діяч нелегальних профспілок, звільнений з роботи у 1978 р. за участь в протестних акціях. 17 серпня був створений Міжзаводський страйковий комітет (МСК) на чолі з Л.Валенсою. Він підготував список з 21 вимоги, 7 з яких уже були політичними. Найважливішою серед них була перша – створення незалежних від комуністичної партії профспілок, а також гарантії права на страйки, свобода слова, звільнення політ'язнів і здійснення дієвих заходів з виведення країни з кризи. 18 серпня спалахнув масовий страйк у Щецині, де 19 серпня та-

кож був створений Міжзаводський страйковий комітет (його очолив Маріан Юрчик). МСК Щецина сформулював 36 вимог, багато з яких збігалося з гданськими. Польська інтелігенція в цілому підтримала страйкарів. Вже 24 серпня при МСК в Гданську почала свою роботу комісія експертів, до якої увійшли головний редактор католицького журналу «Вензь», колишній депутат Сейму Т.Мазовецький, секретар варшавського клубу католицької інтелігенції А.Веловейський, одна з активних учасниць студентського руху 1968 р. Я.Станішкіс, Б.Геремек, Я.Куронь, Р.Куклович та ін. [5, с.168; 6, с.185].

Уряд змушений був розпочати переговори зі страйкуючими. Після важких переговорів 30 серпня у Щецині, 31 серпня у Гданську, а 3 вересня у Ястшебні були підписані угоди між владою і страйкарями. Вони передбачали утворення незалежних профспілок, право на страйк, обмеження цензури, підвищення зарплати, проведення економічних реформ. 17 вересня 1980 р. представники нових профспілкових структур, які створювалися по всій країні, зібралися у Гданську, щоб визначити долю нового руху. Було вирішено створити єдину централізовану організацію, що базуватиметься не на типовому для професійних спілок галузевому принципі, а на територіальному, що відтворював адміністративний поділ країни. Було прийнято запропоновану К.Модзелевським назву – Незалежна самоврядна професійна спілка «Солідарність» (НСПС). Головою його керівного органу – Загальнопольської узгоджувальної комісії, яка одночасно виконувала роль установчого комітету, було обрано Леха Валенсу. 10 листопада 1980 р. воєводський суд у Варшаві офіційно зареєстрував профспілку «Солідарність» [6, с.186]. Цим самим юридично закріплювався факт появи опозиційної сили в польській політичній системі. Громадяни країни сприйняли утворення профоб'єднання як свою перемогу, які відчули себе творцями історії, господарями своєї власної країни, здатними змінити свою долю. Необхідно відзначити, що в свідомості поляків не спостерігався відступ від принципів існуючої моделі соціалізму. Одним з головних його світоглядних принципів був егалітаризм – цінність рівності людей, яка в соціальному плані проявлялась в зрівняльності прибутків. Ця ідеологія в 1980 р. пережив короткочасний, але інтенсивний підйом. Населення виступало не проти соціалізму як суспільного устрою, а проти партійної і державної бюрократії, соціальної несправедливості, за «перебудову»

існуючого ладу на засадах плюралізму, громадського контролю за діяльністю держави тощо.

Поява «Солідарності» викликала значне відновлення всього суспільства. Почали утворюватися нові профспілки різних верст робітників, селян, студентів, лікарів, вчителів тощо. Йшов процес демократизації раніше існуючих організацій, особливо – творчих союзів, помітна була лібералізація ЗМІ. У самій ПОРП з'явилася група реформаторів, які вимагали розвитку внутрішньопартійної демократії. Кільканадцять місяців легальною діяльністю НСПС «Солідарність» (вересень 1980 р. – 12 грудня 1981 р.) часто називають «карнавалом свободи, карнавалом «Солідарність». Виходили близько 2 тис. незалежних друкованих видань, в тому числі «Тижневик «Солідарності», головним редактором якого був Т.Мазовецький. Головною незалежною газетою в Щецині була «Єдність», яка швидко перестала бути газетою профспілкового органу. Вона перетворилася на справжній часопис регіонального рівня, що впливав на формування громадської думки. Діяльність опозиції, особливо незалежних друкованих видань, підготувало польське суспільство до масштабніших дій. Структури «Солідарності» поступово зміцнювалися, охоплюючи понад половину працюючих на підприємствах і в установах [7].

Новий 1981 р. ознаменувався загостренням економічної кризи. Не допомогло введення системи карток на основні продукти харчування. Країною раз по раз прокочувалися акції протесту та страйків, так звані «голодні марші». В квітні у Варшаві та інших містах відбулися мітинги та демонстрації на захист політичних в'язнів – арештованих керівників Конфедерації незалежної Польщі. Суспільно-політична ситуація в країні залишалася край нестабільною. Гострота суперечностей у суспільстві, недовіри між конфліктуючими сторонами – опозицією на чолі з «Солідарністю» і владою породжували все нові і нові конфлікти. Спроба уряду В.Ярузельського на переговорах 3-6 серпня 1981 р. з «Солідарністю» досягти угоди про забезпечення продовольством, економічну реформу, вільний доступ до засобів масової інформації та про проект закону про профспілки виявилась невдалою. Кожна зі сторін звинувачувала одна одну. Політичні вимоги «Солідарності» та протидія їм з боку влади знову загос-

трили ситуацію в країні. Обидві сторони не були готові до взаємного компромісу і практики співробітництва, що унеможлилювали б конфлікти.

Кульмінацією легальної діяльності профспілкового об'єднання став перший всепольський з'їзд «Солідарності», який проходив у 2 тури – 5-10 вересня та 26 вересня - 7 жовтня 1981 р. у Гданську. 896 делегатів представляли майже десятимільйонний союз. Делегатів обирали на перших у повоєнній Польщі демократичних виборах. Серед ряду документів, ухвалених в період першого туру засідань, було і звернення «До трудящих Східної Європи», в якому містився заклик до створення в країнах регіону вільних профспілок для боротьби проти існуючих суспільно-політичних структур та бути солідарними з усіма тими, хто бореться за права людини [4,с.19]. З'їзд прийняв програму «Солідарності» «Самоврядна Річ Посполита» як документ організації, що береться за владу. В ній були висунуті гасла заміни державної власності на засоби виробництва колективною, передачі в приватні руки нерентабельних підприємств, переорієнтації зовнішньоекономічних зв'язків країни на Захід. У документах були накреслені основні напрями трансформації існуючого ладу на засадах демократії та ринкових відносин, ставилося за мету запровадження в Польщі політичного плюралізму, забезпечення громадянських прав та здійснення радикальної економічної реформи [2,с.87; 4,с.334-335]. Таким чином, на з'їзді в певній мірі закінчилась еволюція «Солідарності» з профспілкового об'єднання, яке оголошувало себе захисником інтересів робітників до масової політичної сили, яка прагнула до повалення комуністичного режиму і побудови демократичного суспільства. Профспілка з самого початку була лише зовнішньою формою потужного національно-визвольного суспільного руху.

Восени 1981 р. тривав спад виробництва, різко зростала інфляція, постачання продуктами харчування майже не функціонувало по всій країні. Польщу знову охопила хвиля стихійних страйків. 18 жовтня генерал В.Ярузельський став першим секретарем ПОРП. Протягом жовтня – першої декади грудня було зроблено кілька спроб досягти порозуміння між владою і опозицією, яку представляла «Солідарність» Але всі вони не мали успіху. Сили конфронтації з обох сторін об'єктивно створювали

ситуацію, яка неминуче вела до зіткнення. 11 листопада «Солідарність» вивела на вулиці польських міст 100 тис. людей, що ще раз підтвердило силу і авторитет цієї організації в суспільстві. 3 грудня в м.Радомі на засіданні президії Загальнопольської комісії та керівників регіональних організацій «Солідарності» була прийнята резолюція, в якій зазначалося, що розмови про злагоду використовуються урядом як прикриття для наступу на профоб'єднання, а тому переговори з ним є безпредметним. Керівництво «Солідарності» висловилося за конфронтацію і захоплення політичної влади [4,с.24]. Тобто, «Солідарність», яка нараховувала в своїх рядах близько 10 млн. осіб, маючи велику матеріальну базу, уже виступає як опозиційний суспільно-політичний рух. Як політична сила, вона відкрито вимагає від влади брати участь керівництві країною, у вирішенні економічних і політичних питань.

13 грудня 1981 р. в Польщі був запроваджений воєнний стан і вся влада прийшла до створеної Військової ради національного порятунку. Було інтерновано кілька тисяч осіб – діячів і керівників «Солідарності». За офіційними даними на 5 січня 1982 р. їх кількість досягла 1274 особи, за іншими джерелами – значно більша. Призупинялась діяльність усіх політичних партій, громадських організацій та профспілок, були заборонені страйки, збори, маніфестації та масові акції (за винятком релігійних обрядів) тощо [5,с.171].

У відповідь на запровадження воєнного стану, обмеження свобод, арешт та інтернування уже 14 грудня на великих промислових підприємствах узбережжя, шахтах Нижньої Сілезії утворилися підпільні страйкові комітети, які закликали до загального політичного страйку. Але страйки на понад 200 промислових підприємств були досить швидко припинені силами правопорядку.

«Солідарність», незважаючи на те, що була ослаблена арештами та інтернуванням, продовжила боротьбу в умовах підпілля. Уже в січні 1982 р. в Гданську був створений Загальнопольський комітет опору, організаторами якого були А.Конарський та Є.Шумейко. Але через розбіжності щодо тактики боротьби в умовах воєнного стану він не став центром об'єднання опозиції. В лютому нелегально була розповсюджена робота Я.Куроня «Тези про вихід з ситуації без виходу», в якій він закликав до

одночасного удару по усім центрам влади та інформації. Невдовзі з'явилася альтернативна програма «позиційної боротьби» З.Буяка, яка передбачала створення незалежних від влади структур суспільного життя (преси, видавництв, радіо, наукових організацій тощо) [5,с.171; 7]. Таким чином, серед керівників підпільної опозиції знову відбулося таке характерне для «Солідарності» розмежування на «поміркованих» – прихильників концепції «довготривалого маршу» або «підпільного суспільства» і «радикалів», які підтримували ідею «сильного удару».

22 квітня була створена Тимчасова Координаційна комісія «Солідарності». Наприкінці липня 1982 р. вона оприлюднила програмну декларацію «Підпільна держава», у якій підкреслювалося, що єдиним виходом із існуючої ситуації є досягнення суспільної згоди. Комуністичній владі вдалося послабити «Солідарність», однак не вдалося досягти основної мети – її знищення. Серед напрямків діяльності підпільної «Солідарності» найбільш важливим для політичних процесів мала стратегія «відмови», тобто бойкот всіх організацій та інститутів, які підтримували існуючий лад. Її безпосереднім результатом було згасання інститутів, які являли собою «нову соціалістичну демократію», а також ерозію системи, важливою складовою частиною якої вони повинні бути. Цю позицію «Солідарності» Л.Валенса назвав однією з великих заслуг руху. Суттєву роль відіграла незалежна підпільна видавнича, культурно-просвітницька діяльність. Виміряти її ефективність надзвичайно важко, але, за деякими даними під впливом опозиційної преси перебувало близько 2 млн. осіб [7; 9,с.40-41].

Наступні роки стали періодом своєрідного «співіснування» влади і «Солідарності». Влада, незважаючи на відміну 22 липня 1983 р. воєнного стану, продовжувала репресії проти опозиції. З другого боку, підпілля втрачало сили, а кількість прихильників силових методів боротьби з комуністичним режимом ставало все менше і менше. Попередня модель діяльності «Солідарності» з акцентом на підпільну боротьбу і бойкот вичерпала себе разом з процесом певного пом'якшення існуючого режиму. Пошук нової стратегії привів до висновку, що потрібен компроміс сил, які виступають за реформи («Солідарність») з частиною комуністичної влади, яка схильна до угоди. В результаті ідейної

боротьби в «Солідарності» перемогла група Л.Валенси та інтелектуалів, яка виступала за мирний шлях розвитку ситуації. 29 вересня 1986р. Л.Валенса утворив легальну Тимчасову раду спілки «Солідарності», що знаменувала початок процесу легалізації всіх регіональних структур підпільної профспілки і опрацювання нової стратегії. Його прихильники у жовтні 1987 р. на засіданні Тимчасової ради створили Загальнопольську виконавчу комісію на чолі з Л.Валенсою [7].

Тим часом економічна ситуація в країні погіршувалась. В квітні, а потім в серпні 1988 р. прокотилися стайки. В цих умовах міністр внутрішніх справ ПНР Ч.Кіщак від імені керівництва країни запропонував провести в кінці серпня переговори «круглого столу» [3,с.125]. Але потребувалось провести довготривалі і численні зустрічі і перемовини з представниками «Солідарності», бурхливі дебати на пленумах ЦК ПОРП (у вересні 1988 р. і грудні-січні 1988-1989 рр.), боротьба різних течій в «Солідарності», щоб 6 лютого 1989 р. у Варшаві розпочалися засідання «круглого столу». Засідання і наради тривали 2 місяці і закінчилися 5 квітня 1989 р. підписанням учасниками цілої низки документів. Готуючись до переговорів, Л.Валенса 18 грудня 1988 р. скликав Громадянський комітет «Солідарності», до якого увійшли цілий ряд визначних вчених, інтелектуалів, діячів профспілки тощо.

Рішення «круглого столу» відкрили шлях до проведення вільних і демократичних виборів. В результаті червневих виборів кандидати «Солідарності» отримали в Сенаті 99 із 100 місць та всі передбачені для вільного вибору місця в Сеймі – 166. Депутати опозиції утворили Громадський парламентський клуб (ГПК) на чолі з Б.Гемериком.

Національні збори (спільне засідання сенату і сейму) 19 липня 1989 р. більшістю в один голос обрали Президентом Польщі генерала В.Ярузельського. Уряд очолив радник «Солідарності» Т.Мазовецький [14,с.345-346].

Таким чином, «Солідарність» виникла на хвилі масового робітничого руху, студентських виступів, протестів інтелігенції проти погіршення політичного і соціально – економічного становища в Польщі. Беззаперечно, НСПС «Солідарність» не був лише профспілкою. У 1980 – 1981 рр. це був масовий опозиційний громадський рух, навколо якого зосередилися десятки орга-

нізацій та груп. Поступово вимоги «Солідарності» стали носити не тільки економічні, а і політичні вимоги, а спілка мала всі ознаки партії. Після 13 грудня 1981 р. «Солідарність» перейшла в підпілля і втратила свій масовий характер, але не відмовилася від боротьби за владу, свободу і демократію. Після краху комуністичного режиму «Солідарність» не змогла відновиться за зразком 1981р. Спілка заплатила високу ціну за участь у трансформації суспільно-політичного устрою. Завжди поєднуючи в собі профспілкова і політичне начало, «Солідарність», як профспілка, тим самим стала перед необхідністю захищати трудящих від непопулярних заходів своїх же урядів. Коли у червні 1990 р. відбувся 2-й Всепольський з'їзд «Солідарності», до її складу входило трохи більше 2 млн. членів. Через протиріччя в питаннях подальшого політичного і економічного розвитку країни та через боротьбу за міністерські портфелі профспілка організаційно розкололась і на її основі почалося створення нових політичних партій і рухів. Так, в травні 1990 р. прихильники Л.Валенси утворили Угоду центристських сил. Через деякий час було створено Громадський Рух – Демократична дія. Показником розколу «Солідарності» був той факт, що на президентських виборах 1990 р. змагалися її представники Л.Валенса і Т.Мазовецький. На парламентських виборах 1993 року виборчий блок «Солідарність» зазнав невдачі. В 2001 р. новий блок «Солідарність – правниця» навіть не подолав виборчий поріг для входження до сейму. Причини цього криються в тому, що «Солідарність» хотіла кардинально вирішити всі політичні та економічні проблеми, спираючись лише на власні сили, маючи свого президента, свій парламент і навіть опозицію.

30 серпня 2010 р. в Гдині відбувся ХХІV з'їзд делегатів «Солідарності». Його робота була присвячена 30-ій річниці від часу заснування НСПС «Солідарність». Колишній президент Польщі і багаторічний лідер профспілки Лех Валенса не брав участі у святкуванні. Він вийшов із лав «Солідарності» у серпні 2006 р. через те, що керівництво профспілки надто активно підтримує правоконсервативні сили.

«Солідарність», незважаючи на труднощі і помилки, справді була потужним масовим громадським рухом опору проти тоталітарної системи, за свободу демократію і справедливість,

поєднуючи в собі ознаки і профспілки, і громадянського руху, і політичної партії.

Література

1. Антонюк С., Антонюк О. Політичні партії Польщі: особливості формування і розвитку (1989 – 2007 рр.) / С.Антонюк, О.Антонюк // Університет. – 2007. - № 5. – С.30-39.
2. Брониславский Е., Вачнадзе Г. Польский диалог / Е.Брониславский, Г.Вачнадзе. – Тбилиси: Ганатлеба, 1990. – 178 с.
3. Бухарин Н.И. Внутренние факторы польской революции 1989 г. / В.И.Бухарин // Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы: Взгляд через десятилетие. – М.: Наука, 2001. – С.119-130.
4. Вачнадзе Г. Заговор против Польши / Г.Вачнадзе. – Тбилиси: Мелани, 1983. – 253 с.
5. Денчик В.А. Польская «Солидарность» - этапы развития / В.А.Денчик // Полис. – 1991. - № 4. – С.167 – 174.
6. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795 – 1990 / Г.Дильонгова. – К.: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 239 с.
7. Камінський Л. «Солидарність» 1980 – 1989 / Л.Камінський [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
www.budemoznajomi.pl/file.php/i/Kaminski-Solidarnosc_1980_ukr.pdf
8. Мазанова О.П. Кризові явища в Польщі і політика римсько-католицької церкви (70-80-ті року ХХ ст.) / О.П.Мазанова // Київ. ун-т ім.Тараса Шевченка. Вісник. Історія. Вип.37. – К., 1998. – С.87-93.
9. Майорова О.Н. Польша 80-х годов: поиск пути к компромиссу / О.Н.Майорова // Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы: Взгляд через десятилетие. – М.: Наука, 2001. – С.99-112.
10. Орлик Ю. Преодоление / Ю.Орлик. – М.: Правда, 1984. – 78с.
11. Телегуз А. Генеза громадянського руху «Солидарність» / А.Телегуз // Історія України. – 2009. - № 45. – С.3-7.
12. Філімонов С.М. НСПС «Солидарність» напередодні введення воєнного стану в Польщі / С.М.Філімонов // Військ.-наук.вісник. Львівська політехніка. – Л., 2000. – С.45-52.
13. Феномен «Солидарності»: щоденник свободи // Віче. – 2010. – № 17. – С.9-12.
14. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ століття / В.Яровий. – К.: Генеза, 2005. – 816 с.

ЧИРВА Ю.І.
*доцент, кандидат
історичних наук*

НАГІРНО-КАРАБАСЬКИЙ КОНФЛІКТ: ВИТОКИ І ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗГОРТАННЯ

Вірмено-азербайджанське протистояння, пов'язане зі статусом Нагірного Карабаху, безсумнівно ще довгий час буде залишатися в полі зору як діючих політиків, так і суспільствознавців. Адже, не дивлячись на те, що повномасштабні воєнні дії між сторонами не ведуться ось вже більше п'ятнадцяти років, конфлікт ще й сьогодні є далеким від свого розв'язання. Крім того, в ході війни 1991-1994 рр. і Єреван, і Баку намагалися знайти на міжнародній арені стратегічного союзника, на чію підтримку можна було розраховувати. Такими стали: для Вірменії – Росія, для Азербайджану – Туреччина. Це, в свою чергу, призвело до інтернаціоналізації конфлікту. Ситуація ускладнювалась тим, що Російська Федерація, як відомо, є ядерною державою, а Туреччина з 1952 р. входить до складу НАТО – найпотужнішого військово-політичного альянсу в світі.

Відомий американський політолог З.Бжезинський, аналізуючи геополітичну ситуацію в світі наприкінці ХХ ст., відніс Закавказзя в поняття «Євроазійські Балкани». На думку дослідника, відповідні асоціації викликаються етнічними конфліктами і суперництвом великих держав в регіоні [1, с.149].

Попри те, що питання про справедливе врегулювання проблеми Нагірного Карабаху, стоїть в Закавказзі на порядку денному принаймні з 1921 р., зазначена проблема не знайшла в історичній науці належного висвітлення. За радянських часів, в умовах декларованого владою «пролетарського інтернаціоналізму», вірмено-азербайджанські протиріччя (і не тільки з приводу Нагірного Карабаху) апріорі не могли бути об'єктом наукового дослідження. Десятиріччями офіційна пропаганда стверджувала ідею непорушності дружби між народами СРСР. Так, А.Мікоян, ведучи заочну полеміку з П.Мілюковим (останній був переконаний у недовговічності, «плинності» союзної радянської країни), зазначав: «Якби Мілюков дожив до наших днів, він би переко-

нався, яким міцним виявилось «плинне утворення», в яку потужну, світову державу соціалізму перетворилося це «утворення» [5, с.50].

Після розвалу Радянського Союзу нагірно-карабаська тематика набула значної актуальності. З'явилися сотні праць, автори яких намагалися з'ясувати причини і природу конфлікту та хоча б пунктирно позначити шляхи його розв'язання. Однак у більшості випадків такі роботи носили публіцистичний характер або були результатом демонстрації певної політичної позиції.

Термін «Карабах» вперше зустрічається в арабських і перських джерелах у XVI ст. Цікаво, що походження назви трактується вірменами і азербайджанцями по-різному. Перші переконані, що вона йде від назви князівства Бакх, що існувало в Закавказзі з X по XIII ст. Їх опоненти трактують «Карабах» як результат поєднання двох тюркських слів: «кара» - чорний і «бах» - сад.

Землі Нагірного Карабаху стали заселятися вірменами ще в перші століття нашої ери. Однак в наступному територія цієї землеробської області не раз переходила з рук в руки. Регіон поспідовно був частиною Перського царства, Арабського халіфату, Хазарського каганату. Він зазнавав спустошливих набігів монголів, турків, туркменів, а у XVII ст. знову увійшов до складу Персії. В умовах феодальної роздробленості у межиріччі Араксу і Кури виникло доволі впливове Карабаське ханство, яке конфліктувало як з Туреччиною, так і з Персією. В релігійному житті Карабаху домінувала григоріанська версія християнства, і саме це спонукало карабаських ханів звернутися за протекцією до Росії. У 1805 р. був підписаний договір про приєднання ханства до Російської імперії. Новий статус Нагірного Карабаху був підтверджений умовами російсько-перського Гюлістанського миру 1813 р.

Царський уряд свідомо не проводив на Кавказі національного розмежування, і нагірно-карабаські землі до 1917 р. входили до складу Шушинського і Зангезурського повітів Єлизаветпольської губернії.

Ситуація кардинально змінилася після падіння самодержавства. Вже у 1918 р. в Закавказзі виникли три незалежних держави – Грузія, Вірменія, Азербайджан. З перших же днів свого існування зазначені республіки почали висувати територіальні претензії одна до іншої. В ряді випадків пролилася кров. Так,

у березні 1920 р. мусульманами Азербайджану і Туреччини в Шуші було вирізано близько 20 тисяч вірмен.

Після встановлення в Закавказзі радянської влади спірні між Вірменією і Азербайджаном області були зайняті частинами Червоної армії. Спочатку декларацією Азербайджанського ревкому від 30 листопада 1920 р. спірні території Зангезура, Нахічевані і Нагірного Карабаху були визнані частиною радянської Вірменії. При розмежуванні радянських республік Закавказзя Кавказьке бюро (Кавбюро) ЦК РКП(б) рішенням від 4 липня 1921 р. підтвердив належність нагірно-карабаської області до Вірменської СРР [4, с.239].

Однак вже 5 липня Кавбюро переглянуло своє рішення і передало Нагірний Карабах Азербайджану з умовою надання регіону «широкої автономії». В історичній науці поширена думка, відповідно до якої зазначений крок був викликаний міркуваннями економічного та дипломатичного плану. Дійсно, в умовах повоєнної відбудови Москва потребувала великої кількості бакинської нафти, тому Кавбюро Кремлем було рекомендовано задовольнити вимоги азербайджанського лідера Н.Наріманова щодо передачі АзСРР спірних територій [7, с.205].

З іншого боку, у вірмено-азербайджанському протистоянні радянською Росією керувало прагнення заручитися підтримкою в регіоні з боку кемалістської Туреччини. Враховуючи наявність глибоких вірмено-турецьких протиріч і релігійну спорідненість азербайджанців та турків, радянське керівництво зробило в Закавказзі відверту ставку на Баку. Передача Нагірного Карабаху Азербайджану викликало у вірменському суспільстві неприховане невдоволення. Якщо до цього додати необхідність передачі Вірменією Туреччині за умовами Карського договору (13 жовтня 1921 р.) Карса, Ардагана і Артвіна, то тим більш цинічною виглядає оцінка зазначеного радянськими істориками. В фундаментальній колективній праці, приуроченій до 50-річного ювілею утворення СРСР, «Многонациональное Советское государство» зазначено: «Завдяки воєнній, економічній і дипломатичній допомозі Радянської Росії, братерській підтримці трудящих Азербайджану і Грузії, робітничо-селянський уряд Вірменії менш ніж за рік зміг розв'язати ряд корінних питань: придушити опір залишків внутрішньої контрреволюції і переможно завершити

нав'язану дашнаками громадянську війну; укласти договір про мир з Туреччиною і добитися виведення її військ з території Вірменської радянської республіки» [6, с.209-210].

Певною мірою напруженість у вірмено-азербайджанських відносинах зняло утворення Закавказької Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (ЗСФРР). Остання 30 грудня 1922 р. увійшла до складу СРСР. Відтоді державні кордони союзних республік вже де-юре стали внутрішніми адміністративними кордонами, які могли мінятися лише по волі Москви. 7 липня 1923 р. була утворена Автономна область Нагірного Карабаху (АОНК) з центром в м. Хакенді (пізніше – Степанакерт). Спочатку АОНК межувала з радянською Вірменією, але передача у 1929 р. під юрисдикцію Баку Лачинського району перетворила Нагірний Карабах у вірменський анклав на території Азербайджану.

Прийняття Конституції СРСР 5 грудня 1936 р. припинило існування Закавказької Федерації. Натомість радянські Азербайджан, Вірменія і Грузія здобули статус союзних республік. Тоді ж АОНК була перейменована в Нагірно-Карабаську автономну область (НКАО). Союзним центром не піддавалася сумніву доцільність перебування НКАО в складі Азербайджанської РСР. При цьому в середині 1930-х рр. вірмени складали 89% населення автономії [4, с.239].

Протягом сорока післявоєнних років нагірно-карабаська проблема принаймні двічі ставала предметом обговорення на найвищому партійному рівні. Так, у 1959 р. в Азербайджані працювала комісія Політбюро ЦК КПРС. На підставі її висновків був проведений спеціальний пленум ЦК Компартії Азербайджану, який засудив численні порушення в галузі національної політики в республіці. У 1966 р. рішенням Секретаріату ЦК КПРС ЦК КП Вірменії і ЦК КП Азербайджану було доручено спільно підготувати питання про Нагірний Карабах. Однак в умовах наростання застійних явищ в СРСР регіональні проблеми почали втрачати в очах Кремля свою актуальність.

Аналізуючи ситуацію, яка складалася в краї у зазначений час, радянський дослідник Ю.Римаренко вказував: «У застійний період в громадському житті регіону спостерігається відхід від ленінської національної політики, не завжди дбайливе ставлення

до мови, культури, традицій народів, порушувалися конституційні права представників корінних національностей, незадовільно здійснювалося інтернаціональне виховання, яке часто-густо носило формальний, парадний, показний характер» [9, с.131].

Вірмени НКАО були, по-суті, позбавлені бакинським керівництвом права на повноцінний духовний розвиток. В місцевому педагогічному інституті викладання велося азербайджанською мовою, а в середині 1980-х рр. у вузі було ліквідовано вивчення історії Вірменії. В автономії були скорочені обсяги видань і продажу літератури вірменською мовою. Слід підкреслити, що питома вага вірмен в населенні Нагірного Карабаху складала тоді 80,5% [4, с.239].

З початком горбачовської «перебудови» під впливом демократизації суспільно-політичного життя в СРСР вірменське населення Нагірного Карабаху стало активно виражати своє прагнення возз'єднати НКАО разом з порубіжними територіями з Вірменією. Неспроможність Москви зупинити відцентрові процеси в Радянському Союзі та визрівання в союзних республіках власних політичних еліт з їх неодмінними претензіями до сусідів спричинили нове загострення вірмено-азербайджанських відносин. У жовтня 1987 р. в селі Чардахли Шамхорського району Азербайджану з ініціативи першого секретаря місцевого райкому партії (!) М.Асадова були проведені масові вірменські погроми. Відповідь Єревана не заставила себе чекати. Протягом листопада 1987 р. – січня 1988 р. основна маса азербайджанців, що мешкали в Кафанському районі Вірменії, змушені були перетворитися на біженців і шукати порятунку в Азербайджані [2, с.37].

З початку лютого 1988 р. у Вірменії і Нагірному Карабасі почалися чисельні маніфестації, демонстрації, збори на підприємствах і в установах під гаслами возз'єднання Карабаху з Вірменією. 20 лютого позачергова сесія обласної Ради Нагірного Карабаху прийняла рішення просити Верховні Ради Азербайджану і Вірменії про передачу автономної області зі складу Азербайджану до Вірменії [8, с.111].

Відповіддю азербайджанської сторони стали вірменські погроми в Сумгаїті. Сумгаїт – це передмістя Баку, центр нафтопереробної промисловості республіки, де з населення в 160 тис. чол. 20 тис. становили вірмени. 27 лютого 1988 р. в їх квартири

увірвалися погромники, маючи на руках задалегідь складені списки вірменських сімей. Результатом кривавої вакханалії стали десятки вбитих (за офіційними даними – 53 чоловіки) та сотні поранених. Сумгаїтські події стали сигналом для антивірменських акцій в Баку, Кіровабаді, Шамхорі, внаслідок чого 450 тис. вірмен змушені були виїхати з Азербайджану [3, с.366-367].

Всі сподівання союзного центру знайти компроміс виявилися безуспішними. На наш погляд, помилкою М.Горбачова та його оточення була спроба спертися на місцеву партійну і радянську номенклатуру. Москва не врахувала того, що кардинальні зміни відбулися в ментальності самої номенклатури. Можна погодитися з думкою російського історика Р.Піхої, який зазначав: «Місцева партійно-радянська і господарська номенклатура вже не вважала корисним для себе зберігати колишню повну залежність від Москви. Та й не могла її зберегти, оскільки масові національні рухи, проникаючи в партійні організації республік, здійснювали політичний тиск на керівництво республіканських ЦК» [8, с.115].

Яскравим свідченням зазначеного стало рішення Пленуму Нагірно-Карабаського обкому КПРС від 17 березня 1988 р. про підтримку рішення обласної ради НКАО про приєднання до Вірменії [3, с.374].

Реакція Москви була очікуваною. 18 липня 1988 р. Президія Верховної Ради СРСР визнала «неможливою зміну кордонів, встановлених на конституційній основі». У відповідності до ст. 78 Конституції СРСР кордони республіки могли бути змінені лише за умов її згоди, на що Азербайджан, природно, піти не міг.

12 січня 1989 р. побачив світ Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про запровадження особливої форми управління в НКАО Азербайджанської РСР», відповідно до якого були призупинені повноваження Ради народних депутатів НКАО та її виконавчих комітетів. Натомість владними повноваженнями наділявся спеціально створений Комітет особливого управління НКАО на чолі з А.Вольським [3, с.375].

Це був перший випадок на території СРСР, коли впроваджувалося пряме управління з Москви. Ставка союзного центру на Баку особливо виразно позначилася після 28 листопада 1989 р., коли замість Комітету особливого управління був ство-

рений Організаційний комітет, підпорядкований ЦК Компартії Азербайджану. 15 січня 1990 р. в регіоні був запроваджений воєнний стан. В Нагірний Карабах і Шаумянський район були введені підрозділи внутрішніх військ.

Однак використання силових методів не дало очікуваного Московією результату. Більш того, національний рух у Вірменії і в Нагірному Карабасі став на початку 1990-х рр. набувати ярко вираженого антирадянського характеру, оскільки в масовій свідомості вірмен влада захищала принцип недоторканості національно-державного устрою СРСР.

13 лютого 1990 р. Верховна Рада Вірменії прийняла постанову «Про визнання незаконним рішення Кавбюро ЦК РКП(б) від 5 липня 1921 р. про включення Нагірного Карабаху до складу Азербайджану». Наступного місяця в республіці відбулися парламентські вибори, на яких перемогу здобули кандидати від створеного у 1989 р. з ініціативи громадського об'єднання «Карабах» Вірменського загальнонаціонального руху. Його лідер Л.Тер-Петросян став у серпні 1990 р. головою Верховної Ради Вірменії. Перемога національних сил на парламентських виборах багато в чому стала можливою завдяки їх принциповій позиції щодо повернення НКАО до складу Вірменії.

Події 19-21 серпня 1991 р. в Москві, наступний за ними розпад СРСР і проголошення незалежності колишніми радянськими республіками вивів нагірно-карабаську проблему на міжнародний рівень. Вже 2 вересня 1991 р. спільна сесія Нагірно-Карабаської обласної ради і Ради народних депутатів Шаумянського району проголосила утворення Нагірно-Карабаської Республіки (НКР). Слід підкреслити, що сесія діяла у повній відповідності до чинного ще на той час радянського законодавства. Прийнятий 3 квітня 1990 р. Закон СРСР «Про порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР» передбачав право національних автономій самостійно вирішувати питання про свій державно-правовий статус у разі виходу союзної республіки зі складу СРСР [7, с.207].

У відповідь на самопроголошення НКР Верховна Рада Азербайджану 23 листопада 1991 р. прийняла рішення про ліквідацію НКАО.

«Завершальним акордом» вірмено-азербайджанського законотворчого протистояння за Нагірний Карабах стало проведення в НКР 10 грудня 1991 р. референдуму, на якому 99,98% електорату висловились за повну незалежність від Азербайджану [7, с.207].

На жаль, все це відбувалось в умовах, коли вже велися запеклі бої між азербайджанськими військами і загонами самооборони НКР. Характерно, що широкомасштабна вірмено-азербайджанська війна, яка почалася у кінці 1991 р., практично не мала підготовчого мобілізаційного періоду. Кожна із сторін, залучених до конфлікту, мала у своєму розпорядженні колосальні арсенали зброї і боеприпасів, що залишили в Закавказзі радянські (російські) війська. За офіційними даними, у 1990 р. на території Азербайджану базувалася 4-а загальновійськова армія, яка включала в себе три мотострілкових дивізії. На озброєнні останніх були 384 танки, 733 БМП і БТР, 385 гармат, 13 бойових і 10 транспортних вертольотів. Тоді ж у Вірменії квартирувалася 7-а гвардійська загальновійськова армія. Її три мотострілкові дивізії мали у своєму розпорядженні 258 танків, 641 БМП і БТР, 357 гармат, 55 бойових і 37 транспортних вертольоти [10, с.165].

Практично вся зазначена військова техніка була успадкована після розпаду СРСР новоствореними суверенними державами і повною мірою використана в ході вірмено-азербайджанської 1991 – 1994 рр.

Таким чином, населення Нагірного Карабаху ще на початку 1920-х рр. стало заручником двох взаємовиключних в одному регіоні принципів Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин: права націй на самовизначення і недоторканості існуючих кордонів. Пошук радянським керівництвом реальних або уявних перспектив господарського розвитку Закавказзя став причиною появи на території радянського Азербайджану вірменського анклаву – Нагірно-Карабаської автономії. При цьому Москвою не бралися до уваги ані думка місцевого населення області, ані етнорелігійні розбіжності між двома народами. Створення у грудні 1922 р. Союзу РСР певною мірою знизило рівень вірмено-азербайджанського протистояння в Нагірному Карабасі. Однак вже в роки горбачовської «перебудови», коли на теренах СРСР у весь голос заявили про себе національні рухи,

нагірно-карабаський конфлікт набув особливого звучання. Стратегічні помилки союзного центру в галузі національної політики та зосередження в Закавказзі великих арсеналів сучасної зброї лише наблизили початок широкомасштабної війни.

Література

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / Збигнев Бжезинский; [пер. с англ. О.Ю.Уральской].- М.: Международные отношения, 2000.- 256 с.
2. Жуков Д. Войны на руинах СССР / Дмитрий Жуков.- М.: Яуза; Эксмо, 2009.- 256 с.
3. Конфликты и войны после распада СССР [монография] / В.Ю.Богданович, А.Я.Маначинский, Ю.В.Егоров и др.- К.: Кий, 2008.- 420 с.
4. Медведев Р.А. Советский Союз. Последние годы жизни. Конец советской империи / Рой Александрович Медведев.- М.: АСТ; АСТ МОСКВА; Полиграфиздат, 2010.- 637 с.
5. Микоян А. Советскому Союзу пятьдесят лет / Анастас Микоян.- М.: Политиздат, 1972.- 71 с.
6. Многонациональное Советское государство / Под ред. М.И.Куличенко.- М.: Политиздат, 1972.- 431 с.
7. Орлова Т.В. Історія нових незалежних держав: Postsovieticum: навч. посібник / Тетяна Володимирівна Орлова.- К.: Знання, 2010.- 487 с.
8. Пихоя Р.Г. Москва. Кремль. Власть. Две истории одной страны. Россия на изломе тысячелетийю 1985-2005 / Рудольф Германович Пихоя.- М.: Русь-Олимп; Астрель; АСТ, 2007.- 544 с.
9. Римаренко Ю.И. По следам «снежного человека»: (О причинах национализма в СССР) / Юрий Иванович Римаренко.- М.: Молодая гвардия, 1989.- 240 с.
10. Широкоград А.Б. Кавказский капкан. Цхинвал – Тбилиси – Москва / Александр Борисович Широкоград.- М.: Вече, 2009.- 352 с.

МОСКАЛЕНКО В.Г.
доцент, кандидат
історичних наук

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ВИБОРІВ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ (X - XII СТ.)

У суспільно-політичному житті країн, що будують громадянське суспільство, важливу роль відіграє інститут виборів. Публічний і політичний характер інституту, виборів задається, насамперед, волевиявленням народу, що реалізується в найбільш загальному вигляді через вибори, основні принципи яких законодавчо згруповані в систему.

Загальновідомо, що виборча система - це передбачений законодавством порядок формування представницьких органів влади. Встановлення виборчої системи є наслідком історичного, суспільного, економічного розвитку, традицій політичної культури, розстановки соціальних груп та ін.

Звертання до історії розвитку інституту виборності вимагає досліджень вчених. До того ж різні покоління людей неоднозначно сприймають інститут виборності, одні ототожнюють його зі свободою, увагу інших привертає рівність між громадянами.

Якщо ж акцентувати увагу на соціально-політичних аспектах, то в цьому напрямку на перший план виступає питання влади та її виборності. З правової точки зору це означає приналежність усієї суспільної влади народові, вільне здійснення останнім своєї волі в інтересах як усього суспільства, так і кожної людини й громадянина.

Об'єктом дослідження даної роботи є спадщина інституту виборності за часів Київської Русі.

Предметом дослідження автор обрав проблему розвитку елементів виборності на теренах сучасної України в X - XII століттях.

На початку третього тисячоліття вийшло ряд публікацій з проблем розвитку інституту виборності на українських землях, які об'єктивно, з сучасних методологічних позицій висвітлюють пройдений українським народом історичний шлях. Незважаючи на значну роботу дослідників, питання розвитку виборності на

українських землях X - XII ст. викликає дискусії, інколи проти-лежні за своїм значенням думки, висновки.

Актуальність роботи забезпечується тим, що неупередже-ний аналіз, осмислення процесу становлення інституту виборів є запорукою не творення помилок минулого, становлення дійсно-го народовладдя, яке повинно реалізуватись в дійових і оптима-льних структурах представницьких органів влади.

Виборність на території сучасної України існувала ще до виникнення державності. Елементи виборності спостерігались у слов'янських племен. Провід у цих племенах належав "кращим людям", які обиралися. Це були, переважно, представники ви-знаних родів, що здобули пошану своєю діяльністю. Вони зби-ралися на "віче" - ради, де вирішували важливі питання життя, війни та миру.

Вічові зібрання завжди викликали зацікавленість у науко-вців. Одним з перших дослідників історії віча в Київській Русі професор права В. Сергеевич ще у XIX ст. доводив, що віче і князь - два однакових суттєвих елементи давньоруського суспі-льного буття [1]. Відомий історик права М. Володимирський-Буданов, на відміну від В.Сергеевича, виділяв три органи влади: князь, боярська думка і віче [2,с. 73-74]. Наступні дослідники поділяли точку зору як В. Сергеевича, так і М. Володимирсько-го-Буданова [3], при чому М. Довнар-Запольський уважав, що, як носій верховної влади в державі, віче мало таке ж значення, як народні збори в стародавніх Афінах чи Римі [4, 27].

У подальшому, слідом за М. Костомаровим [5], історики українського права Р. Лащенко, С. Дністрянський, С. Чубатий, С.Федорів вирізняли давню державу Русь серед європейських саме за ознакою народоправства й визначили владу віча як вер-ховну [6]. Так, Р. Лащенко вважав, що "віче було зверхнім на-родним органом влади..., в ньому відбилася верховна воля наро-ду". С. Дністрянський писав: "Українська держава несе в собі довгу передісторію парламентаризму, що починається саме з існування віча княжої доби, коли функціонування останнього надавало правлінню київських князів демократичного характе-ру". М. Грушевський висловлював свою думку не так категори-чно: в моменти поважливі віче виступало як справжній суве-рен" [7,с. 111], Вчений уважав, що в умовах централізації Київ-

ської Русі віче залишалось у ролі надзвичайного органу і лише упадком централізації держави починає прокидатись політична самоуправа [8, с. 210].

Сучасні дослідники історії вітчизняного виборчого права розійшлися у висновках: частина вчених вважає віче й боярську думу органами народовладдя і представницької влади [9], інші - доводять, що такий інститут як віче не має системи представництва, компетенції, термінів скликання процедури, головними функціями якою були комплектування народних ополчень та обрання військових ватажків [10].

Останнім часом піддано перегляду погляди істориків на соціальну природу та роль віче: його екстраординарність і навпаки - демократизм. Застосувавши нові методи аналізу джерел, що описують суспільне життя у регіонах Київської Русі, дослідниця Т. Вілкул дійшла висновку, що віча як такі - не були подіями, котрі мали суто демократичний характер. Останні, згідно з літописною традицією того часу, використовувалися для оцінки певних політичних колізій, акцентували увагу на проявах нелояльності до князя тощо. Склад віча у більшості випадків був сталим, а судячи зі свідчень джерел про місткість площ, на яких вони відбувалися, навряд чи вони могли мати всенародний характер [11, с.99-105].

Погоджуючись з думкою автора та поділяючи роздуми про віче Н. Полонської-Василенко [12, с. 218], можна констатувати, що в кращому випадку віче було корективом княжодружинного управління, але не самостійним виборчим органом демократичного впливу на суспільство!!

Практика племінних союзів, породжена родоплемінним устроєм життя, на думку ряду дослідників, знайшла своє відображення у певних рисах державного ладу звичаїв і права Київської Русі. З утворенням і зміцненням Київської держави принципи виборності набули загального характеру. Це - схильність до індивідуальної свободи, народовладдя у публічному житті (віче, вибір князя та укладання договору з ним), існування поряд з центральною владою місцевого самоврядування, зародки федеративного устрою (удільні князівства в межах однієї держави), тощо. Однак ці романтизовані уявлення виглядають дещо спрощеними у світлі сучасної історичної науки.

Київська Русь, як державне утворення, зазнавало впливу західної і східних цивілізацій. Останні мали патримоніальний характер, за яким державна влада, економічні ресурси - усе було монополією князя, який управляв суспільством за допомогою бюрократичного апарату.

Князь концентрував у своїх руках усю законодавчу та адміністративну владу. Крім князя, влада уособлювалася з радою бояр (дума) та зборами громадян (віче). Кожна з цих інституцій була виявом відповідно монархічної, аристократичної та демократичної тенденції у політичному устрої Русі. Демократичну сторону політичного устрою Київської Русі репрезентувало віче-збори громадян.

Упродовж віків становлення державності продовжували діяти народні збори окремих племен, але, як засвідчують літописи [13, с. 55, 44], особливого поширення вони набули у XI - XII ст. Очевидно, що-місце племінних народних зібрань поступово змінили віча головних міст окремих земель держави. Як уважав М. Володимирський-Буданов, першу епоху історії народних зібрань — племінну змінила друга епоха (IX-X ст), коли віче перебувало в процесі переходу до міського [14, с. 75 - 76]. Саме в той час для вирішення справ сходилися в головні міста земель жителі передмість, "кращі люди", "старці градські" на народні зібрання. У XI-ЧІІІ ст. ця форма влади набуває розвитку.

Судячи з літописів, скликання віча нерідко викликалися надзвичайними обставинами - зовнішніми загрозами, необхідністю покликання князя, його утвердження чи зміщення. Віче могло укладати з князем формальну угоду, згідно з якою князь зобов'язався не переступати традиційно встановлених меж своєї влади щодо віча, а останнє визнавало над собою його владу.

Питання, що обговорювалися на зборах громадян, стосувалися передусім організації війська та походів, укладання угод, розподілу посад у державі. Віче могло критикувати або схвалювати дії князя, але воно не могло здійснювати власну політику чи видавати закони.

Спосіб скликання народних зборів зазвичай літописці фіксують як "звонити вече", "созвонити вече". У Києві скликання віче часто відбувалося через глашатаїв ("бирючей"), а в ряді міст - Володимирі-Волинському, Полоцьку та інших тривалий час дзвонили у спеціальний вічовий дзвін.

Учасники віча вирішували свою долю і виконували волю віча. Хоча в той же час, відносно вищевикладеного, можна висловити дискусійні міркування. Саме життя русичів відбувалося в надзвичайно складних умовах державотворення, зміцнення й розширення території держави, постійної зовнішньої небезпеки, що не сприяло ні утвердженню сталих термінів скликання народних зібрань, ні виробленню процедури їх здійснення. Необхідно врахувати і те, що літописці здебільшого фіксували не моменти короткого мирного життя, а надзвичайні політичні події. Лише гіпотетично можна говорити про більш-менш періодичне скликання віч та "братчини", в дні великих релігійних свят. Про вічові зібрання ми дізнаємося переважно з літописів, де зафіксовані далеко не всі випадки скликання віче. Літописці, люди духовного звання, виховані на догматах Святого Письма й зразках візантійського абсолютизму, дивилися на князя як на єдиного носія влади, призначеного Богом [15, с. 155]. Можливо тому, прояви народовладдя рідше потрапляли на сторінки літописів, а якщо і потрапляли, то в центрі подій залишалися все ж князі.

Місцем вічових зібрань були площі біля головного храму міста, княжі двори чи "торговища", де могла вміститися значна кількість народу. За свідченням літописців, у Києві місцем зібрань був Ярославів двір, площа перед Софіївським собором.

У містах з розвиненими вічовими традиціями місце вічових зібрань спеціально облаштовувалося. Біля храму Святої Софії у Києві встановлювались лави. Таким чином, місце вічових зборів диктувалося характером цієї форми народовладства, нерозвиненістю його представництва.

Викликає зацікавленість і склад віча. Ймовірно, що участь у вічових зборах розумілась у Давній Русі як право, яке належало усім вільним. Їх склад указувався спочатку за назвою племені (племен), а згодом - за назвою міста, землі. Право участі у вічі головного міста землі поширювалося і на жителів передмістя, інших мешканців землі. Тож загальною нормою порядку вічових рішень головного міста була підлеглисть їм населенню землі.

Як писав М. Довнар-Запольський, для віча не потрібно було певного числа його учасників. Зібрання й рішення вважалися легітимними, аби кількість була достатньою, щоб рішення могло бути прийнятим для всієї землі або підтримано за необхідності достатньою силою [116, с. 161.]

Літописці оповідають, що у вічових зборах за ініціативою князя брали участь і бояри, дружина, тисяцький, посадник, митрополит Києва, купці, "старці градські", а також смерди (Лавр. 1147р., Іпатіївськ. 1175 р).

Отже, у вічах брали участь представники майже усіх верств населення, хоча в літописах не вказується, у якому співвідношенні останні були представлені. Крім того, діяли обмеження: фізична можливість участі у віче і правоздатність. Судячи з літописів, вимагалось, щоб учасник віча був вільний і не перебував під батьківською опікою або в приватній залежності (закупи, холопи).

Право участі у народному зібранні не підкріплювалося обов'язком такої участі. Принаймні літописи про нього не згадують. Відомі випадки, коли на віче, що скликалася князем, ніхто не йшов.

Процедура вічових зібрань вироблялася протягом багатьох віків. Як форма прямого народовладдя, віче не відрізнялося складною процедурою, а останній не надавалось, як правило, суттєвого значення.

У літописах відсутні відомості відносно перевірки кількості і правомочності присутніх на віче. Хоча деякі з дослідників [17, 102] висловлюють думку, що перед початком віча проводилася фактична перевірка тих, хто з'явився, нам здається це малоімовірним.

За заведеним порядком той, хто скликав віче, оголошував предмет обговорення {18,с. 134}. Якщо віче збирав князь, то він відкривав зібрання, звертався до учасників віча в шанобливому тоні. Маємо і літописну згадку про головування митрополита на одному з віч у Києві (Лавр. 1047 р). У інших містах, в основному, головували на віче князі, посадники або тисяцькі, на стихійних народних обраннях й обговорення керували їх ініціатори.

Рішення на віче приймалося лише за умов одностайності, й можливо, переважною більшістю. Ймовірно, що більшість і меншість віча у разі розходжень використовувала всю силу доказів, і коли вони були вичерпані, за мовчазною згодою (незгодою) меншості затверджувалося пропоноване рішення, в якому закріплювалася загальна воля. Принаймні літописи нерідко підкреслюють саме цей момент, 'на всей воле', "а по всей воле"

(Іпатіївськ., 1146 р.). Мабуть, це було свідченням не стільки поваги вічових традицій, скільки давня звичка до колективіського характеру рішення.

Уважне вивчення літописних відомостей про вічові рішення переконує в неможливості вирізнити одностайне рішення від думки переважної більшості. Очевидь голоси і не рахувались. Як уважав М. Володимирський-Буданов, при приблизній рівності голосів робота віча тривала доти, поки було досягнуто узгодженого рішення [19, с. 26]. М. Дьяконов зазначає: якщо запропоноване рішення (схвалювалося багатьма і не було тих, хто заперечував, то це сприймалося як узгоджена думка усіх. Незгодні не наважувалися виступити проти більшості, а остання вважала себе такою, що може примусити незгодних приєднатися до пропонованого рішення. [20, с. 126].

Рішення віча могло бути й переглянуто, навіть після клятви, але самим віче 1146 кияни, закликаючи Ізяслава Мстиславовича і переступаючи "хрестолоцілування" Всеволоду Олеговичу, так мотивували своє нове рішення: "не хошем быти, аки в задничи". Постанову Белгородського віча 997 року теж було змінено за пропозицію старця, не присутнього на віче. Для тих часів такі випадки були не поодинокі, але для зміни рішення обов'язково були вагомі, частіше – надзвичайні обставини, що змінювалися.

Таким чином, літописні дані, хоч і дуже скупі, але все ж характеризують віче в Київській Русі як верховний орган влади, котрий продовжував розвиватися разом з княжою владою. Вічові зібрання були складовою частиною державного механізму, «які вирішували кардинальні проблеми соціально-політичного життя держави.

Віче у Київській Русі не набуло таких форм, як в Новгороді чи Пскові. Воно не мало визначеної компетенції, порядку скликання, не вівся підрахунок голосів.

Право брати участь у вічових сходах мали всі глави сімей, хоча фактично на них панувала купецька знать, яка перетворювала їх на арену міжфракційних суперечок.

Елементи демократизму, згідно з сучасним його розумінням науковцями, у суспільно-політичній практиці Київської Русі були невиразні, а публічна влада не набула парламентських

форм. Демократичний потенціал держави залишався незначним навіть тоді, коли Галицько-Волинське князівство перетворилося на могутню державу, модель управління якої відповідала тогочасним європейським зразкам, а суспільне життя з часом акумулювало елементи Магдебурського права та західної юридичної практики. Як і в інших землях Русі, в Галицько-Волинському князівстві діяло віче, хоча не отримало великого впливу на політичне життя, не мало чітко визначеної компетенції та регламенту роботи.

Незважаючи на розвиток елементарних виборчих традицій на Русі, їх теоретичне осмислення явно відставало. Політична думка епохи становлення й розвитку давньоруської держави зафіксована у таких визначних пам'ятках культури, як "Руська Правда" Ярослава Мудрого (1015-1016; 1072)), "Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона (1037 - 1050 рр. "Ізборник" Святослава Ярославовича (1076 р.), "Повчання дітям" Володимира Мономаха (1099 р.), "Повість минулих літ" (1113 р.), "Слово о полку Ігоревім" (1185 р.), "Слово про загибель Руської землі" (1230 р.) та інших. Ці твори б: джерелом для поглиблення знань про реальний процес суспільно-політичного життя наших пращурів. Вони вказують на давні витоки української ментальності й звичаєвого права, ідо дійшли до нас крізь віки. Для суспільно-політичної думки часів Київської Русі були характерні патріотизм, гуманізм, збереження державної єдності, уболівання за долю країни у зв'язку з міжкняжими розбратами, татарською навалою та іншими трагічними подіями.

Однак, на мою думку, немає підстав вести мову про систематичний розвиток у Київській Русі політичної і правової теорії відносно виборів. Як і в більшості середньовічних держав, у ній було відсутнє науково-теоретичне осмислення понять людської свободи, народовладдя. Вживання терміна "політика", "право" стосовно процесів, що відбувалися у Київській державі, дуже умовне: політики та права в їх демократичному розумінні у ній не існувало. Натомість діяло воєнізоване князівське державне правління, яке спиралося передусім на силу, а не на право. Ні християнство, навіть не мораль, а тим паче не правові норми не стали на Русі тією основою, яка б забезпечувала стабільне функціонування органів народовладдя.

У середині XII ст. Київська Русь стрімко занурюється у вир феодалної роздробленості, яка настала не раптово, а була логічним і неминучим наслідком соціально-економічного розвитку давньоруського суспільства. І не лише, давньоруського, а й людського взагалі. Майже всі європейські народи пройшли через цей етап власної еволюції, коли недавно створена держава втрачала колишню єдність, розпадалася. На подальший хід історичних подій вплинула навала монголо-татар 1223 р., Ш7р. падіння Києва 1240 р. У Давній Русі встановилося тяжке й виснажливе ярмо ординських ханів.

Література

1. Сергеевич В.И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. - М., 1867.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Обор истории русекого права. - Ростов-на-Дону, 1996.
3. Алексеев В. Народовластие в Древней Руси. - Ростов-на-Дону. - 1904. - С. 38; Довнар-Запольский М.В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь. - М., 1906. - С. 5; Дьяконов М. Очерки общественюго и государственного строя Древней Руси. - 4-е изд-СПб., 1912.-СІ 16.
4. Довнар-Запольський М.В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь. - М.,1906- С. 27
5. Костомаров Н.И. Исторические монографии. Исследования. - Т.УІІ. - Ч. ІІ. Северорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (История Новгорода, Пскова Вятки). - СПб., 1886.-С. 5.
6. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. - Прага, 1923. - С. 148-151. Чубатий М. Огляд історії українського народу: історія джерел та державного права. - К., 1994. - С. 55-61; Лашенко Р. Лекції по історії українського права. - К., 1998. - С. 98-99; Федорів С. Вічова спадщина стародавньої Русі // Хроніка 2000. - Вип. 27-28. - К., 1998. - С. 59-60.
7. Грушевський М.С. Очерки истории украинского народа. - К., 1990. - С. 111.
8. Грушевський М.С. Історія України - Русі: В 11 т., 12 кн. - К., 1993. - Т.3. - С. 210.
9. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення. - К., 1995. - С. 98; Панюк Л., Режик М. Історія становлення української державності. - Л., 1995. - С. 10; Власть народа. Украинский

парламентаризм от Вече Кяевской Руси до Верховной Ради України. - 1997. - №1-2 (3-4). – С.7; Федоренко Г.О Передісторія українського парламентаризму / Державно-правова форма в Україні. - К., 1997. - С.183; Вайз Ч. Становлення парламентаризму в Україні: на тлі світового досвіду. - К., 2000. - С.42-43; Єрмолов В. Віче Київській Русі - важлива складова державного механізму //Право України. - 2001. № 1. – С.136-141 та інші.

10. Журавський В.С. Теоретичні та організаційно-правові проблеми становлення і розвитку українського парламентаризму: Автореф. дис докт. юрид. наук. - Одеса, 2001.- С. 10.
11. Вілкул Т.Л. Віче в Київській Русі в другій половині XI - XIII ст. / Рукопис дисертації на здобуття ступеня кандидата історичних наук. - Інститут історії НАН України -К., 2001.-С.99-105.
12. Полянська-Василенко Н. Історія України. - К.: Либідь, 1992. - С. 218.
13. Полиное собрание русеких летописей. Т.1 Лаврентьевская летопись. - М., 1997. - С 58, Т 2. Ипатьевская летопись. - 2-е изд. - СПб., 1998. - С.44.
14. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русекого права. - Ростов-на-Дону. 1996.
15. Див.: Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. - М., 1980.
16. Довнар-Запольский М.В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь. - М., 1906.-С.16.
17. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. - К., 1998. - С. 102.
18. Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. – 4-е изд. – СПб., 1912. – С. 134.

**ПРОБЛЕМАТИКА ІСТОРИЧНОГО НАРРАТИВУ
В ПРОСТОРІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТА
РОСІЙСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ
(історіографічний огляд)**

Проблема історичного нарративу являє собою досить актуальну тему досліджень в сучасній філософії історії. Однак незважаючи на деяку «історію» її розгляду (зі сформованими традиціями розуміння історичного нарративу) у західноєвропейській та американській філософії історії другої половини ХХ ст., на теренах вітчизняної і російської філософської думки можна констатувати відсутність узагальнюючих теоретичних розробок в галузі нарративної філософії історії. Зазначена ситуація зумовлена рядом факторів, основними серед яких, на нашу думку, є наступні: по-перше, порівняно молодий вік самої філософії історії та її міждисциплінарний статус в системі історико-гуманітарних наук; по-друге, новітність й міждисциплінарний характер проблематики історичного нарративу або «нарративної філософії історії»; по-третє, довготривале панування ідей марксистської філософії у вітчизняній і російській філософській та історичній думці. Остання обставина обумовила той факт, що проблема історичного нарративу (історичного оповідного тексту) в радянській філософії історії спеціально не формулювалась, оскільки у відповідності з марксистською теорією пізнання як відображення обґрунтовувалася «прозорість» тексту, який ніби дзеркало відображує досліджувану дійсність. У поєднанні вищезазначені фактори зумовили брак уваги до питання історичного нарративу з боку дослідників пострадянських країн.

Сучасний стан вітчизняної та російської філософії історії, як і всього комплексу історичних дисциплін загалом, характеризується бурхливим розвитком і визначається глибоким інтересом до новітніх течій західної історичної та філософської думки. Видатний історик і методолог А.Я. Гуревич ще у 1990 році стверджував про початок оновлення історичної науки в Радянському Союзі, констатуючи суперечливість її становища. З одного боку,

був знятий ідеологічний прес і історики нарешті отримали змогу порівняно вільно висловлювати свої думки та писати на теми, які нещодавно вважалися забороненими, з іншого – продовжувалося ігнорування проблем методології й теорії історичного дослідження, що пояснюється істотною деформацією цієї сфери науки в умовах ідеологічного тиску [16, с. 23].

Подібна неоднозначна ситуація у той самий час спостерігалась і в західній історичній науці, хоча й була зумовлена іншими чинниками. Перш за все, інтенсивним розвитком культурологічних, соціальних, політичних концепції історії, концепції «нарративів минулого». На думку німецького історика Й. Рюсена, з кінця 1980-х рр. почалося формування нової історичної теорії, основу якої становлять дослідження історичної пам'яті у різноманітних культурних контекстах (див.: [31, с. 31-32]).

Як зазначає російська дослідниця Л.П. Репіна, найбільш обіцяючи перспективи відкриваються саме в тих напрямках, які приділяють значну частину уваги дослідженню категорії культури [63, с. 39]. Важливим моментом історичного дослідження стає врахування взаємообумовленості між рухом ідей й тими соціальними, політичними, релігійними, культурними контекстами, в яких вони виникають, розповсюджуються і трансформуються. Відповідно до цього набуває актуальності проект «нової культурно-інтелектуальної історії», направлений на дослідження всіх інтелектуальних процесів минулого у їх конкретно-історичному, соціокультурному контексті. Особливо цікавим нам здається новітній напрям – так звана «нова інтелектуальна історія», предметом якої є історичний текст (історичний нарратив) [62, с. 15].

У сфері суто філософії історії на сьогодні також спостерігається достатньо неоднозначна ситуація, при чому як у вітчизняній, так і в російській її версії, що пояснюється загальними тенденціями розвитку філософії у ХХ ст. Найвагомішою з них без перебільшення є усвідомлення феномену мови. У філософії історії в зв'язку з цим можна говорити про появу «нової філософії історії», предметом вивчення якої виступає історичний нарратив (історичний текст), котрий проголошується центром історичної роботи [33, с. 55].

Узагальнюючи, необхідно особливо підкреслити той факт, що незважаючи на різні висхідні мотиви появи «нової інтелектуальної історії» та «нової філософії історії», спільним для них є розуміння предмету історичного дослідження як певного роду тексту (нарратива). Його сприймають не просто як об'єктивне відображення минулої реальності, але й значною мірою як ефективний засіб її конструювання і відтворення, увагу дослідників привертає сам процес творення історичного тексту, в якому поряд з викладом теми дослідження об'єктивується світогляд автора, світобачення його епохи.

Серед узагальнюючих та систематизуючих робіт в сучасній російській філософії історії слід особливо виокремити дослідження І.М. Савельєвої та А.В. Полетаєва, М.І. Смоленського, М.Є. Копосова, В.В. Феллера, К.В. Хвостової і В.К. Фінна, [66; 67; 68; 72; 27; 81; 84]. В них представлено комплексний міждисциплінарний підхід до вивчення історії, обґрунтовується її центральне місце в системі суспільних наук, осмислюється співвідношення з іншими видами наукового (природничі й точні дисципліни) та ненаукового знання (релігійного, філософського, ідеологічного, естетичного або художнього). Головною ознакою цього ряду робіт є розуміння минулого в якості соціального конструкту, тобто соціокультурно сформованого знання про минулу соціальну дійсність, яке головним чином її і формує. Важливо відмітити істотний вплив ідей аналітичної філософії історії, соціології знання та теорії семіотики.

Актуальні питання гуманітарного пізнання, зокрема можливість та межі інтеграції історико-гуманітарних дисциплін з природничими і точними на основі методологічного синтезу, новітньої міждисциплінарної методології, представленої, наприклад, нарративною теорією, розглядаються учасниками «круглого столу» - В.О. Лекторським, В.С. Стьопіним, В.Г. Федотовою, І.Т. Касавіним, Є.О. Мамчуром, Л.А. Мікешіною, В.П. Філатовим, Л.О. Марковим, Б.І. Пружиніним й В.М. Порусом, проведеного журналом «Епістемологія і філософія науки» у 2007 році за темою «Проблеми методології гуманітарних наук» [61].

В даному контексті слід згадати надзвичайно цікавий випуск літературно-публіцистичного журналу «Одіссей. Людина в історії» за 1996 рік, значна частина якого присвячена аналізу

розвитку історичної науки та філософії й методології історії у пострадянських країнах [52]. У працях А.Я. Гуревича, Л.П. Репіної, В.П. Візгіна, Г.І. Зверевої, І.Н. Іонова і С.В. Оболенської розглядаються питання відповідальності історика, особливо в умовах постмодерністського виклику історичній науці, осмислюються перспективи розвитку на російському ґрунті новітніх «нової культурної історії», «нової інтелектуальної історії» та мікроісторії, які, за влучним виразом А.Я. Гуревича, формують «територію історика» ХХІ ст. [15, с. 82].

Вже традиційна для гуманітарного пізнання проблема стандартів його науковості, питання об'єктивності, істинності та ціннісного наповнення історичного знання знаходять своє висвітлення в окремих ґрунтовних публікаціях В.О. Лекторського, Л.О. Мікешіної, В.П. Філатова, І.М. Савельєвої і А.В. Полетаєва [41; 42; 45; 46; 47; 82; 68], а також К.В. Хвостової, М.І. Смоленського, Л.П. Репіної, В.Є. Нікітіна, Є.П. Нікітіна, Н.Б. Селунської, Ю.М. Шилкова, О.Л. Нікіфорова, С.В. Нікіфорова, Ф.В. Лазарева та С.О. Лебедева [83; 71; 63; 64; 65; 66; 48; 49; 69; 88; 50; 51; 40].

Спеціалізовані дослідження проблематики історичного нарративу у сучасній російській філософії історії можна розподілити на дві групи: історіографічні теоретичні огляди доробку провідних представників західної нарративної філософії історії та теоретично-практичні розробки окремих аспектів функціонування історичного нарративу.

До першої групи відносяться серія досліджень аналітичної традиції філософії історії М.О. Кукарцевої [30; 32; 33; 35; 36; 37; 38], в тому числі у співавторстві з О.М. Коломoeць [26; 31; 34; 39], а також праці О.В. Гавришиної [7; 8; 9], С. Зенкіна, І.В. Дьоміна, А. Олейнікова, О.Л. Нікіфорова, М.М. Смірнова, С.П. Щавелева, О.С. Щавелева [20; 17; 56; 50; 70; 90; 91]. Огляд континентальної традиції нарративної філософії історії представлено роботами В.Н. Сирова [74; 75; 76; 77; 78] і частково дослідженнями І.С. Вдовіної, В.П. Крутоуса і О.В. Явецького [5; 29].

Так, М.О. Кукарцева, констатує певний брак теоретичних розробок в галузі філософії історії, відсутність її чіткої класифікації, категоріального апарату, невизначеність об'єкту та предмету, пропонує свій варіант метафілософії історії. Не відки-

даючи традиційний поділ філософії історії на онтологічну й гносеологічну версії, вона вирізняє три етапи у її розвитку – «парадигми»: класичну, неокласичну і постнеокласичну, докладно характеризуючи кожен з них [26, с. 50]. Поява останньої пов'язується дослідницею з початком так званого лінгвістичного повороту в історіописанні, тобто з усвідомленням мови в якості первинного, активного, непрозорого й найбільш значущого елемента роботи історика, а історичного тексту (нарративу) як його єдиної досліджуваної реальності. Сам лінгвістичний поворот поділяється нею на «малий» лінгвістичний поворот, риторичний та нарративний [38, с. 114], а під нарративом розуміється «свого роду інтелектуально-літературний інструмент, яким історики організовують результати своїх досліджень» [33, с. 46].

Свої міркування М.О. Кукарцева підкріплює та ілюструє прикладами із концепцій історичного нарративу провідних представників аналітичної філософії історії – А. Данто, Х. Уайта, Ф.Р. Анкерсмита, А. Мегілла, часто порівнюючи їх теоретичні позиції між собою. Зокрема, наприклад, М.О. Кукарцева та О.М. Коломоець звертають увагу до проблематичності визначення поняття історичного нарративу в аналітичній філософії історії незважаючи на в цілому спільне його розуміння в якості певної репрезентації або інтерпретації минулого, котра формулюється істориком. Детальному розгляду також піддається принципово важлива категорія «історичного досвіду» у працях А. Данто, Х. Уайта і Ф.Р. Анкерсмита [34; 33; 38; 39]. Історичний досвід, за Ф.Р. Анкерсмітом, як «досвід відмінності» між минулим та сучасним, оскільки історик обґрунтовує своє знання минулої дійсності на досвіді того, що вона нам залишила по собі, є предметом досліджень в роботах А.А. Олейнікова, І.В. Дьоміна, О.В. Гавришиної [56; 17; 7; 8].

Серед інших звертають на себе увагу аналітичний огляд О.В. Гавришиною відомої праці Х. Уайта «Метаісторія: Історична уява в Європі у ХІХст.» та порівняльний аналіз пропедевтичних робіт Дж. Тоша і А. Про як представників провідних національних історіографічних традицій Великобританії і Франції [9].

Окремо слід розглянути короткий історіографічний нарис нарративної проблематики С.М. Зенкіна [20], в якому, поряд з ретельним аналізом теорій історичного нарративу А. Данто і

Х. Уайта, надається глибока характеристика нарратологічної концепції російського теоретика нарративу В.І. Тюпи й теоретично-практичних розробок історичного нарративу Ю.В. Шатіна та Ю.Л. Троїцького. Зокрема, С.М. Зенкін звертає увагу до виділеної А. Данто відмінності між істориком і хроністом, яка полягає у тому, що історик на відміну від хроніста знає наслідки подій, тому для його творів є характерними особливі нарративні речення, які містять в собі посилання на дві розділені у часі події, хоча й описують більш ранню з них. С.М. Зенкін підкреслює, що категорія «нарративного речення» розуміється А. Данто не в граматичному, а логічному смислі, являючи собою формалізовану структуру історичного повідомлення [20, с. 525]. По відношенню до уайтівської концепції історичного нарративу російський дослідник займає переважно критичну позицію, наголошуючи на слабких місцях «тропології» Х. Уайта. Однак загалом визнає вагоме значення його твору (вже згадуваної нами праці «Метаісторія: Історична уява в Європі у ХІХст.») як методологічного прориву, «першої великої спроби зазирнути по іншу сторону історичного дискурсу і побачити в ньому нарратив, керований специфічними структурами мови, які не мають відношення до структур самого історичного процесу» [20, с. 528].

Критичною позицією по відношенню до епістемології історії іншого відомого представника сучасної аналітичної філософії історії А. Мегілла відрізняються роботи О.Л. Нікіфорова, М.М. Смірнова, С.П. Щавелева, О.С. Щавелева [50; 70; 90; 91]. Зокрема, піддаються критиці сумніви А. Мегілла щодо можливості історичної науки надавати істині оповіді про минуле та відстоювана ним когерентна теорія історичної істини, характерна для представників аналітичної філософії історії [50]. Суперечності викликає також ідея плюралізму історичних реконструкцій минулого, лише невелику яких являє собою професійна історіографія [70; 90; 91].

Проблематика історичного нарративу у континентальній філософії історії знаходить своє відображення в основному у працях В.М. Сирова [74; 75; 76; 77; 78], частково представлена також в узагальнюючих дослідженнях життєвого шляху й творчого доробку провідних представників герменевтичної філософії історії та філософської герменевтики в цілому [5; 29].

Так, В.М. Сиров прослідковує витоки, формування та етапи розвитку нарративної філософії історії в континентальній філософській традиції, формулюючи її специфічні риси. Особлива увага приділяється ним концепціям історичного нарративу П. Рікера та Д. Карра. Свого роду опонентом в аналізі зазначених теорій часто виступає тропологічна концепція історичного дискурсу Х. Уайта, а також вся аналітична філософія історія. П. Рікер й Д. Карр, дотримуючись традиційної для представників континентальної філософії аристотелевської теорії пізнання, стверджували, що наррація, будучи способом організації соціальної реальності, відображає організуючі риси повсякденного життя й повсякденного досвіду [75, с. 21]. Відповідно, «історичні нарративи представляють собою не реконструкцію чи відтворення, а реконфігурацію нарративності самої соціальної реальності або переописання тих первинних нарративів, які конструюють реальність як таку» [74, с. 39].

В.М. Сиров звертає увагу до розуміння концепту «історичного досвіду» в нарративній філософії історії континентальної традиції. Виходячи з розуміння нарративності, «досвід» являє собою певну нарративну структуру, спосіб конфігурації історичних подій. Значною мірою впливом ідей Х.-Г. Гадамера, М. Хайдеггера та Е. Гуссерля дослідник обумовлює важливе місце у проблемному полі континентальної філософії історії питань, пов'язаних з темпоральністю історичного досвіду, нарративом як темпорально організованої оповіді [74; 75; 76; 77; 78].

В даному контексті видається доречним згадати також узагальнюючі історіографічні роботи Н.С. Петренко й Г.І. Звереві, які підходять до розгляду актуальних питань сучасних аналітичної та континентальної версій філософії історії у порівняльному контексті [57; 19].

До другою й чисельно значно меншої з виділених нами груп російських спеціалізованих досліджень питань нарративної філософії історії відносяться теоретично-практичні розробки нарративної теорії на ґрунті історичних текстів. Такими, наприклад, є роботи Я.М. Любарського, К.А. Долініна, Ю.В. Шатіна та Ю.Л. Троїцького [44; 43; 18; 87; 80].

Я.М. Любарський і К.А. Долінін, на нашу думку, здійснюють вдаль спробу застосування сучасної нарративної методо-

логії до творів візантійської середньовічної історичної літератури – «Хронографії» Іоана Малали, Михайла Пселла, компілятора Феофана, «Хроніки» Феофана Сповідника, «Олексіади» Анни Комніної. Результатами досліджень можна вважати: по-перше, більш глибоке літературознавче вивчення пам'яток середньовічної історичної думки (структури середньовічних візантійських текстів, принципів композиційної будови, формування та розвитку сюжетної оповіді); по-друге, обґрунтування тезису залежності оповідної структури історичного тексту (нарративу) від менталітету й художніх завдань його автора. Підкреслюється вагомість фактору пануючої ідеології у формуванні нарративної структури історіографічних творів [18, с. 366, 369].

Серед інших вирізняється також праця Ю.В. Шатіна, в якій автор, виходячи з широкого розуміння нарративу як певної концептуальної схеми, порівнює сучасні історичні нарративи за механізмом дії і функцією у суспільстві із архаїчними міфами. В якості ілюстративного приклада Ю.В. Шатін обирає радянські історичні нарративи, підкреслюючи, що за всього різноманіття сюжетів радянський історичний нарратив відрізняється трьома особливостями: (1) перманентна дискурсивна війна з класичним історичним нарративом («буржуазна історіографія»); (2) збільшена аксиологічність, тобто оцінка подій превалює над їхнім зв'язаним викладенням; (3) редукціонізм. На його думку, «завдяки трьом названим особливостям нарратив, характерний для радянської історіографії, достатньо швидко еволюціонує від артефакту літератури до міфологічної структури» [87, с. 101].

Значний інтерес представляє собою також спільна робота Ю.В. Шатіна з Ю.Л. Троїцьким, присвячене дослідженню дореволюційної російської історіографії за допомогою нарративної методології [80]. Зокрема, вже при першому порівнянні нарративів видатних представників державницької школи в російських історичні науці – М.М. Карамзіна та С.В. Соловйова, виявляється певна розбіжність за основними пунктами сюжетобудування й оповідності. У подальшому дослідженні Ю.В. Шатін і Ю.Л. Троїцький доходять висновку, що, враховуючи виявлені розбіжності, можна говорити про існування певного виміру історичного нарративу, який не зводиться ні до індивідуальних особливостей історика, його «почерку», ні до змістовних харак-

теристик історіографічного тексту, ні до течій історичної думки епохи. Таким виміром, на їх думку, виступає «історіографічне письмо», під яким розуміється певна дискурсивна практика. «Саме історіографічне письмо виступає у такому випадку як синтагматичне розгорнення деякої передуючої йому схеми, котра існує в свідомості історіографа й являє собою у прямому смислі парадигму мови, яка визначає специфіку історичного дискурсу» [80, с. 99].

В контексті сказаного видається доречним зазначити, що ситуація чисельної і якісної переваги історіографічних оглядів західних концепцій історичного нарративу над теоретичними розробками у галузі нарративної філософії історії в просторі російській філософії історії поступово змінюється. Це яскраво продемонструвала проведена у 2008 році Міжнародна наукова конференція «Теорії і методи історичної науки: крок в ХХІ ст.», на основі вивчення матеріалів котрої можна констатувати значний поступ передусім у теоретичних та теоретично-практичних дослідженнях методології нарративної філософії історії [79].

Українська філософія історії також лише переживає етап свого становлення. Як зазначає І.В. Бойченко, ще донедавна філософія історії в Україні залишалася поза увагою суспільствознавців-дослідників та освітян, оскільки з «ортодоксально марксистських позицій вона тлумачилась як донаукова спекулятивна галузь знань про розвиток людського суспільства. Як така вона або ж була приречена (з виникненням «наукового розуміння» історії) припинити своє існування, або ж мала б перетворитися на такий собі закут людських уявлень про історичний процес (теоретично неспроможний і ідеологічно реакційний)» [2, с. 13].

На сьогодні, незважаючи на окреслену ситуацію, у межах вітчизняної гуманітарної науки можна виділити ґрунтовні дослідження І.В. Бойченка, Т.І. Ящук і Н.М. Яковенко, в яких здійснюється системний аналіз проблем формування, розвитку та функціонування філософії історії, осмислюється її предмет, структура, місце в системі історико-гуманітарних дисциплін й інших соціальних практик [2; 93; 92].

Так, наприклад, І.В. Бойченко у своїй роботі говорить про філософію історії як про сукупність ідей й, одночасно, галузь пізнання, в розвитку котрої можна вирізнити три парадигми:

класичну, некласичну та постнекласичну, кожна з яких має свою історію становлення й розгалужується за певними напрямками. Некласична філософія історії, перехід до якої, за І.В. Бойченко, відбувся у середині XIX ст., характеризується такими рисами, як плюралістичність, тобто співіснування багатьох пізнавальних позицій, підходів, концепцій, а також визнанням полісемантичності, своєрідної смислової багатшаровості основоположних понять історіософії, теорії та методології історичного пізнання [2, с. 305]. Постнекласичний підхід, що, на думку дослідника, лише формується, представлено двома концепціями сучасної філософії історії: монадологічною, засновником якої є власне сам І.В. Бойченко, і тоталогічною, започаткованою В.В. Кизимом. Згідно положень останньої, історичні та соціальні індивіди найрізноманітніших масштабів тлумачаться як специфічні тотальності, масштабніші з яких шляхом диверсизації (специфічного поділу) трансформуються у тотальності такого самого штибу, але вже меншого масштабу. В контексті монадологічного підходу кожна з історичних цілісностей, зокрема цивілізацій, розглядається як нелінійне утворення монадного характеру [2, с. 321].

Важливою складовою бачення природи філософії історії в роботі І.В. Бойченка є виділення трьох її вимірів у відповідності з предметом вивчення: (1) філософія історії як осмислення реального історичного процесу; (2) філософія історії як осмислення процесу пізнання історичної дійсності, тобто теорія історичного пізнання; (3) філософія історії як методологія історичної науки. «Означені три «лики» філософії історії можуть бути розглянуті як у діахронічному, так і в синхронічному аспекті. У рамках діахронічного підходу вони постають у кінцевому підсумку в ролі послідовних етапів розвитку філософсько-історичної галузі знань» [2, с. 131].

Відомою в науковій літературі є монографія Т.І. Ящук, в якій наголошується, що філософія історії одночасно є одним із тематичних розділів філософського знання й певним способом філософського міркування [93]. Предмет філософії історії, за Т.І. Ящук, являє собою історичний вимір буття людини. Сучасна філософія історії досліджує іманентну логіку розвитку людського суспільства, єдність і багатоманітність історичного процесу, проблеми соціального детермінізму, встановлює істинність чи

вірогідність історичних фактів та подій. Особливу сферу, на думку вітчизняного філософа історії, утворює філософське вивчення меж, можливостей і способів історичного пізнання в його різновидах, насамперед вивчення науково-історіографічного та філософського пізнання історії. У цьому випадку філософія бере на себе функції методологічної рефлексії щодо історичного пізнання в його теоретичних формах. Звідси, робить висновок дослідниця, прийнятий в останнє сторіччя поділ філософії історії на два різновиди – субстантивну чи спекулятивну та критичну, формальну або аналітичну [93, с. 31-32].

Т.І. Ящук звертає увагу до питання багатозначності терміну «історія» й підкреслює наукову необхідність чіткого розмежування всіх його значень. Узагальнюючи, вона виділяє основні з них: по-перше, історія як оповідь (мікроісторія); по-друге, історія як реальна низка «значних» подій у житті людства, окремих народів, вибудована за зразком мікроісторії; по-третє, історія як тотальне утворення (макроісторія); по-четверте, історія як наука, що займається вивченням і написанням історії. На думку Т.І. Ящук, «історія в європейській епістемі виконує роль організаторської щодо людини та людства тотальності. Універсальна історія є спосіб пов'язаності окремого індивіда з державою, церквою та людством узагалі» [93, с. 15].

Поряд з докладним розглядом з позицій соціокультурного підходу становлення філософії історії, Т.І. Ящук поглиблено звертається до вивчення проблем спрямованості історичного процесу, його суб'єктів, ідей поступу та смислу в історії й пов'язаних з ними питань цінностей історії та цінностей людського існування, свободи, історичного вибору і відповідальності [93].

Оригінальним є також історико-філософський нарис Н.М. Яковенко [92]. Передусім він звертає на себе увагу стилістично більш вільним викладенням навчального матеріалу. Зазначається, що дане дослідження становить собою як «науково-популярну міждисциплінарну синтезу», так і свого роду навчальний посібник нового типу. За словами самої Н.М. Яковенко, цю «книжку не віднесеш до якогось канонічного жанру. Адже це не зовсім історія історіографії, не зовсім методологія історії. Не зовсім посібник зі вступу до історії. Вона, коли забажаєте, є особистим порахунком окремо взятого історика з історією» [92, с. 12].

Серед інших в дослідженні розглядаються й питання епістемології історії. Зокрема, наводиться широкий спектр історичних джерел та аналізуються різноманітні методи роботи з ними: від критичного до герменевтичного і семіотичного, а також від кліометричного до просопографічного й біографічного, методика «усної історії» [92].

Окремий розділ зазначеної роботи присвячено маловивченому у вітчизняній філософсько-історичній думці етапу написання історії, побудови історичного тексту. Визначається низка «чинників тиску» на свідомість дослідника (так зване «позаджерельне знання»), а саме: «влада дефініцій», тиск стандартів і культурних стереотипів, що панують в інформаційно розвиненому світі. Наприклад, описування історії за «престижними», взірцевими схемами певної школи або течії, що в той чи той момент диктує «високу моду». Virізняються й характеризуються також основні лінгвістичні інструменти оповідної роботи історика. Це, насамперед, зв'язкові поняття, пояснювальні схеми або моделі, метафора, риторичні стратегії історіювання. Актуальність окресленої тематики в сучасній філософії історії пов'язується Н.М. Яковенко з «лінгвістичним поворотом» у філософії ХХ ст., який «посилив увагу до мови й ширше – дискурсу автора будь-якого, зокрема дослідницького тексту, себто до комплексу ознак авторського світовідчуття, організованого й структурованого за посередництва мови» [92, с. 281].

Важливо підкреслити, що на сьогодні у просторі української філософсько-історичної думки спостерігається активізація наукових розвідок переважно гносеологічного й епістемологічного спрямування. Так, аналізуються наступні теоретичні питання: полісемантичність терміну «історія», зміст категорій «історичне» та «повсякденне» [86; 11], соціально-філософські концепції «соціального часу» в його співвідношенні з хронологічним та історичним часом [21; 22; 73], культурна традиція як механізм спадкоємності і передачі досвіду, її вплив на соціокультурну ідентичність особистості, нації, народу [13; 25], розглядаються поняття «менталітет», «ментальність» в історичному розрізі й з різних точок зору, тобто когнітивної, психологічної, філософської, генетичної [1; 59; 6; 28].

В останній час актуальності знову набули питання розмежування природничих і гуманітарних наук, генези, становлення й соціокультурної зумовленості історико-гуманітарного пізнання [12; 60; 85], а також проблема «історичного факту», істинності та ціннісно-сислового характеру історичного знання [53; 54; 55; 58; 4].

Однак тематика онтологічної філософії історії чи історіософії в наш час також залишається актуальною й знаходить свого висвітлення у працях К.В. Кислюка, Р.А. Горбаня, С.В. Бондара [24; 14; 3].

Нарратив у широкому розуміння (як певна концептуальна схема, форма пізнання й сприймання) являє собою предмет вивчення сучасної вітчизняної філософської антропології. В межах останньої досліджується й аналізується нарративний аспект соціального існування індивіда як підстави формування його ідентичності. Наприклад, у роботі Л.М. Газнюк обстоюється положення, згідно якого «нарратив є формою дискурсу, що належить персональному буттю людини» [10, с. 15]. На думку дослідниці, одним з головних способів, за допомогою якого людина отримує доступ до подій свого життя і до усвідомлення самої себе та інтерпретації персонального буття, є конструювання правдоподібних розповідей. Персональні розповіді являють собою події людського життя не як приклади загальних законів, а в якості елементів історії, в яких індивідуальний або колективний суб'єкт зазнає змін, що сповнені змістом. Кожна людина може з'єднати своє персональне існування в одне ціле, розуміючи його як вираження єдиної історії, що розгортається й розвивається у визначеному просторовому та часовому проміжку. Нарратив як основний спосіб самопояснення особистості містить в собі своєрідну «нарративну схему», яка організує індивідуальні події. «Нарративна схема» являє собою смислову рамку, складену з мети та бажань, а також включає розуміння меж й можливостей їх здійснення, зумовлених фізичними, культурними та персональними обставинами. Вона, за Л.М. Газнюк, «відіграє роль лінзи, крізь яку непов'язані й незалежні елементи існування розглядають як пов'язані частини цілого» [10, с. 10].

Важливо підкреслити, що Л.М. Газнюк скептично ставиться до тези, згідно якої зв'язність історії є відображенням зв'язно-

сті самих подій. На її думку, зв'язність історій досяжна за допомоги діяльності її творця і впливає з латентних припущень про правдоподібності, котрі й визначають спосіб, яким кожний розповідач пов'язує в історії фрагментарні епізоди свого досвіду. Культурні традиції у даному випадку являють собою певний запас сюжетів, які використовуються людиною для впорядкування життєвих подій, їх організації в історії [10].

Дослідження питання нарративу як засобу ідентифікації особи знаходить своє продовження в цікавій праці Н.Ю. Ісак [23]. Згідно неї, нарратив є способом набуття людиною своєї ідентичності («самості»), в якому оповідач об'єктивує власну суб'єктивність. Вони всюдиусці як механізми організації людського досвіду, локальні в силу історично конкретних шляхів їх формування та сприймання, володіють соціальною інструментальністю і прагматичним потенціалом. Класичною сферою виникнення і функціонування нарративу виступає історія як теоретична дисципліна. В межах нарративної історії смисл події тлумачиться не як фундований онтологією історичного процесу, а як такий, що виникає в контексті розповіді про подію й іманентно пов'язаний з інтерпретацією [23].

Спираючись значною мірою на теорію історичного нарратива П. Рікера, Н.Ю. Ісак говорить, що, оскільки нарратив є темпорально організованою розповіддю, проблематика нарративу синтезувала в собі дві актуальні теми сучасної філософії: часу і мови [23].

Широке розуміння поняття історичного нарративу в сучасній українській філософії й методології історії прослідковується у роботі А.В. Чантурія [86]. На думку дослідника, філософське осмислення історії в наш час здійснюється в атмосфері гострих дискусій, постійного пошуку нових світоглядних орієнтирів та методологічних підходів. Історія може розглядатися як процес зміни і становлення реальних подій, а також як досягнення цих подій в межах культури, що має різний ступінь достовірності. В останньому значенні історія постає як предмет семіотичного дослідження. Семіотичний підхід виходить із настанови, що історик має справу не з фактами, а з текстами, які репрезентують ті чи інші/ті історичні події з більшим чи меншим ступенем імовірності. Історичне минуле, таким чином, ви-

никає не як безпосередньо надана реальність, а як реальність інша, організована за допомогою уявлень про логічну послідовність, цілісність і зв'язність, що виступають найважливішими характеристиками раціонально організованого тексту. Відповідно до цього, історія являє собою конструкт, історичний нарратив у широкому розумінні [86].

Аналіз поняття минулого у зв'язку з розповсюдженням в сучасній філософії історії підходом до історичного нарративу не стільки в якості способу викладення знання про минуле, скільки як певної манери його розуміння є предметом дослідження М.Є. Шильмана [89]. Він вирізняє два «види» минулого: минуле-в-тексті й минуле-саме-по-собі, наголошуючи, що перше являє собою наявний об'єкт пізнання, який має ефект реальності і може бути осмисленим у той час, як друге не є наявним, не може бути пізнаваним й «не реальне». В такий спосіб М.Є. Шильман визначає поняття минулого-самого-по-собі в якості «ідеї минулого» [89, с. 87]. Необхідність використання поняття «ідея минулого», на його думку, є очевидною у зв'язку зі специфікою реальності того минулого, з яким має справу історик. Поняття минулого приховано міститься в будь-якій ретроспективі і питання його «існування» не ставиться під радикальний сумнів, однак висновки щодо «природи» того минулого, що стає полем й об'єктом історичного дослідження, можуть бути зроблені лише у зв'язку з відповідною «ідеєю минулого» [89].

Таким чином, можна зробити висновок, що проблематика історичного нарративу у сучасній українській та російській філософії історії є досить актуальною, однак малодослідженою сферою наукового пошуку. Незважаючи на активізацію останнім часом вивчення окремих питань епістемології історії, зокрема й нарративної філософії історії, в цілому можна констатувати певний брак ґрунтовних теоретичних розробок поняття історичного нарративу, його структури, природи й функцій.

Література

1. Бичко І.В. Ментальна співзвучність української та європейської філософської традицій: "Кордоцентричні мотиви" // Київські обрії: історико-філософські нариси / Ігор Валентинович Бичко. - К.: Стилос, 1997. - С.316-337.

2. Бойченко І.В. Філософія історії / І.В. Бойченко – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 723 с.
3. Бондар С.В. Історія як задум Бога (за матеріалами давньоруських писемних пам'яток княжої доби) / С.В. Бондар // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 51. – К.: Центр духовної культури, 2005. – Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_51/Multiversum_51.htm
4. Будз Г.І. Формування проблеми істини у контексті гуманітарного знання Античності та Середньовіччя / Галина Іванівна Будз // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. – Вип. 350-351. – Філософія. – Чернівці: Рута, 2007. – С. 12-16.
5. Вдовина І.С. Памяти Поля Рикера / І.С. Вдовина // Вопросы философии. – 2005. - № 11. – С. 176-187.
6. Веткіна Н. Теорія ментальності з погляду онтології / Н. Веткіна // Проблеми теорії ментальності / [М.В. Попович. Ю.В. Кисляковська та ін.]. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 53-74.
7. Гавришина О.В. «Опыт прошлого»: понятие «уникальное» в современной теории истории / Оксана Вячеславовна Гавришина // Казус 2002: Индивидуальное и уникальное в истории. - Вып. 4. / под ред. Ю.Л. Бессмертного и М.А. Бойцова. – М., 2002. – С.329-251.
8. Гавришина О.В. Историческая наука в ситуации «постмодерна». По материалам работы Ф.Р. Анкерсмита «Эффект реальности в трудах историков» (Обзор концепции) / Оксана Вячеславовна Гавришина // Культура и общество в Средние века – ранене Новое время. Методологии и методики современных зарубежных и отечественных исследователей: Сб. аналит. и реф. обзоров / РАН ИНИОН РГГУ. – М.: ИНИОН, 1998. – С. 137-153.
9. Гавришина О.В. История и теория, или Современный образ исторической дисциплины [Рец. на кн.: Тош Дж. Стремление к истине. – М., 2000; Про А. Двенадцать уроков по истории. – М., 2000] / Оксана Вячеславовна Гавришина // «НЛЮ». – 2002. - № 54. – С. 297-304.
10. Газнюк Л. «Філософія нарративу» в персональному бутті людини / Лідія Михайлівна Газнюк // Філософська думка. – 2004. - № 4. – С. 3-15.
11. Галушко М.М. Наслідки тематизації повсякденності для розвитку філософської антропології / М.М. Галушко // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / гол. ред. В.В. Лях. – Випуск 74. – К., 2008. – Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_74/Multiversum_74.htm
12. Галюк С.П. Мисленневий континуум сучасного соціально-гуманітарного знання / Степан Петрович Галюк // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. – Вип. 350-351. – Філософія. – Чернівці: Рута, 2007. – С. 22-26.

13. Гнатенко П.И. Идентичность: философский и психологический анализ / П.И. Гнатенко, В.Н. Павленко. – К.: «Арт-Пресс», 1999. – 466 с.
14. Горбань Р.А. Плуралізм підходів у теології історії // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 67. – К.: Центр духовної культури, 2008. – Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_67/Multiversum_67.htm
15. Гуревич А. Я. «Территория историка» / Арон Яковлевич Гуревич // Одиссей. Человек в истории. 1996: Историк в поисках метода / под ред. А.Я. Гуревича. - 1996. – М.: Coda, – С. 82-110.
16. Гуревич А.Я. Социальная история и историческая наука / Арон Яковлевич Гуревич // Вопросы философии. – 1990. - № 4. – С. 23-35.
17. Демин И.В. Феноменология исторического опыта А.Ф. Анкерсмита и проблема исторической реальности / Илья Вячеславович Демин // Вестник СамГУ. – 2006. - № 10/1 (50). – С. 23-30.
18. Долинин К.А. Повествовательные структуры в византийской историографии (к постановке проблемы) / Константин Аркадьевич Долинин, Яков Николаевич Любарский // Любарский Я.Н. Историки и писатели Византии (сборник статей). – СПб.: Издательство «АЛЕТЕЙЯ», 1999. – С. 355-371.
19. Зверева Г.И. Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории / Галина Ивановна Зверева // Одиссей. Человек в истории. / под ред. А.Я. Гуревича. - 1996. – М.: Coda, – С. 11-25.
20. Зенкин С. Критика нарративного разума. Заметки о теории / Сергей Николаевич Зенкин // «НЛО». – 2003. - № 59. – С. 524-534.
21. Зіборова Д.А. Час і антропологія: пам'ять, діалог, інший // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 73. – К.: Центр духовної культури, 2008. – Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_73/Multiversum_73.htm
22. Ілляхова М.В. Становлення сучасної соціально-філософської концепції соціального часу // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 77. – К.: Центр духовної культури, 2009. – Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_77/Multiversum_77.htm
23. Ісак Н. Ю Нарратив як засіб ідентифікації особи / Наталія Юріївна Ісак // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.В. Лях. – Випуск 52. – К., 2006. – Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_52/Multiversum_52.htm

24. Кислюк К.В. Російська та українська історіософія: подібність у розбіжностях / Константин Володимирович Кислюк // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 63. – К.: Центр духовної культури, 2007. – С. 87-96.
25. Климова О.В. Ідентичність особистості з культурною традицією / О.В. Климова // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / гол. ред. В.В. Лях. – Випуск 64. – К., 2007. – Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_64/Multiversum_64.htm
26. Коломеец Е.Н. Опыт метафилософии истории / Елена Николаевна Коломеец, Марина Алексеевна Кукарцева // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2000. – № 6. – С. 48 – 59.
27. Копосов Н.Е. Как думают историки / Николай Евгениевич Копосов. – М.: Новое литературное обозрение, - 2001. – 326 с. – (Серия – «Научная библиотека»).
28. Костюк Л.Б. Проблема методології історико-типологічного дослідження етнічної ментальності // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.В. Лях. – Випуск 68. – К., 2008. – Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_68/Multiversum_68.htm
29. Крутоус В.П. Введение к статье Г.-Г. Гадамера «Игра искусства» / В.П. Крутоус, А.В. Явецкий // Вопросы философии. – 2006. - № 8. – С. 155-163.
30. Кукарцева М.А. Per Aspera: эпистемология и этика в историческом исследовании / Марина Алексеевна Кукарцева // Эпистемология и философия науки. – 2008. - № 1. – С. 79-82.
31. Кукарцева М.А. Историография и историческое мышление (аналитический обзор) / Марина Алексеевна Кукарцева, Елена Николаевна Коломеец // Вестник Московского университета – 2004 - № 2 – С. 31-49.
32. Кукарцева М.А. Историческая эпистемология versus социальная? Обзор англоязычных изданий / Марина Алексеевна Кукарцева // Эпистемология и философия науки. – 2007. - № 3. – С. 87-99.
33. Кукарцева М.А. Лингвистический поворот в историописании: эволюция, сущность и основные принципы / Марина Алексеевна Кукарцева // Вопросы философии. – 2006. - № 4. – С. 44-55.
34. Кукарцева М.А. О новой философии истории / Марина Алексеевна Кукарцева, Елена Николаевна Коломеец // Личность. Культура. Общество. – 2002. - № 1-2 (11-12). – С. 276-291.
35. Кукарцева М.А. Опыт чтения текстов в лингвистической философии истории / Марина Алексеевна Кукарцева // Философия и общество. – 2005. - № 1. – С. 115-132.

36. Кукарцева М.А. Современная философия истории США / Марина Алексеевна Кукарцева. - Иваново: Иван. гос. ун-т, 1998. - 215 с.
37. Кукарцева М.А. Ф. Анкерсмит и «новая» философия истории / Марина Алексеевна Кукарцева // Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры / Ф.Р. Анкерсмит; пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломоец, В. Катаева - М.: Прогресс-Традиция, 2003. - С. 15-64.
38. Кукарцева М.А. Эпистемологические проблемы лингвистического поворота в историографии / Марина Алексеевна Кукарцева // Эпистемология и философия науки. - 2006. - № 1. - С. 110-130.
39. Кукарцева М.А. Эпистемология и онтология истории / Марина Алексеевна Кукарцева, Елена Николаевна Коломоец // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. - 2007. - № 1. - С. 24-35.
40. Лазарев Ф.В. Проблемы истины в социально-гуманитарных науках: интервальный подход / Ф.В. Лазарев, С.А. Лебедев // Вопросы философии. - 2005. - № 10. - С. 95-115.
41. Лекторский В. Историческое познание / Владислав Александрович Лекторский // Свободная мысль. - 2001. - №7. - С. 75-88.
42. Лекторский В.А. Возможна ли интеграция естественных наук и наук о человеке? / Владислав Александрович Лекторский // Вопросы философии. - 2004. - № 3. - С. 44-49.
43. Любарский Я.Н. «Хронография» Иоанна Малалы / Яков Николаевич Любарский // Любарский Я.Н. Историки и писатели Византии (сборник статей). - СПб.: Издательство «АЛЕТЕЙЯ», 1999. - С. 7-20.
44. Любарский Я.Н. Сюжетное повествование в византийской хронистике (постановка проблемы) / Яков Николаевич Любарский // Любарский Я.Н. Историки и писатели Византии (сборник статей). - СПб.: Издательство «АЛЕТЕЙЯ», 1999. - С. 283-294.
45. Микешина Л.А. Густав Шпет и современная методология социально-гуманитарных наук / Людмила Александровна Микешина // Эпистемология и философия науки. - 2006. - № 1. - С. 16-37.
46. Микешина Л.А. Репрезентация: частный метод или фундаментальная операция сознания? / Людмила Александровна Микешина // Эпистемология и философия науки. - 2007. - № 1. - С. 5-17.
47. Микешина Л.А. Трансцендентальное измерение гуманитарного знания / Людмила Александровна Микешина // Вопросы философии. - 2006. - № 1. - с. 49-66.
48. Никитин В.Е. Проблема исторической реальности / В.Е. Никитин // Метафизические исследования. Вып. 2. История. Альманах Лаборатории Метафизических Исследований при Философском факультете СПбГУ, 1997. - С. 47-59.
49. Никитин Е.П. От идеологии к методологии / Евгений Петрович Никитин // Вопросы философии. - 1998. - № 10. - С. 77-87.

50. Никифоров А.Л. История versus псевдоистория / Александр Леонидович Никифоров // Эпистемология и философия науки. – 2008. - № 1. – С. 62-65.
51. Никифоров С.В. Письменный текст как компонент социумной организации / С.В. Никифоров // Прагматическое содержание грамматики текста: Сб. научн. трудов. - М.: Наука, 1992. – с. 46-52.
52. Одиссей. Человек в истории. 1996: Историк в поисках метода / под ред. А.Я. Гуревича. - 1996. – М.: Coda, – 340 с.
53. О कोरोков В.Б. Герменевтика неклассического мышления П. Рикера / Виктор Брониславович О कोरोков // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. – 2009. - № 9 (2). – С. 23-28.
54. О कोरोков В.Б. До темпоральної структури герменевтики / Віктор Броніславович О कोरोков // Практична філософія. – 2003. - №4. – С. 72-76.
55. О कोरोков В.Б. О единстве истины и о границах существования мира в науке, философии и религии / Виктор Брониславович О कोरोков // Философия и космология 2009 / Гл. ред. О. Базалук. – Полтава: Полтавский литератор, – Полтава: Полтавский литератор. - С. 125-135.
56. Олейников А. Исторический опыт – новый предмет теоретических исследований / Андрей Олейников // Homo Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного / отв. ред. А.О. Чубарьян. – Кн. 1. – М.: Наука, 2003. – С. 299-312.
57. Петренко Н.С. К проблеме нарратива в методологии истории / Наталья Сергеевна Петренко // Философские науки. – 2000. – № 1. – С.108-116.
58. Пироженко В.А. Понятие «факт» в исторической науке: методологический анализ / Виктор Алексеевич Пироженко // Наука та наукознавство. – 2001. - № 1. – С. 26-35.
59. Попович М. Що таке ментальність? / Мирослав Володимирович Попович // Проблеми теорії ментальності / [М.В. Попович, Ю.В. Кисляковська та ін.]. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 3-30.
60. Починок І.Б. Особливості детермінації генези гуманітарного знання / Ірина Борисівна Починок // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. – Вип. 350-351. – Філософія. – Чернівці: Рута, 2007. – С. 8-11.
61. Проблемы методологии гуманитарных наук. «Круглый стол» / [Учасники: В.А. Лекторский, В.С. Степин, В.Г. Федотова, И.Т. Касавин, Е.А. Мамчур, Л.А. Микешина, В.П. Филатов, Л.А. Маркова, Б.И. Пружинин, В.Н. Порус] // Эпистемология и философия науки. – 2007. – № 2. – С. 38-74.

62. Репина Л.П. Интеллектуальная история на рубеже XX – XXI веков / Лорина Петровна Репина // Новая и новейшая история. - 2006. - № 1. - С. 12-22.
63. Репина Л.П. Историческая память и современная историография / Лорина Петровна Репина // Новая и новейшая история. - 2004. - № 5. - С. 39-51.
64. Репина Л.П. Культурная память и проблемы историописания (историографические заметки) / Лорина Петровна Репина. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 44 с. – (Препринт / Серия WP6, Гуманитарные исследования ИГИТИ; WP6/2003/07).
65. Репина Л.П. Новые исследовательские стратегии в российской и мировой историографии / Лорина Петровна Репина. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. – 32 с. – (Препринт / Серия WP6, Гуманитарные исследования ИГИТИ; WP6/2008/06).
66. Савельева И.М. Знание о прошлом: теория и история: в 2 т. / Ирина Максимовна Савельева, Андрей Владимирович Полетаев. – СПб.: Наука, 2003. -Т. 1: Конструирование прошлого. - 2003. – 632 с.
67. Савельева И.М. Знание о прошлом: теория и история: в 2 т. / Ирина Максимовна Савельева, Андрей Владимирович Полетаев. – СПб.: Наука, 2006. -Т. 2: Образы прошлого. – 2006. - 751 с.
68. Савельева И.М. Теория исторического знания / Ирина Максимовна Савельева, Андрей Владимирович Полетаев. – СПб.: Алетей; М.: ГУ ВШЭ, 2008. – 523 с.
69. Селунская Н.Б. Методологическое знание и профессионализм историка / Наталья Борисовна Селунская // Новая и новейшая история. – 2004. - № 4. – С. 24-41.
70. Смирнова Н.М. Научные исторические реконструкции в зеркале обыденного опыта / Наталья Михайловна Смирнова // Эпистемология и философия науки. – 2008. - № 1. – С. 66-69.
71. Смоленский Н.И. Проблема объективности исторического познания / Николай Иванович Смоленский // Новая и новейшая история. – 2004. - №6. – С. 26-56.
72. Смоленский Н.И. Теория и методология истории / Николай Иванович Смоленский. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 272 с.
73. Соколова К.В. Еволюція уявлень про соціальний час в традиційному суспільстві // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 60. – К.: Центр духовної культури, 2007. – Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_60/Multiversum_60.htm
74. Сыров В.Н. Квопосу о нарративной природе социальной реальности и эпистемологическом статусе исторического нарратива / Валерий Николаевич Сыров // Вестник Томского государственного университета. – 2009. - № 3 (7). – С. 39-52.

75. Сыров В.Н. Нарративное производство и современное социальное познание / Валерий Николаевич Сыров // Социальное знание в поисках идентичности. Фундаментальные стратегии социогуманитарного знания в контексте развития современной науки и философии. Сб. научных статей. - Томск: «Водолей». - 1999. - С. 20-26.
76. Сыров В.Н. Современные перспективы философии истории: поворот к нарративу / Валерий Николаевич Сыров. - Режим доступа до тексту: http://siterium.trecom.tomsk.su/syrov/Syrov_8.htm
77. Сыров В.Н. Состоялась ли «смерть субъекта»? / Валерий Николаевич Сыров // Философская и правовая мысль. Альманах. - Саратов-СПб.: Научная книга. - 2003. - Вып. 5. - С. 160-179.
78. Сыров В.Н. Что может сказать текст историка? / Валерий Николаевич Сыров // Человек-текст-эпоха: Сб. научных статей и материалов. - Формирование жизненной среды и менталитета / под ред. В.П. Зиновьева, Е.Е. Дудчак. - Томск: Изд-во Том. ун-та, 2004. - С. 27-53.
79. Теория и методы исторической науки: шаг в XXI век: материалы международной научной конференции / отв. ред. Л.П. Репина. - М.: ИВИ РАН, 2008. - 394 с.
80. Троицкий Ю. Историографическое письмо как дискурсивная практика / Юрий Троицкий, Юрий Шатин // Критика и семиотика. - Новосибирск, 2002. - Вып. 5. - С. 92-99.
81. Феллер В. Введение в историческую антропологию. Опыт решения логической проблемы философии история / Виктор Валентинович Феллер. - М.: Изд-во КноРус. - 2005. - 672 с.
82. Филатов В.П. Социальное познание и ценности / В.П. Филатов // Эпистемология и философия науки. - 2007. - № 2. - С. 5-18.
83. Хвостова К.В. История: проблемы познания / Ксения Владимировна Хвостова // Вопросы философии. - 1997. - № 4. - С. 61-71.
84. Хвостова К.В., Финн В.К. Гносеологические и логические проблемы исторической науки / Ксения Владимировна Хвостова, Виктор Константинович Финн. - М.: Наука, 1995. - 176 с. - (Программа: "Обновление гуманитарного образования в России").
85. Циманович О.Ю. Природа гуманитарного знания в интерпретации западноевропейских мыслителей второй пол. XVIII в. - нач. XX в. / Ольга Юріївна Циманович // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. - Вип. 350-351. - Філософія. - Чернівці: Рута, 2007. - С. 16-21.
86. Чантурія А.В. Семіотичні виміри історії // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.В. Лях. - Випуск 53. - К., 2006. - Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_53/Multiversum_53.htm

87. Шатин Ю. Исторический нарратив и мифология XX ст. / Юрий Шатин // Критика и семиотика. - Новосибирск, 2002. - Вып. 5. - С. 100-108.
88. Шилков Ю.М. История как вымысел или о «новом историзме» / Юрий Михайлович Шилков // Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. К 80-летию профессора Моисея Самойловича Кагана. Материалы международной научной конференции. 18 мая 2001 г. Санкт-Петербург. Серия «Symposium». Выпуск № 12. - СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. - С. 265-274.
89. Шильман М. Онтологическое многообразие пришлого / Михайло Шильман // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. - Вип. 350-351. - Філософія. - Чернівці: Рута, 2007. - С. 83-89.
90. Щавелев А.С. Шоу-бизнес, профессионализм и аморализм в историографии / А.С. Щавелев // Эпистемология и философия науки. - 2008. - № 1. - С.70-72.
91. Щавелев С.П. Разные тропы в прошлое: профессионалы и любители / Сергей Павлович Щавелев // Эпистемология и философия науки. - 2008. - № 1. - С. 73-78.
92. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталія Яковенко. - К.: «Часопис "Критика"», 2007.- 376 с.
93. Ящук Т.І. Філософія історії / Тамара Іванівна Ящук. - К.: Либідь, 2004. - 536 с.

ЖУРБА Л.В., асистент
ПРАХОВА С.А., вчитель історії
(Криворізький науково-технічний металургійний ліцей №16)

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СИСТЕМІ ПРОБЛЕМНОГО НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ

Рівень розвитку країни значною мірою визначається рівнем розвитку освіти, яка на етапі становлення постіндустріальної цивілізації повинна швидко й адекватно реагувати на потреби суспільства, позбавляючись шляхом проведення кардинальних реформ притаманного їй консерватизму. Одним із важливих чинників реформування освіти є її інформатизація. Побудова ефективних систем інформатизації освіти з урахуванням світового досвіду, особливостей і реалій стану вітчизняного освітнього простору – актуальна наукова і практична проблема.

Одним із пріоритетних напрямків розвитку сучасної загальноосвітньої школи в Україні є використання інформаційно-комунікаційних засобів навчання в загальноосвітньому процесі, що є важливою складовою інформатизації освіти. В цих умовах все більш актуальним стає питання інтеграції інноваційних методик навчання, насамперед інформаційно-комунікаційних, у традиційну шкільну методику. Важливим при цьому є використання досвіду Д. Десятова, С. Жерлигіної, О. Мокрогуза, В. Суботіна, О. Худобець та інших педагогів, які засвідчили, що інформаційно-комунікаційні засоби навчання доцільно застосовувати при вивченні всіх предметів і навчальних дисциплін, зокрема історії. В їх роботах інформаційно-комунікаційні технології постають як нові інтерактивні засоби навчання, які мають цілий ряд дидактичних особливостей, що дають змогу якісно змінити методи, форми і зміст навчання в сучасній українській школі [1; 2; 5; 7; 8].

Мета даного дослідження – обґрунтувати ефективність використання інформаційно – комунікаційних технологій у системі проблемного навчання історії.

Основним завданням сучасної української школи є формування всебічно і гармонійно розвинутої особистості, провідним показником якої є наявність високого рівня розумових здібностей. У зв'язку з цим передові вчителі минулого і сучасності постійно ведуть пошуки нових шляхів покращення навчального процесу. Ці пошуки призвели до усвідомлення важливості використання в шкільній практиці ефективних методів проблемного навчання.

Проблемне навчання – це тип розвивального навчання, в якому поєднується систематична самостійна пошукова діяльність учнів з засвоєнням ними вже готових висновків науки. Сама концепція проблемного навчання виникла досить давно, але її активна розробка і практичне застосування розпочалося лише в другій половині ХХ століття. Перші паростки ідеї проблемного навчання простежуються в роботах американських дослідників Дж. Дьюї та Дж. Брунера. Цю концепцію активно підтримали і досить успішно розвивали радянські вчені, такі як І.Я. Лернер, А.М. Матюшкін, М.І. Махмутов, М. М. Скаткін та ін. На сьогоднішній день існує ціла плеяда педагогів - методистів, які активно займаються дослідженням і розробкою питання ефективності використання проблемного навчання в сучасних українських школах.

Однак, варто акцентувати увагу на тому, що не дивлячись на активні дискусії і досить вдалі теоретичні доробки методистів, застосування проблемно-розвиваючого навчання в українських школах ще не набуло дійсно широкого розповсюдження. Це, перш за все, пов'язано з консервативними поглядами деяких українських вчителів, які не бажають змінювати методику викладання і з недовірою ставляться до нових, ще не достатньо апробованих прийомів навчання. Але практика доводить, що розповсюдження ідей проблемності в навчанні має дуже позитивні результати, вони сприяють активізації навчання, освоєнню нового змісту освіти та підвищенню якості успішності учнів. Це особливо актуально сьогодні, коли інтеграція України до Болонської системи освіти, вимагає збільшення об'єму самостійної роботи учнів. Проблемне навчання саме і покликане зробити цю роботу більш зрозумілою, продуктивною і ефективною.

Проблемне навчання синтезує досвід багатьох поколінь вчителів. Це те, що сьогодні розглядається як нове і його має брати на озброєння кожен сучасний учитель. Однак, застосову-

вати на практиці проблемне навчання досить важко, тому що до цього часу не існує методичних розробок стосовно основних питань, завдань і задач, проведення проблемних занять, не говорячи вже про методику викладання окремих тем і розділів навчальних курсів.

Раціональність застосування проблемного навчання визначається основним його призначенням: стимулювати пізнавальну активність учнів, формувати в них прагнення до отримання знань, задіяти їх в самостійній дослідницькій діяльності, розвивати творчі здібності, виховувати глибоке розуміння і стійке запам'ятовування вивчаемого матеріалу та стимулювати пошук нових знань. В реалізації цих завдань вчителю – істориком, як раз і можуть допомогти інформаційно – комунікаційні технології, які в своїй більшості покликані зробити процес навчання більш цікавим, а відповідно і більш ефективним. Серед таких технологій в системі проблемного навчання провідне місце займає комп'ютер, який на сьогоднішній день став універсальним засобом, що дозволяє істотно оптимізувати процес навчання історії.

Під комп'ютерними технологіями навчання розуміють сукупність методів, форм і засобів навчання, які базуються на використанні сучасних комп'ютерних засобів, спрямованих на ефективне досягнення поставлених цілей навчання в певній предметній області, зокрема, історії [5, с. 78].

Місце комп'ютера в навчальному процесі в цілому, визначається типом комп'ютерної програми. Значна частина з них призначена для закріплення знань, які доцільно використовувати після засвоєння певного теоретичного матеріалу в рамках традиційної системи навчання. Але є й такі, що вдало реалізують систему проблемного навчання. Основною такою програмою для вчителя є Microsoft Power Point, яка характеризується доступністю, легкістю в користуванні і яскравістю мультимедіа – презентацій. Основною перевагою цієї програми є, по-перше, можливість змінювати зміст презентації і зберігати великі об'єми інформації, а по – друге, реальність здійснення контролю вчителя над самостійною діяльністю учня, що дозволяє підтримувати постійний зв'язок і успішно взаємодіяти один з одним. Цікавими в цьому відношенні є й інші програми пакету Microsoft Office, такі як Publisher, Word та Excel. Про функціональні мож-

ливості цих програм можна довідатись, ознайомившись зі спеціальною програмою створеною за спільної ініціативи Міністерства освіти і науки України та Інституту інноваційних технологій Intel – «Навчання для майбутнього». Програма діє в Україні починаючи з 2004 року і покликана допомагати викладачам шкіл навчитися використовувати педагогічні та інформаційно-комунікаційні технології під час організації самостійної проектно-дослідницької діяльності учнів. В рамках проектів, що створюються в контексті цієї програми, використовується велика кількість проблемних завдань і запитань, які є невід'ємними складовими системи проблемного навчання.

Реалізуючи принципи дидактики комп'ютерні технології привносять в навчання нові своєрідні закономірності. Способи застосування комп'ютерних технологій у навчанні повинні визначатися віковими, фізіологічними і розумовими можливостями школярів. Крім того, навчання повинно бути мультимедійним, тобто об'єднувати і візуальні, і звукові форми надання учбової інформації [5, с. 78].

Серед напрямків використання інформаційних технологій у процесі проблемного навчання історії слід вказати на такі:

1) використання інформаційних технологій як джерела інформації (мультимедійні засоби навчання: електронні підручники, енциклопедії, презентації);

2) використання інформаційних технологій для пошуку оптимальних рішень, моделювання ситуації.

Якщо використання електронних підручників, енциклопедій є характерним для реалізації репродуктивних методів навчання, то презентації в свою чергу дають змогу ширше впроваджувати проблемний метод викладу матеріалу, а системи моделювання, на нашу думку, сприяють упровадженню проблемно-пошукового методу.

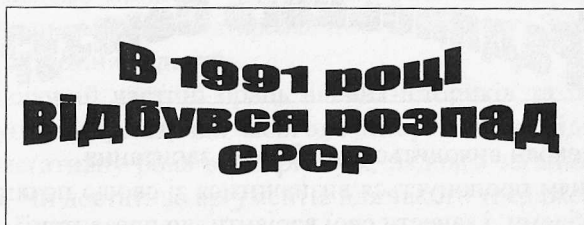
Покажемо це на прикладі розгляду теми «Перебудова та розпад СРСР (1985-1991 рр.)» в 11 класі ЗОШ. Урок проводиться в комп'ютерному класі, де учні працюють з мультимедійними презентаціями програми Microsoft Power Point.

Вступне слово вчителя:

8 грудня 1991 року між лідерами Росії, України й Білорусії була підписана Біловезьська угода, яка офіційно закріпила розпад СРСР. Ця подія мала карколомне значення в історії всіх колишніх республік Радянського Союзу.

Якими ж були передумови та причини розпаду цієї, колись могутньої і, здавалося б, нездоланної держави?

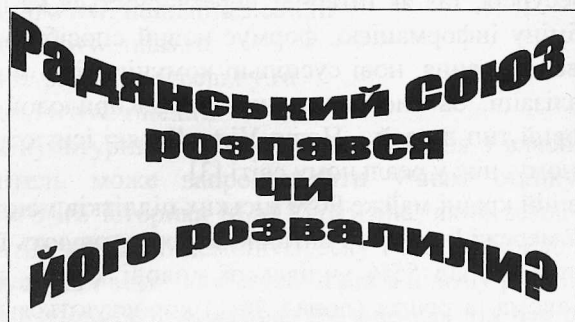
У процесі розповіді вчителя на екран виводиться перший слайд мультимедійної презентації.

Постановка проблеми і створення проблемної ситуації

Вся історія Радянського Союзу покрита грифом таємності, завуальованості та неоднозначності. Така ж ситуація склалася і з поглядами на причини його розпаду. Дискусії викликають навіть сам термін «розпад», оскільки частина істориків вважає за доцільне використовувати поняття «розвал».

На екран виводиться другий слайд мультимедійної презентації.

Розкриття основних протиріч ситуації: У зв'язку з цим існують дві точки зору: перша – розпад СРСР – закономірний результат історичного розвитку; друга – в розпаді країни винні конкретні політики, які «розвалили Радянський Союз».

Постановка проблемного питання: Чи був неминучим розпад СРСР?

Чи був неминучим розпад Радянського Союзу?

На екран виводиться проблемне запитання.

Учнім пропонується визначитися зі своєю позицією щодо даної проблеми і занести свої варіанти до презентації.

Ефективність мультимедійних презентацій залежить від якості дидактичних матеріалів, майстерності вчителя, індивідуальних особливостей учнів. О. П. Мокрогуз звертає увагу на те, що інформаційні технології – це лише спосіб реалізації дидактичних завдань, тому «педагогічна, змістова організація мультимедійних презентацій (як на етапі проектування презентації, так і в процесі його використання) є пріоритетною» [6,110].

Важливу роль для реалізації інформаційних технологій у процесі проблемного вивчення історії відіграють можливості Інтернет-ресурсів, так як Інтернет перетворюється на глобальну мережу обміну інформацією, формує новий спосіб соціального життя, нове мислення, нові суспільні комунікації й можливості для їх реалізації. За висловлюванням Н.Б.Кирилової, Інтернет створив новий тип людей – Homo Virtualis, які існують скоріше у віртуальному, ніж у реальному світі [3].

У нашій країні майже 90% міських підлітків мають доступ до світової мережі Інтернет і активно використовують її з навчальною метою, понад 55% учнівської молоді мають доступ до Інтернету вдома, а решта (понад 40%) користуються ним в інтернет-клубах, у своєму навчальному закладі, у своїх знайомих та друзів [4].

З огляду на це, одним із найбільш ефективних методів удосконалення загальноосвітнього процесу у контексті проблемного навчання історії є не лише використання учбових мультимедіапродуктів, а й доступ до інформації завдяки використанню глобальних комп'ютерних мереж, і в першу чергу мережі

Інтернет. Сучасна мережа Інтернет має різнопрофільні мультимедіа-інформаційні ресурси. Інтернет можна ефективно використовувати для вирішення найрізноманітніших навчальних проблем як у школі, так і вдома.

Наведемо приклад роботи над розв'язанням проблемної задачі з теми «Монголо-татарське іго» у 7-му класі ЗОШ.

Проблемна задача:

В значній частині праць вчених-істориків та публіцистів стверджується думка, що монголо-татарське іго відіграло виключно негативну роль в історії Русі, надовго загальмувавши її розвиток. Чи достатньо аргументів для такого твердження?

Завдання учням:

- Виділіть ключові слова для інформаційного пошуку.
- Знайдіть та зберіть необхідну інформацію.
- Обговоріть та проаналізуйте зібрану інформацію.
- Зробіть висновки.
- Порівняйте ваші висновки з висновками відомих осіб.

Можливі інформаційні джерела.

Сайти:

<http://referat/narod.ru>

<http://www.newcontinent.ru>

<http://www.humanities.edu.ru>

<http://www.mtss.ru>

<http://stepanovcem.by.ru>

<http://www.rulex.ru>

Як культурний зв'язок для порівняння з власним висновком учитель може запропонувати учням оцінку монголо-татарського іго історика М.М.Карамзіна, який зазначав, що шість Батия знищило домонгольську Русь, відкрило нові реалії, які для русичів і всього людства стали в цілому руйнівними.

Найголовніша проблема, що виникає під час роботи з Інтернет, – швидко знайти потрібну інформацію, розібратися в ній, оцінити її як джерело для вирішення проблемної задачі. Співвідносно з цим роль учителя в даному випадку полягає не тільки в тому, щоб направляти пошук школярів, а й навчити їх орієнтуватися в потоці некоректної, недостовірної інформації та прищепити вміння здійснювати індивідуальний самостійний пошук.

Потрібно звернути увагу і на проблему підготовки вчителя історії, як фахівця, що вміє кваліфіковано використовувати сучасні інформаційні технології та докладати зусиль до створення на таких уроках атмосфери творчості, проблемності та позитивного емоційного стану.

Отже, сучасна система освіти і науки є об'єктом процесу інформатизації суспільства, який проявляється крізь призму активного використання інформаційно-комунікаційних технологій. Ці технології сприяють підвищенню пізнавального інтересу учнів і вступають у взаємодію з сучасними інноваційними методами і методами навчання. Особливо ефективним є використання інформаційно-комунікаційних засобів у системі проблемного навчання, що дає можливість більш широко і багатогранно розкрити особливості і продуктивність проблемних методів та істотно оптимізувати процес навчання історії.

Література

1. Десятов Д. Використання комп'ютерних програм для створення мультимедійних опорних конспектів // Історія в школі. – 2008. – № 11 – 12. – С. 53 – 55.
2. Жерлыгина С. Использование компьютерных технологий в преподавании истории // Преподавание истории в школе. – 2002. - № 8. – С. 67 – 69.
3. Кирилова Н.Б. Медиасреда российской модернизации / Н.Б.Кирилова. – М.: Академ. проект, 2005. – 400 с.
4. Медіа-культура населення України: Інформаційний бюлетень / За ред. Л.А.Найдьоновой, О.Т.Баришпольця. – К., 2008. – 52 с.
5. Мокрогуз О.П. Використання інформаційно – комунікаційних технологій у викладанні історії / Науковий вісник Миколаївського державного університету: Збірник наукових праць. – Випуск 24: Педагогічні науки / За заг. ред. В. Д. Будака, О. М. Пехоти. – Миколаїв: МДУ, 2009. – 342 с.
6. Мокрогуз О. П. Інноваційні технології на уроках історії / О. П. Мокрогуз. – Х.: Вид. група « Основа»: « Тріада +», 2007. – 192 с.
7. Субботина В. Интеграция и компьютеризация на уроках истории // Преподавание истории в школе. – 2006. - № 4. – С. 25 – 31.
8. Худобець О. Microsoft Power Point як інструментальне середовище вчителя історії // Історія та правознавство. – 2006. - № 5. – С. 25-27.

Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства

Збірник наукових праць

Випуск 8

Д 95 Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства:
Зб. наук. праць. Вип. 8 / Гол. ред. О.І. Кожухар. – Кривий Ріг,
2010. – 209 с.

ISBN 966-895-485-18

Здано до набору 26.11.2010. Підписано до друку 8.12.2010. Формат 60x84/16. Па-
пір офісний. Ум. друк. аркушів. 10,45. Наклад 100 прим. Видання № 221-005/10.
Замовлення № 165. Ціна договірна.

Криворізький державний педагогічний університет
50086, м. Кривий Ріг, пр. Гагаріна, 54

Друкарня "СТІРЕС", Україна, 50045, м. Кривий Ріг, вул. Окружна, 12.